

Vaqif SULTANLI

**İSTİQLAL
SEVGİSİ**

İstiqlal sevgisi

VAQIF SULTANLI

İSTİQLAL SEVGİSİ

monoqrafiya

BAKI – 2014

Elmi redaktor:

Prof.dr.Tofiq Hüseynoğlu
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Ön sözün müəllifi:

Prof.dr. Qulamrza Səbri Təbrizi
Edinburq Universiteti, Böyük Britaniya

Rəyçilər:

Prof.dr. Çingiz Hüseynov
Moskva Dövlət Universiteti, Rusiya

Prof.dr.Səbahəddin Şimşir
Balıkesir Universiteti, Türkiyə

Vaqif Sultanlı. İstiqlal sevgisi.
Bakı, Elm və təhsil, 2014, 252 səh.

Monoqrafiyada böyük siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin (1884-1955) həyatı, mühiti, ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji yaradıcılığı araşdırılmışdır.

ISBN 978-9952-8142-5-5

© «Elm və təhsil», 2014
© Vaqif Sultanlı, 2014

Bir gün həyatınızı yazacaq baxtlı bir Türk gənci, yaxud da şəxsiyyətinizi canlandıracaq bir Türk sənətkarı, ömrünüzün hər dövrünü qavrayıb anladıqca «nə mutlu mənə ki, bu yaşamağa dəyər səhifələri canlandırıram» - deyə sevinəcəkdir, bunların əsərlərini oxuyan və ya seyr edənlər də Sizi daima sonsuz məhəbbət, hörmət və rəhmətlə anacaqlardır.

C. S. Kırımər

ÖLÜMSÜZ ŞƏXSİYYƏTƏ SÖZ HEYKƏLİ

Milli istiqlal hərəkatının qüdrətli şəxsiyyətlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təməlini qoymaqla öz millətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu böyük siyasi xadim, eyni zamanda, türk tarixinin önəmli simalarından, türklük məfkurəsinə xidmət edən möhtəşəm fikir sahiblərindən biri olaraq tanınmaqdadır. Məhz buna görə də onun həyat, mübarizə və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi çağdaş Azərbaycan elminin qarşısında duran ən aktual və mühüm vəzifələrdən biridir. Bu mənada yazıçı-ədəbiyyatşünas Vaqif Sultanlının M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığına müraciət etməsi təsadüfi deyildir.

Bilindiyi kimi, M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri sovet siyasi rejimi dönəmində yasaq olunmuş, haqqında hər hansı səpkidə tədqiqatların aparılmasına imkan verilməmişdir. Bu isə onun yaradıcılıq irsinin uzun illər gizli qalmasına, adının, imzasının unudurulmasına səbəb olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın aydınları, düşünən insanları böyük siyasi liderin Vətənin azadlığı, istiqlaliyyəti naminə gördüyü işləri dəyərləndirməyə, yaşatmağa, gələcək nəsillərə ötürməyə çalışmışlar. Bu işdə mühacirətin gərgin, məqsədyönlü əməyi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki məhz mühacirətin ardıcıl, fədakarcasına fəaliyyəti nəticəsində Məhəmməd Əmin bəyin yaradıcılıq irsi elmi-nəzəri müstəvidə dəyərləndirilmişdir.

Oxucuların mühakiməsinə verilən kitabın müəllifi hələ Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsindən öncə M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olmağa başlamış və bu mövzuda apardığı dəyərli araşdırmaları ilə ədəbi-elmi ictimaiyyətin rəğbətini qazanmışdır. Onun həmin araşdırmaların yekunu olaraq nəşr etdirdiyi «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası» (1993), «Ağır yolun yolçusu» (1996) monoqrafiyaları

bu baxımdan səciyyəvidir. Müəllifin doktorluq dissertasiyasının mövzusu da M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Həmçinin «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» kitabında və müxtəlif ölkələrdə çıxan nüfuzlu dərgilərdə dərc olunmuş məqalələrində böyük siyasi xadimin həyat və mübarizə yolu real, gerçək cizgilərlə işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiyada Azərbaycanın ölümsüz liderinin həyatı və ədəbi fəaliyyəti bütün yönərlə canlandırılmışdır. Burada ədibin həyatı, mühiti, bədii və elmi-nəzəri irsi sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Müəllif həmçinin M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığının tədqiqi tarixini izləmiş, sistemləşdirmiş, dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş çoxsaylı mənbə və qaynaqları izləmiş, ümumiləşdirmiş və dəyərləndirmişdir.

Tədqiqatçı uzun illər sovet siyasi ideologiyasının sərt qadağaları ilə üzləşmiş bu böyük tarixi şəxsiyyətin yalnız ictimai-siyasi sahədə deyil, həmçinin ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji müstəvidə ciddi yaradıcılıq irsi qoyub getdiyini zəngin faktik materillərlə üzə çıxarmışdır. Onun müraciət etdiyi qaynaqların mühüm bir hissəsi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə elmi dövriyyəyə daxil edildiyindən ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Bütövlükdə əsərin polemik ruhu, müəllifin mühakimələri, səriştəliliyi, ayrı-ayrı tədqiqatçılarla mübahisələri, müqayisəli təhlilləri maraqlıdır.

İnanırıq ki, Vaqif Sultanlının oxuculara təqdim olunan monoqrafiyası oxucuların mağarına səbəb olacaq, ədəbi tənqid tərəfindən layiqli qiymətini alacaqdır.

Prof.dr.Q.S.Təbrizi,
London, Böyük Britaniya

ÖN SÖZ YERİNƏ

İmperiya ideologiyasının mənəviyyata vurduğu ən böyük zərbələrdən biri siyasi həyatdakı təbəqələşmənin elmə, mədəniyyətə və ədəbiyyata tətbiq olunması, sənətin ideoloji zəmində saf-çürük edilməsi, nəticə etibarı ilə milli olanların inkar və yasaq olunması, adlarının üstünə hər hansı yolla kölgə salınması, unutturulmasıdır. Belə düşünülmüş siyasətin nəticəsi kimi, uzun illər ədəbi-mədəni həyatın həqiqi mənzərəsi xalqdan gizlədilmiş, yaxud müxtəlif təhriflərə məruz qoyularaq birtərəfli təbliğ və təqdim olunmuşdur. Azərbaycanın istiqlaliyyət yoluna qədəm qoyması milli tarixin öyrənilməmiş tərəflərinə işıq tutduğu kimi, ədəbiyyatın və mədəniyyətin adları-izmaları yasaq olunmuş şəxsiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, əsərlərinin yenidən nəşr olunub yayılmasına imkan yaratmışdır. Son illərdə Azərbaycan milli mədəniyyətinin Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Mirzəbala Məmmədzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər, Almas İldırım, Mustafa Haqqı Türkcəqul və başqa aparıcı şəxsiyyətlərinə marağın güclənməsi məhz bununla bağlıdır. Belə şəxsiyyətlərdən birinin – Azərbaycanda milli dövlətin banisi, xalqın ölümsüz lideri, böyük siyasi xadim, mütəfəkkir, yazıçı, publisist və alim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adının bərpa olunması, həyat və yaradıcılığının yeni təfəkkür işığında araşdırılması, zamanın və məkanın hüdudlarını adlayan görüşlərinin çözülməsi çağdaş elmi-nəzəri fikrin qarşısında duran ən aktual vəzifələrdən biridir. Çünki bu böyük tarixi şəxsiyyətin öyrənilməsi yalnız ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi həyatın ağ səhifələrini doldurmağa xidmət etməyəcək, eyni zamanda, çağdaş elmin milli məfkurə işığında yenidən təhlilində örnək rolunu oynayacaqdır.

Mürəkkəb və keşməkeşli həyat yolu keçmiş olan Məhəmməd Əmin bəy son dərəcə zəngin bir irs qoyub getmişdir. Həyatının erkən çağlarından xalqın azadlığı uğrunda mübarizə meydanına atılması ədibin yaradıcılığına siyasi çalar və məzmun gətirmiş və o, ədəbiyyatın hansı janrına müraciət edirsə etsin, bundan uzaqlaşa bilməmişdir.

Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin ideoloji və aparıcı şəxsiyyəti kimi M.Ə.Rəsulzadə milli dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etmiş, xalqı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu qlobal, tarixi hərəkətin başında durmuş və gələcək nəsillərə böyük bir siyasi məktəb təcrübəsi qoyub getmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra mühacirətə getməyə məcbur olan mütəfəkkir siyasi və ədəbi fəaliyyətini Türkiyə və Avropanın müxtəlif ölkələrində davam etdirmişdir. Beləliklə, o, bir tərəfdən dünyaya səpələnmiş Azərbaycan mühacirətinin vahid siyasi təşkilatda birləşməsinə nail olmuş, qarşı tərəfdən öz xalqının tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bağlı müxtəlif səpkili tədqiqatların yazılması və nəşri ilə vətəndə başlamış olduğu istiqlal mücadiləsini yeni bir məcraya yönəltmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılıq irsinin araşdırılması göstərir ki, istər vətəndə, istərsə də mühacirətdə onun fəaliyyətində ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji məqamlar qaynayıb-qarışmış, biri digərini tamalamışdır. Ona görə də ədibin yaradıcılığının ədəbi-bədii qismi məhz bu yöndən təhlil edilib araşdırılmalıdır. M.Ə.Rəsulzadə şəxsiyyətinə qayıdış yalnız keçmişin qaranlıq qatlarının öyrənilməsi mənasında deyil, həmçinin əldə edilmiş bugünkü istiqlaliyyətin qorunması və yaşadılması baxımından da əhəmiyyətlidir. Lakin tarixi şəxsiyyət kimi M.Ə.Rəsulzadənin xalqa qaytarılması onun fəaliyyətinin aparıcı bir qolu olan ədəbi yaradıcılığını öyrənmədən mümkün deyildir. Çünki ədəbiyyat onun çoxcəhətli fəaliyyətinin mühüm və əhəmiyyətli bir

xəttini təşkil edir və bu xətt araşdırılmadıqca M.Ə.Rəsulzadə fenomeni bütün yönləri və mahiyyətilə dərk oluna bilməz.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq irsinin öyrənilməsi dövrün ədəbi mənzərəsinin bütövlüyünü təmin etmək, milli mədəniyyətə münasibətdə birtərəfliliyə son qoymaq baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdən əlavə, bir də ona görə zəruri və vacibdir ki, ədibin yazılarında həllini tapan problemlər bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bunların içərisində müəllifin ədəbiyyat tarixi konsepsiyası, ədəbi-mədəni irsin milli məfkurə işığında araşdırılması, ədəbiyyat və siyasət, sənətkar və cəmiyyət problemlərilə bağlı mövqeyini və s. misal göstərmək olar. Başqa sözlə, M.Ə.Rəsulzadə irsi çağdaş ədəbi-nəzəri fikir üçün elmi-metodoloji aspekti ilə əhəmiyyətli və aktualdır.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının aparıcı müəlliflərindən olduğu üçündür ki, onun yaradıcılığının öyrənilməsi bəhs olunan ədəbi-bədii irsin başlıca problem və təmayüllərinin çözülməsi və dəyərləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətə malikdir.

Bunlardan əlavə, həyat və mübarizə yolu yaradıcılığı qədrər örnək sayılması bir şəxsiyyət olduğu üçündür ki, mənbələr və sənədlər əsasında onun elmi bioqrafiyasının hazırlanıb üzə çıxarılmasına böyük zərurət vardır.

Bilindiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məhəmməd Əmin bəyin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, indiyədək bu mövzu ciddi, sistemli və monoqrafik şəkildə araşdırılmamışdır. Bu tədqiqatlarda isə ədibin bioqrafiyasının başlıca məqamlarının və yaradıcılıq yolunun ümumi cizgilərinin canlandırılması istiqamətində müəyyən addımlar atılsa da, bir neçə tədqiqat istisna olunmaqla onun ədəbi fəaliyyətinə toxunulmamışdır. Bu mənada monoqrafiyada ədibin həyatı və yaradıcılıq yolu ilk dəfə olaraq daha geniş müstəvidə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində M.Ə.Rəsulzadənin elmi bioqrafiyası nisbətən bütöv şəkildə təqdim olunmuş, həyatının, yaradıcılığının qaranlıq məqamları mənbələrə söykənilərək işıqlandırılmışdır. Ədibin yaradıcılığını indiyədək az öyrənilmiş mühacirət dövrü də özünün geniş elmi təhlilini tapmışdır. Böyük siyasi xadimin bədii əsərlərinin, tərcümələrinin, klassik və müasir ədəbiyyata həsr olunmuş tədqiqatlarının təhlili, ədəbi-nəzəri və kulturoloji görüşlərinin araşdırılması da tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Kitabda M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və ədəbi yaradıcılığını əks etdirən ən mühüm mənbə və qaynaqlara isnad olunmuş, bəzi arxiv sənədləri tədqiqata çəkilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi yaradıcılığı onun həyatı və ictimai idealları ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmışdır ki, bu da siyasi xadimin bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli dərk olunmasına imkan vermişdir.

Monoqrafiyada M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığı Azərbaycan

rəqqi», «Təkamül», «İqbal», «Şəlalə», «Dirilik», «Açıq söz», «Azərbaycan» (Bakı), «İrani-nou» (Tehran), «Türk yurdu», «Yeni Qafqazya», «Odlu yurd», «Azəri türk», «Bildiriş», «Azərbaycan yurd bilgisi» (İstanbul), «İstiqlal», «Qurtuluş» (Berlin), «Qafqaz» (Paris), «Azərbaycan» (Ankara) və s. diqqətlə araşdırılmışdır. Bütün bunlardan əlavə, ədibin əsərlərinin nəşri ehtimal olunan rus, türk və Avropa ölkələri mətbuatı nəzərdən keçirilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin Vətəndə və mühacirətdə ana dilində yazmış olduğu əsərlərilə yanaşı, Azərbaycanı və onun zəngin mədəniyyətini təbliğ məqsədilə müxtəlif dillərdə nəşr etdirdiyi kitabları da mövzu ilə bağlı nəzərdən keçirilmiş, araşdırılmış, bu və ya digər dərəcədə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ədibin bilavasitə həyat və yaradıcılığının əks olunduğu türk və dünya dillərində nəşr edilmiş risalə və monoqrafiyalar, qəzet və jurnal məqalələri, xatirələr, nekroloqlar, bədii əsərlər, habelə ensiklopedik tədqiqatlar diqqətlə araşdırılmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 70 illik yubileyi münasibətilə dostu və məsləkdaşı Seyid Cəfər Kırımərin məktubunda belə bir məqam var: «Bir gün həyatınızı yazacaq baxtılı bir türk gənci, yaxud da şəxsiyyətinizi canlandıracaq bir türk sənətkarı ömrünüzün hər dövrünü qavrayıb anladığıca «Nə mutlu mənə ki, bu yaşamağa dəyər səhifələri canlandırırım»,– deyər sevinəcəkdir» (198) . Mənə elə gəlir ki, əlinə qələm alıb bu sahədə kiçicik də olsa, bir iş görmüş hər bir kəs bu xoşbəxtliyin sevincini yaşamaya bilməz. Böyük mütəfəkkirin ömrünün «yaşamağa dəyər səhifələrini canlandırmaqda» və araşdırmanın araya-ərsəyə gəlməsində mənə yaxından kömək etmiş İzmir Egey Universitetinin professoru Əli Yavuz Akpınara, Balıqəsir Universitetinin professoru Səbahəddin Şimşirə, Edinburq Universitetinin professoru Qulamrza Səbri Təbriziyə, Krakov Universitetinin professoru Grazyna Zayaca, Güney Azərbaycanda yaşayan tarixçi alim Rəhim Rəisniyaya, ya-

zıçı-ədəbiyyatşünas Çingiz Hüseynova, Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının professor-müəllim heyətinə dərin sevgi və minnətdarlığımı bildirirəm.

Oxucuların mühakiməsinə verilən bu kitabda M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyətilə bağlı nəşr olunmuş əvvəlki tədqiqatlarımızda diqqətsizlik səbəbindən yol verilmiş qüsurlar imkan daxilində aradan qaldırılmışdır.

I FƏSİL

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ ELMİ-NƏZƏRİ FİKİRDƏ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə haqqında ilk fikir XX yüzilin əvvəllərinə, onun siyasi mübarizələr meydanına atıldığı ilk illərə təsadüf edir. Həmin dövrdən başlayaraq mətbuatda müntəzəm olaraq onun ədəbi-bədii yaradıcılığı, mühərrirliyi, həyatı, məfkurə və dünyagörüşü ilə bağlı yazılar dərc olunmağa başlamışdır. Bu böyük mütəfəkkir və inanc sahibinin siyasi tələtlər içərisində keçən ömrünün otuz ildən artıq bir dövrü (həm də ən məhsuldar dövrü) mühacirətə təsadüf etdiyindən həyat və yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar da dünya mətbuatına səpələnmişdir. Ona görə də elmi aydınlıq üçün M.Ə.Rəsulzadə irsinin Azərbaycanda və xaricdə tədqiqi ayrı-ayrılıqda araşdırılmalıdır.

Azərbaycanda M.Ə.Rəsulzadə irsinin tədqiqini şərti olaraq bir neçə mərhələyə ayırmaq olar:

- a) 1920-ci ilə qədərki dövr;
- b) 1920-ci ildən 1991-ci ilə qədərki dövr;
- c) 1991-ci ildən sonrakı dövr.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər 1920-ci ilə qədər Məhəmməd Əmin bəy haqqında obyektiv fikir söylənilmiş, istər ədəbi, istərsə də ictimai-siyasi fəaliyyəti az-çox dərəcədə işıqlandırılmışsa, həmin tarixdən, yəni cümhuriyyətin devrilişindən ötən əsrin səksəninci illərinin sonlarına kimi o sovet siyasi rejiminin ən qəddar düşməni kimi qeyd-şərtsiz inkar olunmuşdur. Yalnız imperiyanın dağılmasıyla başlayan milli dirçəliş ruhu M.Ə.Rəsulzadə irsinə yenidən obyektivcəsinə, milli təfəkkür işığında qayıtmaq meylı oyatmış, yetmiş ildən artıq bir dövrdə doğma

xalqı üçün yasaq olunmuş əsərlərinin üzə çıxarılmasına şərait yaratmışdır.

Bir cəhət də səciyyəvidir ki, M.Ə.Rəsulzadə haqqında yazılan tədqiqatlarda böyük mütəfəkkirin ictimai-siyasi görüşləri geniş təhlil edilmiş, lakin ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığına bir elə diqqət verilməmişdir. Bu isə nəticə etibarını ilə onun ədəbi şəxsiyyət kimi dəyərləndirilməməsinə və yaradıcılığının müəhim bir qolunun kölgədə qalmasına səbəb olmuşdur.

Ən nəhayət qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə haqqında fikir söyləyənlər, həyat və yaradıcılıq yolunu araşdıranlar sayca çox olduğu üçün onların hər biri üzərində geniş dayanmaq imkanının məhdudluğundan məsələni icmal şəklinə qoymaq, araşdırmaları sərf-nəzər etmək məqsədə müvafiqdir.

M.Ə.Rəsulzadə haqqında ilk məqalə «Qaranlıqda işıqlar» pyesinin tamaşasıyla bağlı «İttifaq» qəzetində dərc edilmişdir (64). Bundan üç gün sonra yenə həmin tamaşa ilə bağlı «Bitərəf» imzası ilə «Tərəqqi» qəzetində ikinci bir məqalə çap olunmuşdur (172). Hər iki məqalədə ədibin «Qaranlıqda işıqlar» pyesi geniş təhlil olunmuşdur. Məlumdur ki, M.Ə.Rəsulzadənin adı çəkilən pyesi bizə gəlib çatmamışdır. Belə ki, məqalə müəllifləri əsərin ideya ruhundan deyil, zahiri, formal xüsusiyyətlərindən çıxış etsələr də, tamaşa haqqında müəyyən müsbət təsəvvür yarada bilməmişlər. Ona görə də bu yazıların əhəmiyyəti M.Ə.Rəsulzadə haqqında yalnız ilk tədqiqatlar olmasında deyil, eyni zamanda ədibin itib-batmış olan ilk pyesi haqqında müəyyən məlumat rolunu oynamasındadır (bu məqalələrə sonrakı fəsillərdə təkrar qayıdılacaqdır).

Böyük bəstəkar və publisist Üzeyir Hacıbəylinin «Təəssürat» adlı yazısında 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan parlamentinin açılışında ilk çıxış edən Məhəmməd Əmin bəyin böyük şəxsiyyəti və natiqlik məharəti haqqında bəhs olunmuş, onun siyasi portretinin bəzi məqamları səciyyələndirilmişdir (46).

M.Ə.Rəsulzadə haqqında ilk fikir söyləyənlərdən biri Y.V.Çəmənşəminli olmuşdur. Onun «Biz kimik və istədiyimiz nədir?» kitabı, «Millət» qəzetində dərc etdirdiyi «Azərbaycan və azərbaycanlılar», «Azərbaycan» qəzetində çap olunmuş «Xarici siyasətimiz», «Milli və mədəni işlərimiz» silsilə məqalələri bu və ya digər şəkildə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Müsavat partiyasının proqram və məramnaməsinin şərhinə və aydınlaşdırılması istiqamətində yazılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, Müsavat partiyasının Kiyev şöbəsinin əsası Y.V.Çəmənşəminli tərəfindən qoyulmuşdur. Həmin partiyanın 1917-ci il oktyabrın 26-31-də Bakıda keçirilən I qurultayında «Azərbaycana muxtariyyət» şüarı irəli sürülmüş və elə həmin ildə Yusif Vəzirin «Azərbaycan muxtariyyəti» kitabı nəşr olunmuşdur.

Müəllifin «Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan» kitabı isə M.Ə.Rəsulzadəyə ithaf olunmuşdur. O, böyük siyasi liderə münasibətini «Əziz yoldaşımız və böyük mürşidimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə sevgi ilə ithaf edirəm» sözlərində səmimiyyətlə etiraf etmişdir (210).

Ümumiyyətlə, Y.V.Çəmənşəminli 1923-cü ilə qədər Məhəmməd Əmin bəy haqqında yalnız xoş sözlər söyləmişdir. Lakin Türkiyədə və Fransada keçirdiyi ağır mühacirət həyatının doğurduğu böhran və küskünlük firqənin ayrı-ayrı üzvləri, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə ilə fikir ixtilafına gətirib çıxarmış və Y.V.Çəmənşəminli Müsavatın sıralarını tərk etməli olmuşdur. Yusif Vəzirin Müsavatın sıralarından uzaqlaşması ilə bağlı Məhəmməd Əmin bəyin redaktoru olduğu «Yeni Qafqazya» dərğisinin «Müsavatçı» imzası ilə (Bu imzanın Məhəmməd Əmin bəyə məxsus olub-olmadığını qəti söyləməkdə çətinlik çəkirik) dərc etdiyi «Şərəfsiz bir aqibət» adlı tənqidi yazıya (280) o, «Müsavatçıya cavab» adlı məqaləsi ilə cavab vermiş, həmin məqalə «Kommunist» qəzetinin 23-24 oktyabr 1925-ci il tarixli nömrələrində çap olunmuşdur (21, 185-192).

Azərbaycanın böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Əli bəy Hüseynzadə ilə M.Ə.Rəsulzadənin münasibətləri bəzi tədqiqatlarda təhlil obyektinə çevrilsə də (82, 18-19), öyrənilməmiş qalmışdır. Belə ki, biri dövrünün ən böyük siyasi, o biri isə ədəbi lideri olan bu iki şəxsiyyətin münasibətlərinin aydınlaşdırılması bioqrafik fakt olmaqdan əlavə, milli düşüncə tarixinin öyrənilməsində də müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Qeyd olunmalıdır ki, Əli bəy Hüseynzadə mühərrir kimi Məhəmməd Əmin bəyin ilk qələm təcrübələrinə həssaslıq göstərmiş, redaktoru olduğu «Füyuzat» dərgisində ona davamlı şəkildə yer vermişdir. Sonralar, 1911-1913-cü illərdə İstanbulda «Türk ocağı» dərnəyində birgə çalışan bu iki şəxsiyyət daha da yaxınlaşmışdır. Vətənə dönən Məhəmməd Əmin bəyin 1915-ci ildə nəşr etməyə başladığı «Açıq söz» qəzeti Əli bəy Hüseynzadənin «türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» tezisini əsas məram kimi qəbul etmişdir. 1923-cü ildə iki illik Moskva həyatından sonra M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyəyə yenidən mühacirəti onları təkrar görüşdürmüşdür. Əli bəy Hüseynzadə 1923-cü ildən M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda nəşr olunan «Azərbaycan cümhuriyyəti» əsərinə «Bir mütaliə» adlı ön söz yazmışdır. Həmin yazıda «Siz Azərbaycanın ən böhranlı zamanlarında fəal bir mücahid sifətilə çalışdınız»,- deyərək M.Ə.Rəsulzadənin siyasi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Əli bəy əsər haqqında da müsbət fikirlər söyləyir: «...Əsəriniz hadisəti velev vahidül-canib bir zaviyyə-rüyətdən görüyor fərz edilsə belə, mətbuatımızda pək qiymətli bir hadisə olacaqdır. Çünki mövzuu, vəziyyəti-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi ilə

tının yaranmasında birgə fəaliyyət göstərən, siyasi qovğaların başlanğıcında eyni mətbuat orqanlarından nicat uman (N.Nərimanov bir müddət «İrşad» və «Həyat» qəzetlərinin redaksiyasında çalışmışdır) bu iki siyasi şəxsiyyətin çox keçmədən yolları haçalanmış və heç bir zaman qovuşmamışdır.

Ədalət naminə qeyd edilməlidir ki, N.Nərimanov və M.Ə.Rəsulzadənin siyasi əqidə ayrılığı onların bir-birilərinin fəaliyyətlərindəki müsbət çaları görməyə mane olmamışdır. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə siyasi məsələlərdə barışmaz mövqedə dayandığı N.Nərimanovun «Bahadır və Sona» romanına və «Nadir şah» dramına ayrıca məqalə həsr etmiş, 1928-ci ildə İstanbulda nəşr olunan «Qafqazya türkləri» əsərində isə onu «həyatı və tarixi pyeslər yazan» (263, 30-31) bir sənətkar kimi səciyyələndirmişdir. O da göstərilməlidir ki, N.Nərimanov yazılarında çox zaman M.Ə.Rəsulzadənin adını çəkməmiş, «Müsavat fırqəsi», «Müsavat başçıları» ifadələrini işlətməmişdir.

N.Nərimanov təhsilini Rusiyada almışdı, M.Ə.Rəsulzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında isə Türkiyə mühiti təsirsiz qalmamışdı. Onların həyat və mübarizə yollarının müəyyənləşməsində bu amillərin də rolu inkar edilməməlidir. Söz yox ki, N.Nərimanov M.Ə.Rəsulzadənin apardığı milli istiqlal mübarizəsini mahiyyətini yaxşı dərk edir və özü də bu yolu tutub gedirdi. Lakin istiqlaliyyətə aparan yolların hədsiz fərqliliyi onları yaxınlaşdırma, birləşdirə bilmirdi. N.Nərimanovun 1919-cu ildə yazdığı «Qafqaziyaya biz nə kimi şüarla gedirik» məqaləsi, yenə həmin ildə qələmə alaraq Həştərxandan Bakıya, Azərbaycan Cümhuriyyəti rəisi Nəsim bəy Yusifbəyova göndərdiyi məktubu məsələnin aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif birinci məqaləsində yazırdı: «Zaqafqaziya müsəlmanlarının... hər dürlü bəlaya düşər olmasının əsil doğru səbəbi – çürük əsaslar üzərində qurulmuş «Türk ədəmi-mərkəziyyət fırqəsi «Müsavat» idi. Bu fırqənin başçıları Rusiya inqilabının ruhunu anlamamışlardı» (87, 36).

Həmin məqaləsində «Hümmət» təşkilatı ilə «Müsavət» fırqəsini müqayisə edən N.Nərimanov üstünlüyü birinciyə verir, öz siyasi əleyhdarlarını Türkiyəyə meyl göstərməkdə, millətçilikdə, Rusiya inqilabına biganəlikdə, sinfi fərqi görməməkdə ittiham edir və onlar haqqında fikirlərini belə yekunlaşdırır: «Daşnakların mütəəssib millətçiliyi erməni millətinin əsasını pozduğu kimi, «Müsavət» da bütün Zaqafqaziya müsəlmanlarının əsaslarını puç etmişdir» (87, 40).

Tarix çox keçmədən N.Nərimanovun aldandığını sübuta yetirdi. Milli istiqlaliyyətin və Azərbaycan dövlətçiliyinin itirilməsi bahasına başa gələn bu aldanışdan dərin mənəvi böhran keçirən böyük siyasi xadim İ.V.Stalinə, V.İ.Leninə və oğlu Nəcəfə yazdığı tarixi məktublarında ömrünü həsr elədiyi bolşevizmin səhvlərini etiraf etdi (88) və az sonra «əqidə yoldaşları»nın əlilə qətlə yetirildi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində M.Ə.Rəsulzadə haqqında yazılan tədqiqatlar, söylənən fikirlər bir qayda olaraq antimilli, inkarçı ruhda, qeyri-obyektiv mahiyyətdədir (əslində tədqiqatçılıq ruhundan uzaq olan bu yazılardan yalnız bibliografik əhəmiyyət daşdığı üçün bəhs edilmişdir). Lakin qeyd olunmalıdır ki, təxminən iyirminci illərin ortalarına qədər M.Ə.Rəsulzadə haqqında nisbətən mülayim danışılır, o bir şəxsiyyət kimi qəti inkar olunmur. Bunu, hər şeydən əvvəl, onunla izah etmək olar ki, Azərbaycanda hakimiyyəti yeni ələ almış qüvvələr bu xalqın mənəviyyatında M.Ə.Rəsulzadənin yerini bilirdilər, digər tərəfdən isə bir-birinin ardınca baş verən kəskin siyasi dəyişikliklər ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mühitdə də dumanlı bar mənzərə yaratmışdı. Bundan əlavə, hakimiyyəti ələ alan qüvvələrin öz mövqelərini möhkəmləndirmək istiqamətində çalışmaları səbəbilə də ideoloji-mənəvi fikir sahiblərinə qarşı kəskin və qəti hücumlara keçilməmişdi. Bu yazıların içərisində Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru, professor V.İ.Razumovskinin «Bakı şəhərində universitetin əsasının qoyulması»

adlı xatirə məqaləsi qeyd olunmalıdır. Azərbaycanda universitetin açılışında böyük siyasi xadimin əzmkarlığını diqqət mərkəzində saxlayan müəllif

ədəbiyyatı, incəsənətləri hətta rus çarizminə nisbətən belə süku-
ta və uçuruma sürükləyən, əməkçilərin azadlığını beynəlxalq
maliyyə kapitalına satan Topçubaşovların, Rəsulzadələrin, Xoy-
skilərin qəhrəman paltarına girmələri həqiqətən ən böyük bir
fars deyildimi? İndi belə hüddud xaricində faşistlərin qanadı
altına sığınan bu «vətən» baqqallarının Firdovsi qəhrəmanları
ilə nə əlaqəsi ola bilər?» (85).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin adının və
əsərlərinin bəhs olunduğu bu dövrün tədqiqatları əsasən onun
ideya əleyhdarları tərəfindən qələmə alındığından ciddi təhlil və
araşdırıcılıqdan daha çox kor-koranə inkarçılıq ruhundadır. Bu
tədqiqatlar içərisində Mirzə Davud Hüseynovun «Müsavat par-
tiyası keçmişdə və indi» əsəri informasiya tutumuna görə seçilir
(303).

Tədqiqatda Müsavat partiyasının və başda M.Ə.Rəsul-
zadə olmaqla onun liderlərinin fəaliyyəti kəskin tənqid olun-
muşdur. Lakin müəllifin tənqid üçün gətirdiyi dəlil, sübut və ar-
qumentlər kəsərsiz, inandırıcı olmadığı, həmçinin kitaba par-
tiyanın proqram sənədləri əlavə edildiyi üçün bu əsər müəyyən
məlumat mənbəyi kimi əhəmiyyət daşıyır.

İyirminci illərin sonlarından etibarən sosialist totalita-
rizmi güclənməyə doğru meyl etmiş, həmin dövrlərdən daha
kəskin şəkildə sərbəst düşüncəyə, azadfikirliliyə müqavimət
göstərilməyə başlanılmışdır. Bu dövr həmçinin bütün mənəvi
aləmdə hər cür plüralizm təzahürünün inkar olunduğu illərdir
(təbii ki, bu illərdə M.Ə.Rəsulzadə haqqında müsbət bir fikir
söylənilə bilməzdi). Və bütün bu ideologiyanın varisi kimi
sosialist realizmi adlandırılan eybəcər bir üsul ortaya çıxdı.
Lakin həmin illərdə M.Ə.Rəsulzadə irsinə tam inkarçı olmayan
meyllər də mövcuddur ki, bu da təbii ki, hələ marksist meto-
dologiyanın, marksist ədəbiyyatşünaslığın tam formalaşmaması
ilə bağlıdır. Belə ki, bu dövrün bir çox yazılarında M.Ə.Rə-

sulzadəyə qarşı qəti inkarçılıq ruhu bəslənilsə də, faktik olaraq onun mütərəqqi ideyalarının tam inkarına cəhd edilmir.

Otuzuncu illərin ortalarına qədər Azərbaycan mətbuatında Məhəmməd Əmin bəyin adına təsadüf olursa da, həmin dövrdən başlayaraq milli dirçəliş tarixinin formalaşması dövrü və bu dövrün əsas ideoloqları, ilk növbədə isə, M.Ə.Rəsulzadə bir şəxsiyyət kimi Azərbaycan xalqının yaddaşından çıxarılmış, unudurulmuş çalılışdır. Bu illərin yazılarında M.Ə.Rəsulzadə və keçmişin bir çox ideoloqları bilərəkdən «burjua», «millətçi», «müsavətçi» damğaları ilə qəti rədd olunmuş, əsas olmayan ittihamlara məruz qalmışlar. İctimai-siyasi və ədəbi-elmi tədqiqatlarda M.Ə.Rəsulzadənin adı ya çəkilməmiş, yaxud da mənfiliyə çəkilmişdir. Məhz xalqın yaddaşından qoparılib çıxarılmış istənilməyindəndir ki, otuzuncu illərin ortalarından başlayaraq, ayrı-ayrı yazılarda M.Ə.Rəsulzadənin şəxsiyyəti arxa plana keçirilmiş, onun haqqında danışılarkən ümumi şəkildə «müsavət», «müsavətçilik» anlayışlarından bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatına «Məktubati-Şeyda bəy», «Gəlinlər həmayili» kimi sanballı əsərlər bəxş edən S.M.Qənizadənin M.Ə.Rəsulzadə haqqında qənaətləri məhz bu baxımdan təəssüf doğurur. Onun 1935-ci ildə yazdığı, lakin sağlığında çap etdirmədiyi «XIX əsrin axır illərində maarif və ədəbiyyata dair xatirəm» əsərində M.Ə.Rəsulzadə və onun silahdaşları haqqında ironiya ilə danışılır, hətta şəxsiyyəti ilə bağlı yazıçı qələminə yaraşmayan təhqiramiz sözlər belə işlədilməkdən çəkinilmir (69, 208-213).

M.Ə.Rəsulzadənin həyat və fəaliyyəti Azərbaycana göndərilmiş rus emissarlarının əsərlərində, habelə Qafqazda bolşevizm tarixinə həsr olunmuş araşdırmalarda da tədqiqat obyektinə çevrilmişdir (96; 292; 297; 304; 311; 315; 321;322; 326; 330; 333). Əlbəttə, bu araşdırmalar obyektiv həqiqətdən uzaq olduğu və faktlara məlum ideoloji prizmalardan yanaşıldığı üçün dövrün mənzərəsi birtərəfli təsvir olunmuş, tarix bilə-

rəkdən saxtalaşdırılmışdır. Lakin hər şey qara çalarlarla təsvir olunsaydı, M.Ə.Rəsulzadənin siyasi mücadilə və mübarizəsinin həqiqi mənzərəsini təsəvvür etmək üçün bu tədqiqatlara müraciət olunması vacibdir.

Mövcud arxiv sənədləri göstərir ki, sovet tarixşünaslığında M.Ə.Rəsulzadə haqqında yazılan «tədqiqatlar» vahid mərkəzdən dövlət səviyyəsində əlaqələndirilmiş və istiqamətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanan 1923-cü ilə aid bir sənəd bu fikri söyləməyə əsas verir. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə çap olunmuş «Azərbaycan Cümhuriyyəti» (1922) əsəri münasibətilə İ.V.Stalinin Azərbaycan KP rəhbərlərinə göndərdiyi, diqqət mərkəzindən kənar qalan, indiyədək ciddi elmi tədqiqata cəlb olunmamış bu məktuba diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır:

«Rəsulzadənin mürtəcə broşürası münasibətilə yoldaş Musabəyova, Mirzəyana, Axundova, Kirova və Oraxelaşviliyə məsləhətəm:

Rəsulzadənin əleyhinə cavab broşürasının ümumi ruhu hücum xarakterli olmalı, heç bir halda özünü təmizə çıxarmaya və müdafiə olunmağa yol verilməməlidir. Əksinə, aşağıdakılara görə günahlandırılaraq ona hücum olunmalıdır:

1. Dönüklükdə (O əvvəlcə bolşevik idi);
2. Türkiyə xalqının mənafeyinə xəyanətdə (O və onun partiyası müsavətlilər – Türkiyə xalqına köməyə gedən Qızıl Ordunun Azərbaycana daxil olmasının əleyhinə çıxırdı);
3. Azərbaycan xalqının mənafeyinə xəyanətdə (O və onun partiyası Azərbaycan kəndlilərinin bəylərin zülmündən tam azad olunması əleyhinə çıxırdı);
4. Şərqi xalqlarının mənafeyinə xəyanətdə (O və onun partiyası Şərqi azadlıq hərəkatının dayağı və bayrağı olan sovet respublikasının proletariati əleyhinə, müstəmləkə və asılı ölkələrin qəddar düşməni İngiltərə qarşısında quyuq bulayırdılar);

5. Müsavat ağalığı dövründə erməni-tatar qırğınının təşkilində (buradaca onu Azərbaycanın Purişkeviçi adlandırılmalı);

6. Şamxor talanının təşkilində (buradaca onu Azərbaycanın talançısı adlandırılmalı).

Birbaşa demək lazımdır ki, Rəsulzadə «Müsavatdan sonra xalq mədəniyyəti tənəzzülə uğrayıb», – qənaətilə Azərbaycan proletariatu və intelligensiyasına yalan söyləyir (faktlar və rəqəmlər gətirməli, müqayisəli taktika seçməli).

Birbaşa göstərmək lazımdır ki, Rəsulzadə geridə qalmış, cahil, orta əsr utopistidir; o, sadəcə bir faktı başa düşmür ki, dünya sovet respublikaları və imperialist dövlətləri kimi iki əsas cəbhəyə bölünmüşdür. Məzlum xalqlar ya o, ya da bu cəbhədə dayanmalıdır: ya sovet respublikalarının tərəfində imperialistlərə qarşı, ya da imperializmin tərəfində sovet respublikalarına qarşı. Kim ki, üçüncü mövqe tutmağa can atır, o ya imperializmin xeyrinə yalan ifadələrlə mövcud olmayan və həyata keçirilməsi mümkün olmayan bu mövqe ilə məzlum xalqlara olan xəyanətini pərdələyir, ya da yalançı kimyagərdir, cahil və fanatik dindardır, xırda və avantürist millətçidir. Yalnız iliyinəcən idiot olanlar təsdiq edə bilərlər ki, burjua Rusiyası dövründə Türkiyə, İran, Azərbaycan və başqa ölkələr azad olmuşdur. Yalnız iliyinəcən idiot olanlar unuda bilərlər ki, burjua Rusiyası yalnız İngiltərə və digər imperialist dövlətləri ilə ittifaqda Türkiyə və İranın torpaqları hesabına genişlənmişdi (və genişlənmək idi) və s. və i.a.

Düşünürəm ki, əgər bütün bu (və bu tipli) tezislərdən broşüranın tərtibində istifadə edilərsə, o tamamilə qənaətbəxş olacaqdır.

.Stalin.

16 sentyabr 6 (320).

Şübhəsiz ki, M.Ə.Rəsulzadənin və Müsavat partiyasının timsalında Azərbaycan Cümhuriyyətinin ünvanına söylənən böhtanların üzərində xüsusi dayanmağa ehtiyac yoxdur. Çünki bu barədə ayrı-ayrı tədqiqatlarda kifayət qədər danışılmışdır. Məktubla bağlı diqqəti cəlb edən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, o sadəcə M.Ə.Rəsulzadə əleyhinə bir broşüranın deyil, ümumiyyətlə ötən əsrin iyirmi-otuzuncu və daha sonrakı onilliklərində sovet tarixşünaslığında milli lider, Müsavat partiyası və Azərbaycan Cümhuriyyəti əleyhinə yazılan cild-cild cızmaqara-ların «ideya qaynağı» olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev, Ə.Nazim, T.Hüseynov, M.Quliyev, R.Axundov, S.M.Əfəndiyev və başqa nümayəndələrinin, habelə Azərbaycana göndərilmiş rus emissarlarının (A.Rayevski, Y.Rathauzer, A.Steklov, S.T.Ar-komed, M.E.Sef və b.) əsərləri bu fikri söyləməyə tam əsas verir. İ.V.Stalinin məktubu adları çəkilən və çəkilməyən müəl-liflərin əsərlərinin nə üçün bir-birinə bu qədər bənzədiyini aş-kara çıxarır.

Görkəmli rus şərqşünasları V.V.Bartold və V.A.Qordlevski bu və ya digər münasibətlə M.Ə.Rəsulzadəyə istinad etmiş, yaradıcılığından bəhrələnmiş, haqqında fikir söyləmişlər.

V.V.Bartold «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının rus dilinə tərcüməsi zamanı bir sıra anlaşılmayan sözlərin izahı ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadəyə müraciət etmişdir. Çox güman ki, onların görüşü M.Ə.Rəsulzadənin Moskvada yaşadığı illərə təsadüf edir. Bununla əlaqədar olaraq V.V.Bartold tərcümənin nəşrinə yazdığı şərhdə iki dəfə M.Ə.Rəsulzadənin adını çəkmiş, ona istinadən bir yerdə «boy» sözünün «mədhiyyə» (xvalebnyaya pesnya) mənasında işlədildiyini, başqa yerdə isə dastandakı «üç öpüb bir dişləmək» ifadəsinin Azərbaycan xalq mahnılarında hələ də yaşadığını göstərmişdir (313, 261 və 267).

Akademik V.A.Qordlevski (1876-1956) «Tolstoy Türki-yədə» adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadənin L.N.Tolstoydan tər-

cümə edərək Türkiyədə çap etdirdiyi nümunələrə münasibətini bildirmişdir (301, 441). (Bu barədə sonrakı fəsillərdə ədibin tərcümə yaradıcılığından bəhs olunarkən danışılacaqdır). Bu fakt bir tərəfdən M.Ə.Rəsulzadənin tərcüməsinin Türkiyə ədəbi mühitində yayıldığını, o biri tərəfdən isə onun bir ədəbiyyatşünas kimi V.A.Qordlevski ilə əlaqə və münasibətlərini göstərir.

Y.E.Bertels «Nizami və Füzuli» monoqrafiyasında Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının tədqiqi tarixi ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» əsərinin adını çəkməmişdir. Müəllifin ölümündən sonra nəşr olunan bu kitabda məsul redaktor Həmid Araslının belə bir qeydi verilmişdir: «1954-cü ildə Türkiyədə Nizami haqqında monoqrafiya nəşr olunmuşdur: M.E.Resulzade. Böyük Azərbaycan şairi Nizami, İstanbul, 1954. Bu tədqiqat Y.E.Bertels tərəfindən əvvəllər aşkara çıxarılmış çoxlu faktik məlumatları təkrar edir. Təəssüf ki, onun müəllifinin siyasi məfkurəsi əsərin az-çox elmi məziyyətlərinin də üstündən qələm çəkir» (298, 24).

Lakin əsərin adının, nəşr olunduğu yerin və nəşr tarixinin yanlış göstərilməsi belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, məsul redaktor bu faktı kitaba daxil edərkən əslində əsərlə tanış olmamış, yalnız belə bir tədqiqat haqqında ümumi məlumat əldə etmişdir. Yoxsa o, «Azərbaycan şairi Nizami»ni «Böyük Azərbaycan şairi Nizami», Ankaranı İstanbul, 1951-ci ili isə 1954-ci il kimi göstərməzdi. Əsərin özünə gəldikdə isə, Y.E.Bertels adını çəkməsə belə onun əhəmiyyətini, nizamişünaslıqda mövqeyini bilməmiş deyildi. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Abbas Zamanov ölümündən bir neçə il öncə bizimlə görüşlərinin birində Y.E.Bertelsin Bakıda olarkən söhbət zamanı Məhəmməd Əmin bəyin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyası ilə tanış olduğunu və nizamişünaslıqda o əsərlə müqayisə olunacaq ikinci bir tədqiqat tanımadığını xatırlatmışdı.

Görkəmli tatar yazıçısı və maarifçisi Həlimgan İbrahimoğlunun 1924-cü ildə Moskvada tatarca və rusca çap olunmuş «Qara mayaklar, yoxsa ağ ədəbiyyatlar» adlı əsərində Zəki Vəlidi, Sədri Maqsudi, Musa Bigiyev, Ayaz İshaqi kimi millətpərvər tatar ziyalıları ilə yanaşı M.Ə.Rəsulzadə də tənqid edilmiş, onun İstanbulda buraxılmış «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsəri «pantürkist» ruhlu tədqiqat kimi qiymətləndirilmiş, eyni zamanda, redaktoru olduğu «Yeni Qafqazya» dərgisi əksinqilabi, «millətçi» mahiyyətinə görə ittiham edilmişdir (338) Böhlan və iftiralarla dolu olan bu əsər M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyətinin yalnız Azərbaycanda deyil, sovet imperiyasının digər cümhuriyyətlərində də izləndiyini və araşdırıldığını göstərməkdədir.

Azərbaycanın görkəmli yazıçı, ziyalı və maarifpərvərlərindən olan Abdulla Şaiqin 1953-cü ildə qələmə aldığı «Xatirələr» əsərində M.Ə.Rəsulzadə, onun əqidə və mübarizə yoldaşları, ümumən cümhuriyyət illəri qara, dumanlı boyalarla verilmişdir (167, 319).

1966-cı ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı» dərsliyində M.Ə.Rəsulzadənin adı çəkilmədən «müsavət ağalığı dövrü» ifadəsi altında bir növ onun fəaliyyətinə «qiymət verilir» (11, 7- 15). Çox təəssüf ki, həmin əsərin təkmilləşdirilmiş, yənidən işlənmiş nəşrində də eyni münasibət özünü göstərir (12, 6-16).

Kamal Talıbzadənin «XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi» (1966) və həmin tədqiqatın təkmilləşdirilmiş variantı olan «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» (1984) adlı monoqrafik əsərlərində əsrin əvvəllərində ədəbi tənqiddən bəhs olunarkən S.Şaumyan, S.Spandaryan kimi milliyyətçə Azərbaycan-türk mədəniyyətinin təmsilçisi olmayanlara yer verildiyi halda, Məhəmməd Əmin bəyin adının ümumi icmallarda belə çəkilməsi lazım bilinməmişdir (175; 176).

Ötən əsrin səksəninci illərinin nisbətən maraqlı araşdırmalarından biri –Azərbaycanın görkəmli tənqidçilərinin yaradıcılığından bəhs edən «Fikrin karvanı» (1984) kitabında Məhəmməd Əmin bəy kimi görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünasın yaradıcılığının yer almaması da təəssüf doğurur (43).

Bolşevizm hərəkatı ilə bağlı bir çox təsadüfi adlara öz səhifələrində yer ayıran «Böyük Sovet Ensiklopediyası» M.Ə.Rəsulzadə kimi tarixi şəxsiyyəti təqdim etməyi məqsədəuyğun bilməmişdir. Ensiklopediyanın tarixçi C.B.Quliyevin imzası ilə çap etdiyi «Müsavət» adlı oçerkdə isə M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan milli hərəkatının liderlərinin ünvanına böhtanlar yağdırılmışdır (299, 128-129).

On cildlik «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nın 1984-cü ildə nəşr edilmiş III cildində Azərbaycan tarixinin bu əvəzsiz şəxsiyyəti sadəcə «publisist», «milli burjua ideoloqu» kimi təqdim edilmiş, ədəbi-tənqidi və publisist məqalələrində pantürkist, panislamist ideyalar yaydığı, proletar inqilabına və beynəlmiləlciliyinə düşmən olduğu, antisovet fəaliyyəti yolunu tutduğu qeyd olunmuş, lakin şəklinin belə verilməsi lazım bilinməmişdir (10, 17). Məqalə müəllifinin M.Ə.Rəsulzadənin həyat və yaradıcılıq yolunu öyrənmək üçün tövsiyə etdiyi ədəbiyyatın bəsitliyi də təəssüf doğurur (10, 17).

Bu tipli «tədqiqatçı»ların əsərlərində Azərbaycanın yaxın tarixinə münasibəti səciyyələndirən Cəmil Həsənlinin belə bir fikri ilə razılaşmamaq olmur ki, onların həmin dövrə müraciəti «elmi araşdırmalar nöqtəyi-nəzərindən deyil, yalnız məhdud siyasi mülahizələrlə bağlı olmuşdur» (53, 11).

Hazırda M.Ə.Rəsulzadəni bütün yönərlə Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasına qaytarmaq üçün ilk növbədə onun tam külliyyatını nəşr etməkdən başlamaq lazımdır. Ən əvvəl ona görə ki, bu gün qəzet və jurnalların M.Ə.Rəsulzadə irsinə müraciəti istər siyasi, istərsə də ədəbi-elmi görüşləri haqqında dolğun təsəvvürün yaranmasına imkan vermir. Şübhəsiz ki,

M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri külliyyatını nəşrə hazırlamaq kimi məsul və çətin işlə məşğul olan professor Şirməmməd Hüseynovun bu sahədəki fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Məhz onun ciddi və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində böyük siyasi xadimin əsərləri külliyyatının beş cildi işıq üzü görmüşdür (151; 152; 153; 154; 155).

Şirməmməd Hüseynovun məqalələr toplusundan ibarət olan «Milli haqq və ədalət axtarışında» adlı kitabında isə Məhəmməd Əmin bəyin ədəbi-publisistik və nəzəri-kulturoloji irsi tədqiq obyektinə çevrilmişdir. Tədqiqatçının kitaba daxil etdiyi «Milli istiqlalımızın bayraqdarı», «M.Ə.Rəsulzadənin Tehran vəsiyyətnaməsi», «Əsli və Kərəm» tamaşası və Rəsulzadənin arzuları», «M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Şəhriyar» və digər məqalələri bu baxımdan səciyyəvidir (57).

Bütün bunlarla yanaşı, Şirməmməd Hüseynovun Azərbaycan mətbuatı səhifələrində dərc olunan bir sıra məqalələri böyük siyasi xadimin həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq dünyasının qaranlıq məqamlarının işıqlandırılması baxımından maraq doğurur.

Son illərdə M.Ə.Rəsulzadə irsinə və şəxsiyyətinə marağın güclənməsi dövrü mətbuatın onun adına müraciətindən aşkar duyulmaqdadır. Lakin, çox təəssüf ki, M.Ə.Rəsulzadə ilə bağlı dərc olunan yazılar, əsərlərinə yazılan tədqiqatların səviyyəsi həmişə qənaətbəxş olmur. Nəticə etibarlı ilə yazılanlar əksər hallarda bir-birini təkrarçılıqdan uzağa gedə bilmir, onlarda ciddiyyət, araşdırıcılıq, axtarış duyulmur, məlum faktlar sadalanır. Bu yazılarda şərh, təhlil, klassik irsin müasir təfəkkür işığında qiymətləndirilməsi və dəyərləndirilməsi yox dərəcəsidir. Belə yazıların yeganə üstünlüyü keçmiş ədəbi-elmi streatipləri, ənənəvi ölçü, meyar və qəlibləri uçurub dağıtmasındadır.

Yazıların bir qismi şablon, ritorik səciyyə daşdığından ciddi tədqiqatçılıq ruhundan uzaqdır. Bəzən elmi məzmun daşımayan, zəif, bayağı ruhlu məqalə müəllifləri indiki mətbuat bol-

luğundan məharətlə bəhrələnirlər ki, bu isə M.Ə.Rəsulzadə irsini olduğu kimi mənimsəməyə və ya mənimsətməyə maneçilik törədir.

Bütün bunlar ordan qaynaqlanır ki, M.Ə.Rəsulzadənin zəngin ədəbi-elmi irsi və keşməkeşli həyat yolu bir çox hallarda özfəaliyyət şəklində araşdırılmağa cəhd edilir və elmi səriş-təsindən asılı olmayaraq bu işlə az qala hər kəs məşğul olur. Buna görə də bilərəkdən bu dövrdə M.Ə.Rəsulzadə haqqında yazılanlara qeyd-şərtlə yanaşılmış, yalnız dəyərinə görə az-çox əhəmiyyətli hesab olunanlar tədqiqata çəkilmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi və onun ayrı-ayrı liderlərinin həyat və fəaliyyəti haqqında ardıcıl tədqiqat aparan Mövsüm Əliyevin M.Ə.Rəsulzadə haqqında araşdırmaları maraqlı doğurur. İlk dəfə məhz onun 1988-ci ildə «Odlar yurdu» qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsi uzun illərdən bəri elmi-kulturoloji və ictimai-siyasi düşüncəni bürüyən buzu əritmiş, M.Ə.Rəsulzadənin kimliyi keçmiş, tarixi unudurulmuş Azərbaycan xalqına çatdırılmışdır.

Həmin yazının ardınca «Azərbaycan» jurnalında və «Odlar yurdu» qəzetində müəllif bu mövzuya yenidən qayıtmış, ilk tədqiqatını bir qədər də dərinləşdirmişdir (31). İlk mənbələrə və arxiv sənədlərinə söykəndiyi üçündür ki, Mövsüm Əliyevin araşdırmaları böyük mütəfəkkirin bioqrafiyasının bərpa olunmasında, siyasi mübarizəsinin və yaradıcılığının öyrənilməmiş məqamlarının aşkara çıxarılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, Mövsüm Əliyevin M.Ə.Rəsulzadə irsini öyrənənlər üçün həmin illərdə prospekt səciyyəsi daşıyan son dərəcə əhəmiyyətli araşdırmalarında müəyyən səhv və xətalara da təsadüf olunur. Məsələn, o, M.Ə.Rəsulzadənin «İrane-Ahat» qəzetinə redaktorluq etdiyini yazır. Əslində isə ədibin tərçümeyi-halı ilə bağlı heç bir mənbədə onun belə bir qəzetə redaktorluq etməsi göstərilmir. Yenə adları çəkilən məqalələrində müəllifin Güney Azərbaycan xalqının həyatından bəhs edən «Bir xan» adlı he-

kayəsinin olduğu qeyd edilir. Əslində isə bu hekayə «Bəbir xan» adlanır, mövzusu isə Güney Azərbaycan xalqının həyatından deyil, İran tarixindən alınmışdır. Tədqiqatçının M.Ə.Rəsulzadənin «Acı bir həyat» adlı povestinin olması ilə bağlı qənaətləri də həqiqətə uyğun deyildir (30; 31).

Tarix elmləri doktoru, professor Nəsim Nəsimlinin Azərbaycan tarixinin 1918-1920-ci illəri ilə bağlı araşdırmalarında və həmin araşdırmaların yekunu kimi ortaya çıxartdığı «Azərbaycan Demokratik Respublikası» (90), «Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti» (89) kitablarında dövrün siyasi mənzərəsi fonunda böyük dövlət xadiminin ictimai-siyasi fəaliyyətinin konkret mərhələsi təhlil olunmuşdur. Özünə qədərki tədqiqatlardan faktlara münasibətin yeniliyi, informasiya bolluğu, dəqiq elmi qaynaqlara söykənməsi ilə seçilən bu əsər M.Ə.Rəsulzadənin milli dövlət quruculuğu sahəsindəki xidmətlərinin dəyərləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yazıçı-ədəbiyyatşünas Elçinin böyük siyasi xadimin ana-ndan olmasının 110 illik yubileyi mərasimindəki məruzəsi əsasında hazırladığı «Məmməd Əmin Rəsulzadə» (1994) adlı tədqiqatı elmi tutumu ilə seçilir. M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji fəaliyyətinin yığcam şəkildə təhlil olduğu araşdırma onun şəxsiyyətinə və yaradıcılıq irsinə diqqət və marağın yönəldilməsi baxımından əhəmiyyət doğurur (24).

Tarix elmləri doktoru Aydın Balayevin rus dilində qələmə aldığı «1917-1920-ci illərdə Azərbaycan milli-demokratik hərəkatı», «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə», «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Yad sahillərdə (1922-1943)», «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Siyasi portret» kimi sanballı monoqrafik tədqiqatlarında böyük siyasi xadimin ictimai-siyasi fəaliyyəti bütün yön-
lərilə araşdırılmışdır (293; 294; 295; 296).

Tarixçi alimlərdən Cəmil Həsənlinin «Ağ ləkələrin qara kölgəsi», «Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində:

1918-1920-ci illər», «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)», Bəxtiyar Nəcəfovun «Azərbaycan Demokratik Respublikası», Vahid Çıraqzadənin «İstiqlal yollarında», Məryəm Oruçlunun «Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti», «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar», Ataxan Paşayevin «Açılmamış səhi-fələrin izi ilə» kitablarında, professor Musa Musayevin «Məmməd Əmin Rəsulzadə Lahıca», Əbülfəz Rəhimovun «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Seyid Həsən Təqizadəyə məktubu» məqalələrində, habelə o dövrün canlı şahidi S.İbrahimovun ayrı-ayrı yazılarında cümhuriyyət və mühacirət tarixinin bu və ya digər problemləri ilə bağlı olaraq M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi mübarizəsi araşdırılmışdır (52; 53; 51; 86; 22; 93; 94; 95; 83; 92; 63).

Tarix elmləri doktoru Xaləddin İbrahimlinin «Azərbaycan siyasi mühacirəti», «Azərbaycan mühacirəti tarixi» adlı monoqrafik tədqiqatlarında, müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunmuş məqalələrində M.Ə.Rəsulzadənin siyasi-kulturoloji fəaliyyəti təhlil və tədqiq obyektinə çevrilmişdir (61; 62).

Professor Şamil Qurbanovun «Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası», «Məmməd Əmin Rəsulzadə» adlı monoqrafiyalarında, habelə «Bədii sözün gücü ilə», «Mübarizə yollarında», «Əsrin möcüzəli diktatoru» və başqa məqalələrində Məhəmməd Əmin bəyin yaradıcılıq yolu təhlil və tədqiq olunmuşdur (75;76; 72; 73; 74). Bu əsərlərdə M.Ə.Rəsulzadənin bədii irsi nisbətən geniş təhlilini tapmış, habelə onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan «Stalinlə ixtilal xatirələri» memuarı bioqrafik səpkidə araşdırılmışdır. Adı çəkilən tədqiqatlarda böyük mütəfəkkirin bədii yaradıcılığının tədqiq olunduğu məqamlar bu sahədəki boşluğu doldurmaq istiqamətində atılmış addım kimi əhəmiyyətlidir.

Publisist Hacı Hacıyevin «İstiqlalın əzablı yolu» adlı kiçik həcmli kitabında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi

ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin siyasi mübarizə yolunun ümumi mənzərəsi canlandırılmışdır. Lakin, müəllifin qeyd etdiyi kimi, bu əsər Amerika tarixçisi Firuz Kazımzadənin «Zaqafqaziya uğrunda mübarizə (1917-1921)» kitabına istinadən yazıldığından həmin tədqiqatın təfsirindən başqa bir şey deyildir (47).

Azərbaycan mühacirəti və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarda da M.Ə.Rəsulzadənin həyat və yaradıcılığı tədqiq olunmuşdur. Bu mənada Ə.M.Qarayevin «Azərbaycan mühacirəti 1920-1930-cu illərdə» adlı namizədlik dissertasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan mühacirətinin geniş miqyaslı fəaliyyətinin kulturoloji aspektlərini əsas tədqiqat obyektinə kimi seçən müəllif məsələyə fəlsəfi baxımdan yanaşmış, bu da ona ümumiləşdirmələr aparmağa imkan vermişdir. Azərbaycan mühacirləri arasında Məhəmməd Əmin bəy daha çox əhəmiyyət yetirən tədqiqatçı onun «Əsrimizin Səyavuşu», «Azərbaycan cümhuriyyəti» əsərlərini təhlil etmiş, bu araşdırmaların ideya-məzmun xüsusiyyətlərini, janr özünəməxsusluğunu aşkarlamağa çalışmışdır (312).

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını araşdıran müəlliflərdən Həsən Quliyev, Bədirxan Əhmədov, Mübariz Süleymanlı, Abid Tahirli, Almaz Həsəncızı, Tural Hüseynli və başqalarının tədqiqatlarında Məhəmməd Əmin bəyin yaradıcılığına bu və ya digər şəkildə yer verilmişdir (302; 25; 31;173;174; 49; 50; 56).

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyası da ədəbi tənqidin diqqətindən yayınmamışdır (15; 158). Lakin bu əsərə həsr olunmuş tədqiqatlarda qeyri-professionalıqdan qaynaqlanan bəzi yanlışlıqlara təsadüf edilməkdədir. Məsələn, Zəkulla Bayramlının M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasına həsr elədiyi məqaləsində əsər bütövlükdə nizamişünaslığın nailiyyəti kimi təqdir olunsada, bu fikrin əksinə olaraq sözgəlişi onun «professional ədəbiy-

yatşınas – alim olmadığı», monoqrafiyanın «tələm-tələsik, bir qələm fırlatmaqla yaradıldığı» iddia edilir (15).

Professor Vilayət Quliyevin «Polşada Azərbaycan siyasi mühacirətinin irsindən» (2011) adlı rus dilində tərtib etdiyi məqalələr toplusu M.Ə.Rəsulzadə irsinin öyrənilməsində mühüm qaynaqlardan biri kimi diqqəti çəkməkdədir. Burada XX əsrin otuzuncu illərində Polşada məskunlaşan Azərbaycan muhacirlərindən Mirzə Bala Məmmədzadə, Mir Yaqub Mehdizadə, Əli Azərtəkin və digər şəxsiyyətlərin ədəbi, tarixi, siyasi-publisistik yazıları ilə birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin indiyədək tədqiqatdan kənar qalmış bir sıra araşdırmaları da toplanmışdır (307).

Tarixçi-publisist Nəsiman Yaqublunun «Azərbaycanın görkəmli adamları» seriyası ilə nəşr etdirdiyi «Məmməd Əmin Rəsulzadə» (1991), «Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» (2001), habelə «Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi» (2009), «Bakının qurtuluşu» (2010), «Müsavat partiyasının tarixi» (2012), «M.Ə.Rəsulzadə ensiklopediyası» (2013) və digər tədqiqatları böyük siyasi xadimin həyat, mübarizə və yaradıcılıq yolunu Azərbaycan oxucularına çatdırmaq məramına söykənməkdədir (178; 179; 180; 181; 182; 183).

Müstəqil Ağayevin «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» adlı monoqrafik tədqiqatında böyük siyasi mücahidin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri təhlil edilmiş və bu kontekstdə yeri gəldikcə ədəbi-estetik məqamlara da diqqət yetirilmişdir (3).

Tədqiqatçı Faiq Ələkbərovun «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü» (2007) monoqrafiyasında böyük mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığı, sosial-fəlsəfi, etik-estetik görüşləri, habelə ictimai-siyasi baxışlarında din problemi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir (26). Müəllifin «Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış» adlı tədqiqatında isə Məhəmməd

Əmin bəyin yaradıcılığı bəhs olunan prizmadan işıqlandırılmışdır (27).

Digər bir araşdırıcı Mətanət Fərzəliyevanın «M.Ə.Rəsulzadə və ana dilimiz» adlı yığcam həcmli tədqiqatında ədibin 1903-1909-cu illər publisistik yaradıcılığı dil və üslub baxımından təhlil olunur. Araşdırmada bir tərəfdən Məhəmməd Əmin bəyin əsərlərinin dili və üslubu səciyyələndirilir, digər tərəfdən onun dillə bağlı tədqiqatları elmi-nəzəri şərhini tapır (42).

Axund Hacı Soltan Hüseynqulu oğlu Əlizadənin «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və islam» adlı tədqiqatında böyük siyasi xadimin baxışlarında islamçılıq məsələləri araşdırılmışdır (32).

M.Ə.Rəsulzadə irsinin xaricdə tədqiqinə gəldikdə isə onun yarandığı ərazilərin xəyali həddləri olduqca genişdir. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində Qafqaz və Azərbaycan tarixi, Rusiya müsəlmanlarının siyasi mücadiləsi, türkcülük, turançılıq, sovet xalqlarının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi, habelə İkinci dünya müharibəsində Rusiya məhkumu millətlərinin azadlıq hərəkatı ilə bağlı tədqiqatlarda M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyəti az-çox dərəcədə işıqlandırılmışdır. Bunların içərisində M.B.Məmmədzadənin, H.Baykaranın, Ə.Cəfəroğlunu, K.Odərin, Ə.Qaracanın, Ə.Yurdseverin, P.F.Mühlenin, T.Svyatixovskinin, S.Zenkovskinin, F.Kazımzadənin, S.H.Təqizadənin, F.Adəmiyyətin, M.Məlikzadənin, Y.Ariyənpurun, M.Tərbiyyətin, R.Rəisniyanın, C.Heyətin və başqalarının tədqiqatları elmi dəyərinə görə diqqəti çəkir.

Xaricdə türk, ingilis, alman, fransız, rus, polyak, fars və başqa dillərdə meydana çıxan bu araşdırmalar yazılış tərzinə, xronologiyasına və informasiya tutumuna görə müxtəlif şəkildə təsnif oluna bilər. Tədqiqata aydınlıq gətirmək naminə böyük şərtliliklərlə bunları dörd qismə ayırmaq olar: Birinci qismə daxil olan əsərlərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti və Müsavat partiyasının tarixi ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, ictimai-siyasi

fəaliyyəti haqqında danışılır. İkinci qismə firqədaxili çəkişmələr və bilavasitə M.Ə.Rəsulzadə ilə şəxsi intriqalardan doğan yazılar daxildir. Üçüncü qisim yubiley, xatirə və nekroloq yazılarıdır. M.Ə.Rəsulzadə haqqında tədqiqatların sonuncu qismini isə onun nəşr olunmuş kitablarına yazılmış müqəddimələr təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatda M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı olan ən mühüm mənbə və materiallara isnad olunmuşdur. Əlbəttə, bu mənbələrin hamısını tam qərəzsiz düşüncə məhsulu kimi dəyərləndirmək obyektivlikdən uzaq olardı. Lakin sovet ədəbiyyatşünaslığı və tarixşünaslığından fərqli olaraq əcnəbi alimlərin tədqiqatlarında faktların bilərəkdən saxtalaşdırılmasına, ayrı-ayrı zövqlərin və siyasi təmayüllərin tələbinə və təsirinə görə əyilmə, həqiqətdən sapma meyllərinə az təsadüf olunur. O da qeyd olunmalıdır ki, bu tədqiqatlar faktlara bələdsizlikdən doğan yanlışlıqlardan, tarixi təhriflərdən də xali deyildir. Lakin bu yazılardakı rəasional mülahizə və mühakimələr olduqca güclüdür. Və şübhəsiz ki, xaricdə nəşr olunan tədqiqat əsərləri nəzərə alınmadan Məhəmməd Əmin bəyin həyatı, yaradıcılıq yolu və

hərəkət» əsəri M.Ə.Rəsulzadənin mübarizə və mücadiləsinin, siyasi görüşlərinin öyrənilməsi, bioqrafiyasının və şəxsiyyətinin bir çox çalarlarının üzə çıxarılması baxımından səciyyəvidir. Müsavat partiyasının 1936-cı ildə Varşavada çağırılan qurultayının tapşırığı ilə yazılan bu əsər yarandığı gündən ta 1938-ci ilə qədər firqənin tarixini əks etdirmiş, həmçinin onun sıralarında çalışanların xidmətini doğru-dürüst müəyyənləşdirə bilmişdir. Müsavat firqəsinin Azərbaycanı istiqlaliyyətə aparan yeganə bir siyasi təşkilata çevrilməsində M.Ə.Rəsulzadənin xidmətlərini təfsilatı ilə əks etdirən müəllif partiyanın mühacirətdəki fəaliyyətinin də onun adı ilə bağlı olduğu qənaətinə dayanmaqla M.Ə.Rəsulzadənin apardığı mübarizənin dolğun mənzərəsini canlandırma bilmişdir: «Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy xaricə çıxıncaya qədər Azərbaycan istiqlal dövrünün keçici və təsadüfi bir hadisə olduğu qənaətinə hər yerdə təsadüf olunurdu. Onun açdığı savaşı idi ki, bütün dünyanı Azərbaycandan yenidən bəhs etməyə məcbur etdi» (230, 168).

«Milli Azərbaycan hərəkəti» tədqiqatında Məhəmməd Əmin bəyin əsərləri haqqında yazan ayrı-ayrı alimlərə və onun ideya əleyhdarlarına da münasibət bildirilmişdir.

Məşhur türk ədəbiyyatşünası, professor Məhəmməd Fuad Köprülüzadə M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığına müraciət etmiş, onun «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsəri haqqında məqalə yazmışdır. Əsəri geniş təhlil edən müəllif onun Türkiyə ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fikrində rəğbət və heyranlıqla qarşılandığını göstərmiş və məqaləsini bu sözlərlə bitirmişdir: «Çox səlahiyyətə, çox sevimli bir qələmin məhsulu olan bu qiymətli səhifələri diqqət və ibrətlə oxumasını milliyyətərvər gəncliyə tövsiyə edərkən daha türkçülüyün «məcnunənə xəyal» zənn olduğu və türkçülərin ahat xanəsini keçə bilmədiyi zamanlarda böyük məfkurə uğrunda bərabər çalışdığımız bu əski və müəzziz dostu təbrik və təşəkkürlərimizi arz etmək lüzumunu duyuruq» (281).

Vyana Universitetinin professoru doktor Krayeliç Vyana-da almanca dərc olunan «Deutsch Österreichische Tages-Zeitung» qəzetində M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərinə böyük bir məqalə həsr etmiş və bu tədqiqatı «...yeni Qafqaz tarixinin ən gözəl və ən mühüm məxəzlərindən biri» kimi dəyərləndirmişdir (362).

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, nəşr olunduğu dövrdə ictimai-siyasi mühitdə əks-səda doğurmuş olan «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərlə bağlı Türkiyənin bir çox qəzetləri yazılar dərc etmiş və onu müsbət bir hadisə kimi qiymətləndirmişdir (190; 214; 217; 275).

Türkiyə istiqlal hərbinin komandanlarından olan Kazım Qarabəkirin gündəlik səpkisində yazmış olduğu məşhur «İstiqlal hərbiniz» adlı tədqiqatında yeri gəldikcə bu və ya digər məsələ ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə haqqında danışılmışdır (223).

Xaricdə M.Ə.Rəsulzadə və onun məsləkdaşları haqqında yazılan əsərlər içərisində qərəzlilər, böhtan və iftira məqsədi daşıyanları da vardır. Nağı Şeyxzamanlı (Keyqurun), Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Şərəfəddin Erəl və başqa müəlliflərin qələmindən çıxmış olan bu tipli əsərlər say və sambalına görə diqqəti çəkməsə də, Məhəmməd Əmin bəyin mübarizə yolunun hansı çətinlik və maneələrdən keçdiyini öyrənmək baxımından onların da xatırlanmasına ehtiyac vardır.

Nağı Şeyxzamanlının «Biz və onlar» kitabında M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla bütövlükdə müsavətçilərin fəaliyyəti kəskin şəkildə tənqid olunmuşdur (269). Şəfibəy Rüstəmbəylinin eyni niyyətlə yazılmış olan «Yıxılan bütələr» və «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fəci sükutu» (266; 267) əsərlərində isə M.Ə.Rəsulzadənin şəxsiyyəti haqqında təhqiramiz ifadələr işlədilməkdən belə çəkinilməmişdir.

Əslən dağıstanlı olan Türkiyə tarixçisi Şərəfəddin Erəlin «Azərbaycan politikaçılarının yanlışlıqları» tədqiqatı yuxarıda adları çəkilən əsərlər kimi M.Ə.Rəsulzadə və ümumən Azər-

baycan Cümhuriyyətini tənqid və inkarçılıq ruhunda yazılmışdır. Bütövlükdə türkçülüyə qarşı çevrilmiş olan bu tədqiqatda Azərbaycanın ilk türk cümhuriyyəti və islam aləmində ilk respublika olduğuna etiraz edilir (270, 46). Ciddi arqumentlərə söykənmədən M.Ə.Rəsulzadənin siyasi fəaliyyətini mənfi ruhda səciyyələndirməyə çalışan tədqiqatçının birtərəfli mövqeyi təəssüf doğurur. Məsələn, araşdırıcı 1920-ci ilin aprelində rus qoşunlarının heç bir müqavimətə rast gəlmədən Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsini M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan siyasətçilərinin səhvləri və yanlışlıqları hesab edir. Lakin cümhuriyyət tarixinin siyasi mənzərəsi haqqında az-çox təsəvvürü olanlara məlumdur ki, o dövrdə Azərbaycanın Qızıl Orduya müqavimət göstərməməsi bəlli səbəblərlə bağlı idi.

Təəssüf ki, elmi araşdırıcılıqdan uzaq, məhdud siyasi düşüncənin məhsulu, yalnız şəxsi qərəzçilik güdən bu tipli tədqiqatlar (əslində bunların tədqiqat adlandırılması da doğru deyildir) Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasında M.Ə.Rəsulzadə ilə birgə fəaliyyət göstərmiş, eyni yolun yolçusu olan şəxslər və Azərbaycanla bağlı müəlliflər tərəfindən qələmə alınmışdır. Lakin hansı məqsədlə yazıldığı məlum olan bu əsərlər böyük siyasi xadimin çətin və keşməkeşli mübarizə yolunun ümumi mənzərəsinə kölgə sala bilmir. Fikir və mülahizələrin səviyyə və istiqamətindən ayıq və şüurlu oxucu bu müəlliflərin hansı mənbələrdən qaynaqlandığını dərhal hiss edə bilər.

Maraqlıdır ki, Məhəmməd Əmin bəy haqqında belə inkarçı mövqedə dayanan müəlliflərin bəziləri sonralar öz səhvlərini anlamış və nəşr etdirdikləri əsərlərində opponentlərini «Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin böyük lideri» kimi təqdim etmişlər (227; 228).

Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbdülvahab Yurdsevərin istiqlal mücadiləsi ilə bağlı araşdırmalarında və «Əmin bəy haqqında bəzi xatirələr» adlı me-muar səpkili yazısında M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və fəaliyyəti

tədqiq olunmuşdur. Xüsusilə, adı çəkilən araşdırma M.Ə.Rəsulzadənin bioqrafiyasının bir çox qaranlıq məqamlarının üzə çıxarılması baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdədir (282).

Professor Əhməd Cəfəroğlunun tədqiqatlarında da yeri gəldikcə M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılıq irsinə müraciət olunmuşdur. O, redaktoru olduğu «Azərbaycan yurd bilgisi» məcmuəsinin səhifələrində M.Ə.Rəsulzadənin yazılarına yer vermiş, ayrı-ayrı məqalələrində, habelə «Azərbaycan ədəbiyyatı» və başqa tədqiqatlarında onun həyatı, mücadiləsi, yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləmişdir (206; 209). Ə.Cəfəroğlu M.Ə.Rəsulzadənin şəxsiyyətinə verdiyi yüksək qiyməti onun vəfatı münasibəti ilə 11 mart 1955 -ci il tarixdə İstanbulda Azərbaycan Kültür Dərnəyinin hazırladığı xatirə mərasimində söylədiyi nitqində açıqlamışdır: «Mərhum Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy böyük övlad yetişdirməkdə heç də qısır olmayan Azərbaycan elminin ən böyük inqilabçı və mücahid bir övladıdır. O, türk ellərinin istiqlal və renessansı ilə Azərbaycan istiqlal və intibahını bir tutaraq XIX əsrin ortalarına doğru mədəni millətlər səviyyəsinə yetişmək üçün bütün vasitələrə sarılan, qabil olanı yapan və nəhayət, «azəri vətəndaşlığını» bir millət səviyyəsinə çıxarmağa məmur, milli azəri xamırından yoğrulmuş milli xadimlərimizin ən verimlisi, ən qüvvətli və ən orijinalı idi» (200, 32).

Qeyd olunmalıdır ki, Əhməd Cəfəroğlunu yazılarında M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən səhv və yanlışlıqlara da yol verilmişdir. Belə ki, onun «Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı monoqrafik tədqiqatının «Araşdırmalar» bölməsində M.Ə.Rəsulzadənin Bakıda 1908-ci ildə «Nagəhan bəla» və 1909-cu ildə «İşıqlar» adlı kitablarının nəşr olunduğu göstərilmişdir (209, 216). Əslində isə «Nagəhan bəla» 1907-ci ildə «Təkamül» qəzetində dərc olunmuşdur. Müəllifin «İşıqlar» adı ilə təqdim etdiyi dram əsərinin adı isə «Qaranlıqda işıqlar»dır

və bu əsər nəşr olunmamış, əlyazması əsasında 1908-ci ilin dekabrında Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur.

Bir vaxt Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin parlament rəisi və maliyyə naziri olmuş, sonrakı taleyi Türkiyədə mühacirətdə keçən Vassan-Gəray Cabağının «Qafqaz-rus mücadiləsi» adlı maraqlı tədqiqatında araşdırılan problemin işığında Məhəmməd Əmin bəy siyasi şəxsiyyət olaraq rəğbətlə anılmışdır (205).

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılıq yolu Azərbaycanın müha-cir alimlərindən Hüseyn Baykaranın əsərlərində də tədqiq olunmuşdur. Belə ki, müəllifin «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» kitabının ayrıca bir bölməsi Məhəmməd Əmin bəyin həyatı və şəxsiyyətinə həsr olunmuşdur (204, 209-212). H.Baykara M.Ə.Rəsulzadənin həyat və mübarizə yolunun əsrin əvvəllərindən 1920-ci ilə qədərki dövrü üzərində daha çox dayanmış və əsas diqqətini böyük siyasi xadimin jurnalistlik fəaliyyətinə, İ.V.Stalinlə münasibətlərinə yönəltmişdir. Lakin əsərdən hiss olunur ki, tədqiqatçının Məhəmməd Əmin bəyin ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyəti haqqında kifayət qədər məlumatı olmadığından o bir çox məsələlərin üzərindən sükutla keçmişdir.

Böyük mütəfəkkirin yaradıcılıq irsinin araşdırıcıları sırasında Feyzi Aküzümün də adı qeyd olunmalıdır (191;193). Onun müxtəlif illərdə yazmış olduğu məqalələrində və «M.Əmin Rəsulzadəyə görə çeşidli cəbhələriylə Azərbaycan istiqlal mücadiləsi» kitabında böyük siyasi xadimin ədəbi-elmi və ictimai fəaliyyəti araşdırılmışdır. Müəllif adı çəkilən tədqiqatında orijinal bir forma seçmiş, M.Ə.Rəsulzadənin bioqrafiyası fonunda onun siyasi dünyagörüşünün təkamülünü izləmiş, yaradıcılığının ana xətlərini qabartmağa çalışmışdır (191).

Azərbaycan mühacirlərindən Kərim Odərin tədqiqatlarında M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığı diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun «Azərbaycan» adlı elmi-publisistik əsərində tarixi hadisələrin təsviri fonunda Məhəmməd Əmin bəy haqqında da maraqlı mülahizələr söylənilmişdir (235). Müəllifin M.Ə.Rəsulza-

dənin ölümü münasibəti ilə yazdığı «Örnək lider Rəsulzadə» adlı elmi yazısı da azadlıq mücahidinin həyatı, fəaliyyəti və şəxsiyyətinin ana xətlərini duymaq və duyurmaq baxımından

dosyası» əsərində araşdırmışdır. Lakin Tahir Sünbül yanlış olaraq M.Ə.Rəsulzadənin «İrani-azad» qəzetini çıxardığını qeyd etmişdir (268, 42).

M.Ə.Rəsulzadə irsinin Türkiyədə nəşri və tədqiqindən bəhs edilərkən professor Əli Yavuz Akpınarın adı xüsusi qeyd olunmalıdır. İzmirdəki Egey Universitetində çalışan bu görkəmli azərbaycanşünas alimin fədakar əməyi sayəsində Məhəmməd Əmin bəyin külliyyatının üç cildi – «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «İran türkləri» və «Qafqaz türkləri» işıq üzü görmüşdür. Əli Yavuz Akpınar Səbahəddin Çağın və İrfan Murad Yıldırım-la hazırladığı külliyyatın ilk kitabına «Bayraqlaşan şəxsiyyət» adlı geniş müqəddimə yazmış, burada onun həyat və yaradıcılığının müfəssəl təhlilini vermişdir (260, IX-XXIV). Lakin təəsüf ki, son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıyan bu iş müəyyən səbəblərdən yarımçıq buraxılmışdır. Bütün bunlardan əlavə, o, «Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları» adlı məqalələr toplusunda yeri gəldikcə Məhəmməd Əmin bəyin yaradıcılığına bu və ya digər şəkildə münasibət bildirmişdir (189).

M.Ə.Rəsulzadə irsinin Türkiyədə araşdırılmasında mühüm xidmətləri olan alimlərdən biri də prof.dr. Səbahəddin Şimşirdir. Onun «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədəki həyatı, fəaliyyətləri və düşüncələri» (Ankara, 1995), «Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və kultural fəaliyyətləri» (Ankara, 2000), «Azərbaycanın istiqlal mücadiləsi» (İstanbul, 2002) kitablarında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədəki fəaliyyətləri bütün yönləri ilə təhlil obyektinə çevrilmişdir (271; 272; 273).

Səbahəddin Şimşir eyni zamanda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» (İstanbul, 1997) əsərini və bu böyük dövlət xadiminin 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan parlamentindəki çıxışlarını «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məclisi-məbusan konuşmaları» (İstanbul, 2003) adı ilə nəşr etdirmişdir (265; 274). O bütün

bunlarla yanaşı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan problemi» (Ankara, 1996) əsərini Perihan Mete ilə birlikdə almanca dan türkcəyə çevirərək çap etdirmişdir (264).

İstanbul Universitetinin dosenti dr. Belkız Ulusoy Nalçıoğlunun «Azərbaycan siyasi mühacirətinin İstanbuldakı basın etkiliklərinin (1923-1931) kamuoyu oluşturmada ki rolu» adlı tədqiqatında «Yeni Qafqazya», «Azəri türk», «Odlu yurd» dərgiləri və «Bildiriş» qəzetində dərc olunmuş publisistik yazılarının incələnilib ümumiləşdirilməsi fonunda mühacirətin, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadənin siyasi-kulturoloji fəaliyyəti təhlil obyektinə çevrilmişdir (234, 53-76).

Alman alimi Patrik Mühlenin İkinci Dünya müharibəsində Almaniya da ki sovet milli legionlarının mübarizə tarixindən bəhs edən «Faşist xaçı ilə Qızıl Ulduz arasında» əsərində M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətinin tədqiqatçılara az məlum olan tərəflərinə toxunulur (365). İyirminci əsrin əvvəllərindən – mühacirət hərəkatının başlandı ğı dövrdən tutmuş müharibədən sonrakı illərə qədər böyük mərhələni əhatə edən tədqiqatda dəqiq elmi mənbələr və arxiv sənədləri əsasında, hadisələrin ümumi inkişafı fonunda M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətdə ki fəaliyyəti, o cümlədən Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasında ki xüsusi rolu, Azərbaycan legionunun təşkil edilməsində Fətəlibəyli-Düdənginski ilə birgə mübarizəsi, Hitler Almaniyası ilə danışıqları, mühərrirlik fəaliyyəti, firqədaxili çəkişmələr və Azərbaycan mühacirətinin qütbləşməsi və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu əsər M.Ə.Rəsulzadə biografiyasının Avropa dövrünün bir çox təfsilatlarını üzə çıxarmaq nöqtəyi-nəzərindən mühüm dəyər daşımaqdadır.

Görkəmli ingilis alimi Serqe Zenkovskinin «Rusiyada pantürkizm və müsəlmanlıq» adlı tədqiqatı M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və siyasi görüşləri ilə bağlı maraqlı müddəalarla müşayiət olunmaqdadır. M.Ə.Rəsulzadə haqqında danışıqarkən onun həyatının 1918-1920 – ci illər dövrü ilə kifayətlənən digər mü-

əlliflərdən fərqli olaraq S.Zenkovski böyük mücahidin həyatının mühacirət dövrünü də izləmiş, bu işə tədqiqatın elmi tutumunu xeyli artırmışdır. S.Zenkovskinin fikrincə, M.Ə.Rəsulzadə dini görüşlərində iranlı idealist Cəmaləddin Əfqaninin panislamist baxışlarının təsiri altında olsa da, onun siyasi fəaliyyəti üçün milliyyətçilik əsas olmuşdur (285, 235).

M.Ə.Rəsulzadə fenomeni yalnız Türkiyə və Avropa tədqiqatçılarının deyil, eyni zamanda, Amerika alimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Ötən əsrin əllinci illərində yaranmış, əslən Güney Azərbaycandan olan Firuz Kazımzadənin «Zaqafqaziya uğrunda mübarizə (1917-1921)» adlı tədqiqatında dövrün siyasi hadisələri fonunda M.Ə.Rəsulzadənin həyat və fəaliyyəti işıqlandırılmışdır (363).

Tanınmış azərbaycanşünas, milliyyətçə polyak olan Amerika alimi Tadeuş Svyatixovskinin «Rus Azərbaycanı (1905-1920)» adlı tədqiqatında bu böyük şəxsiyyətin ömür yolu eyni mövqedən izlənilmişdir (370). Birinci rus inqilabından tutmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsinə qədər - milli dirçəliş tarixinin on beş illik bir mərhələsini əhatə edən bu əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Müsavat partiyasının yaranması, formalaşması, mübarizəsi, kütlələrin ruhunu ələ alma səbəbləri əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur ki, bu da nəticə etibarilə böyük dövlət xadiminin ən çətin və mürəkkəb fəaliyyət dövrünün səciyyələndirilməsi deməkdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsinin tarixi ilə bağlı son illərdə xaricdə nəşr edilmiş ən monumental tədqiqatlardan biri olan «Rus Azərbaycanı (1905-1920)» kitabı bəzi tədqiqatlar istisna olmaqla həqiqi elmi dəyərinə almamışdır.

Qeyd edək ki, İraq ədəbi-elmi fikrində də M.Ə.Rəsulzadə şəxsiyyətinə maraq göstərilmiş, Kərkük türklərinin nəşr etdiyi «Qardaşlıq» məcmuəsində onun həyat və yaradıcılıq yoluna həsr olunmuş məqalə dərc olunmuşdur (211).

M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı İranda bir sıra maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Hələ 1911-ci ildə Tehranı tərk etdikdən sonra «İrani-nou» qəzeti növbəti sayda tərcümeyi-halını dərc edərək onun haqqında İran oxucularına geniş məlumat vermişdir (351). Sonrakı illərdə İran mətbuat tarixi, ayrı-ayrı görkəmli siyasi xadimlərin bioqrafiyası ilə bağlı tədqiqatlarda M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, ictimai-siyasi fəaliyyəti və yaradıcılığı araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Onun tədqiqatçıları sırasında Məliküşşüəra Bahar, Əbdülhüseyn Nəvai, Məhəmməd Sədr Haşimi, Məhəmmədəli Tərbiyə, Seyid Həsən Təqizadə, Firudin Adəmiyyə, Mehdi Məlikzadə, Yəhya Ariyənpur, İrac Əfşar, Rəhim Rəisniya, Mənsurə İttihadiyyə (Nizaməfi), Qoel Kohən, Cavad Heyət kimi görkəmli alim, yazıçı və ictimai xadimlərin adları – imzaları dayanır.

Görkəmli siyasi xadim, məşhur şair, yazıçı və ədəbiyyatşünas Məliküşşüəra Bahar iki cildlik «İran siyasi partiyalarının müxtəsər tarixi» əsərində İran Demokrat firqəsinin fəaliyyətindən danışarkən onun yaradıcılarından biri kimi M.Ə.Rəsulzadənin adını çəkmiş və rəsmi dərc etdirmişdir (343, I, 42; II,13).

İran tarixçisi, milliyyətçə fars olan Əbdülhüseyn Nəvai 1948-ci ildə qələmə aldığı «Heydər Əmioğlu və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» adlı tədqiqatında M.Ə.Rəsulzadənin tərcümeyi-halını vermiş, onun şəxsiyyətini canlandırmağa çalışmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin İranın oyanışında mühüm xidmət göstərdiyini qeyd edən müəllif onun şəxsiyyət və xarakterinin əsas məqamlarını – kamilliyini, yalan, qərəz və iftira duyğusundan uzaqlığını, hər şeyi ölçüb-biçdiyini, məntiqlə hərəkət etdiyini, təmkinliliyini, dönməz əqidə və sabit iman sahibi olduğunu qeyd edir. Yazının sonunda verilmiş qeyddən məlum olur ki, məqalə S.H.Təqizadənin təklifi, təşəbbüsü və söylədiyi faktlar əsasında yazılmışdır (357, 67).

Məhəmməd Sədr Haşiminin dörd cildlik «İran qəzet və dərgilərinin tarixi» əsərinin birinci cildində «İrani-nou» qəzeti təhlil olunmuş, onun redaktoru M.Ə.Rəsulzadənin tərcümeyihalı verilmişdir. M.Ə.Rəsulzadəni Məşrutə hərəkatının fəal üzvlərindən biri, İranda demokratik sistemin bərqərar olunmasında mühüm xidmət göstərən şəxsiyyət kimi səciyyələndirən müəllif onun mühərriirliyini yüksək qiymətləndirmiş, «İrani-nou» qəzetini İran və Rusiya istibdad rejimini kəskin, sərt tənqidinə görə təqdir etmişdir (345, 345-348).

Görkəmli şərqşünas, professor Eduard Braun və Məhəmmədəli Tərbiyətin üç cildlik «Məşrutə dövrü İran ədəbiyyatı və mətbuatı tarixi» əsərinin ikinci cildində «İrani-nou» qəzeti təhlil olunmuş, onun fəaliyyət istiqamətləri açıqlanmış, habelə Məhəmməd Əmin bəyin qısa, yığcam bioqrafiyası verilmişdir (344, 249-252). Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, İran ədəbi-elmi fikrində Məhəmməd Əmin bəyin tərcümeyihalı və «İrani-nou» qəzeti ilə bağlı bir çox faktlar və mülahizələr əsasən bu tədqiqatdan rəvac tapmışdır.

İranın görkəmli siyasi xadimi və diplomatu S.H.Təqizadənin yazılarında M.Ə.Rəsulzadənin adı hörmətlə yad edilmişdir. Məlum olduğu kimi, S.H.Təqizadə M.Ə.Rəsulzadə ilə yaxın dost olmuş, İran Demokrat firqəsinin yaranmasında birgə çalışmış, 1911-1913-cü illərdə İstanbulda bir mənzildə yaşamışlar. Sonralar tale yollarını ayırsa da, bu onların münasibətlərinin səmimiliyinə kölgə sala bilməmişdir.

S.H.Təqizadə xatirələrində M.Ə.Rəsulzadənin tərcümeyihalını geniş təsvir etmiş, onun həyatının İran, Türkiyə, Rusiya və Avropa dövrü ilə bağlı bir sıra maraqlı faktlar söyləmişdir. Bu yazılar Məhəmməd Əmin bəyin bir insan kimi xarakterinin və şəxsiyyətinin özünəməxsus tərəflərini aşkarlamaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Müəllifin M.Ə.Rəsulzadənin şəxsiyyətini xarakterizə edərək: «O, azərbaycanlıların peyğəmbəri idi»

(361, 355) qənaətinə gəlməsi böyük mütəfəkkirə verdiyi dəyəri və qiyməti göstərməkdədir.

Xatirələrdə müəyyən səhv və yanlışlıqlara da təsadüf edilir. Belə ki, S.H.Təqizadə Azərbaycan Cümhuriyyəti devrildikdən sonra M.Ə.Rəsulzadənin Lahıca deyil, səhvən Dağıstana qaçdığını qeyd edir (361, 352). Bundan əlavə, müəllif İ.V.Stalinin böyük siyasi lideri Bayıl həbsxanasından azad etdirməsi səhnəsini də həqiqətə uyğun təsvir etməmişdir. Lakin bununla bərabər S.H.Təqizadənin yazılarında Məhəmməd Əmin bəyin həyat və mübarizə yolunun öyrənilməsi və araşdırılması üçün olduqca qiymətli fikirlər vardır.

Xatirələrindən aydın olur ki, S.H.Təqizadə dostunun ölüm xəbərini Hindistanda almış və bundan bərk mütəəssir olaraq «Süxən» jurnalında xatirə-nekroloq dərc etdirmişdir (360).

İrənin görkəmli tarixçi alimi Firudin Adəmiyyət «İrə məşrutə hərəkatında sosial-demokrat fikri» adlı tədqiqatında M.Ə.Rəsulzadənin həyat və yaradıcılığına geniş yer vermişdir. Kitabın «Rəsulzadə sosial-demokratiya mütəfəkkiri kimi» adlı ikinci fəslə bütövlükdə böyük siyasi liderin yaradıcılığına həsr olunmuşdur (339, 155-283). Maraqlıdır ki, İrə məşrutə hərəkatında rol oynamış müxtəlif siyasi partiyaların fəaliyyətindən danışan tədqiqatçı sosial-demokratıyadan bəhs edərkən yalnız Məhəmməd Əmin bəyi şəxsiyyət kimi təqdim edir. Müəllifin başlıca olaraq üç əsərini («İxtilalçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi», «Sosializmin seyri» və «Rusiyada siyasi vəziyyət») təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyan F.Adəmiyyət tədqiqatın sonunda «Tənqidi-fırqeyi-etidalıyyun»un üzərində dayanmışdır.

Firudin Adəmiyyətin tədqiqatında M.Ə.Rəsulzadə İrə Demokrat partiyasının əsas ideoloqu kimi təqdim olunmuşdur. Onun fikrincə, partiyanın məramnaməsinin müqəddiməsi Məhəmməd Əmin bəyin qələmindən çıxmışdır (339, 281). Müəllif M.Ə.Rəsulzadənin «Tənqidi-fırqeyi-etidalıyyun» əsərini təhlil

edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, bu tədqiqat İranın əsrin əvvəllərindəki siyasi mənzərəsini əks etdirmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edək ki, F.Adəmiyyətin tədqiqatında M.Ə.Rəsulzadənin bioqrafiyası, onun həyatının İran dövrü, İran Demokrat firqəsindəki və «İrani-nou» qəzetindəki fəaliyyəti haqqında olduqca qiymətli fikirlər və faktlar vardır. Tədqiqatda bəzən müəyyən yanlışlıqlara və qeyri-dəqiqliklərə də yol verilir. Məsələn, araşdırıcı Məhəmməd Əmin bəyin ölüm tarixini iki yerdə səhvən 1954-cü il kimi qeyd etmişdir (339, 96 və 166).

Başqa bir İran tarixçisi Mehdi Məlikzadənin «İran məşrutə inqilabı tarixi» əsərində İran Demokrat firqəsinin fəaliyyəti təhlil edilərkən M.Ə.Rəsulzadə həmin firqənin əsasını qoyanlardan biri kimi dəyərləndirilmişdir (355, 208).

İranda görkəmli ədəbiyyatşünaslarından olan Yəhya Ariyənpurun «Səbadan Nimayədək» tədqiqatında M.Ə.Rəsulzadənin qısa bioqrafiyası, İran Demokrat firqəsindəki və «İrani-nou» qəzetindəki fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. Hələ Bakıda ikən İran azadfikirliləri ilə M.Ə.Rəsulzadənin sıx əlaqə saxladığını qeyd edən müəllif onu «İran Demokrat firqəsinin rüknlərindən biri» kimi qiymətləndirmişdir (340, 109). Ədəbiyyatşünas «İrani-nou»nu təhlil edərkən belə bir detal üzərində dayanmışdır ki, qəzet siyasi oyunların mahiyyətini düzgün açdığından İran məclisinin nümayəndələri mübahisəli məsələlərin həllində dəfələrlə ona isnad etmişlər (340, 110).

Tədqiqatda müəyyən səhvlərə də yol verilmişdir. Bu səhvlər əsasən M.Ə.Rəsulzadənin bioqrafiyası ilə bağlıdır. Belə ki, araşdırıcı Məhəmməd Əmin bəyin İstanbuldan Bakıya dönüşünü yanlış olaraq Oktyabr inqilabından sonrakı dövr ilə bağlayır və Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra onun Dağıstanda gizləndiyini iddia edir (340, 109-110).

Tanınmış İran tarixçisi və ədəbiyyatşünası Rəhim Rəisniyanın «Heydər Əmioğlu tufanlardan keçərkən» adlı monoqrafik

tədqiqatında M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, ədəbi və publisistik yaradıcılığı öz təhlilini tapmışdır. Böyük siyasi xadimin İrandakı fəaliyyətini diqqət mərkəzində saxlayan müəllif «İrani-nou» qəzetinin təhlilinə geniş yer ayırmış, ondan örnəklər vermişdir. Tədqiqatda, eyni zamanda, Məhəmməd Əmin bəyin Tehranı tərk etdikdən sonra «İrani-nou»da dərc olunmuş yazıları haqqında danışılmışdır (359).

Mənsurə İttihadiyyənin (Nizammafı) «Məşrutə siyasi firqələrinin təşəkkülü və inkişafı» adlı araşdırmasında İran Demokrat firqəsi fonunda M.Ə.Rəsulzadənin həyat və yaradıcılığına müəyyən yer verilmiş, onun «Tənqidi-firqeyi-etidalıyyun» əsəri təhlil olunmuşdur. Tədqiqatçının fikrincə, İran Demokrat firqəsinin nəzəriyyəçisi və onun siyasi xəttini yeridən əsas şəxsiyyət M.Ə.Rəsulzadə olmuş, hətta firqənin məramnaməsini də o yazmışdır (352, 200).

M.İttihadiyyə İrandakı mühacirət illərində Məhəmməd Əmin bəyin marksist dünyagörüşünə malik olduğunu, «İrani-nou» səhifələrində sosialist ideyaları yaydığını göstərmiş, hətta onu V.İ.Leninlə müqayisə etmişdir (352, 204). Tədqiqatçının M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə Bakıdan Tehrana xalqı məşrutə hərəkətinə cəlb etməyə çağıran məktublar gəldiyini göstərməsi də maraqlı dəlildir. Lakin, çox təəssüflər ki, müəllif özündən əvvəlki tədqiqatçıların səhvlərini təkrar etmiş, bəzi mülahizələrində elmi

Araşdırıcı qəzetdəki məqalələrdən müxtəlif örnək və nümunələr verməklə onun məzmunu və ideya istiqaməti haqqında canlı təsəvvür yaratmış, eyni zamanda, M.Ə.Rəsulzadənin Tehranı tərk etmə səbəblərini incələyən detallar üzərində dayanmışdır.

İrəc Əfşarın «Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən Təqizadəyə üç məktub» adlı tədqiqatı da iki böyük siyasi xadimin bioqrafiyasının, əlaqə və münasibətlərinin müəyyən məqamlarını aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir (341).

M.Ə.Rəsulzadənin Güney Azərbaycan tədqiqatçıları sırasında görkəmli türkoloq, «Varlıq» dərgisinin baş redaktoru Cavad Heyətın də adı çəkilməlidir. Tədqiqatçının «Həkim Nizaminin əsərlərində türkcə kəlmələr, məfhumlar və məsəllər» adlı məqaləsində ədibin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasına isnad olunmuş və onun adı hörmətlə yad edilmişdir. Bundan əlavə, Cavad Heyət «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» adlı məqaləsində böyük mütəfəkkirin həyat və mübarizə yolunun yığcam mənzərəsini yaratmağa çalışmış, həmçinin ədibin şəxsiyyəti və məfkurəsi, elmi-publisistik və bədii yaradıcılığından bəhs etmişdir (48, 393-408).

M.Ə.Rəsulzadənin ölümü münasibətilə Avropa, Türkiyə və İran mətbuatında bir çox yazılar dərc olunmuşdur. Nekroloq, xatirə, bioqrafik məlumat səciyyəsi daşıyan bu yazılar da onun həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Ankarada dərc olunan «Azərbaycan» dərgisi 1955-ci il mart tarixli sayını bütünlüklə böyük siyasi liderin ölümünə həsr etmişdir. Dərginin həmin sayında Kərim Odərin «Örnək lider Rəsulzadə», Əhməd Qaracanın «Azərbaycan böyük bir ideoloqunu qeyb etdi», Kərim Yaycılıının «Böyük mücahid», Əbdülvahab Yurdsevərin «Əmin bəy haqqında bəzi xatirələr», Rəhim Zeynaloğlunun «Böyük ustadın xatirəsi», Rəcəb Ayanın «Bir türk mücahidinin peşindən», Qurban Bitərin «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin cənazə törəni» və b. yazılar çap edilmişdir (200).

Qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin ölümünə Türkiyədə çıxan nüfuzlu qəzet və dərgilərin heç biri biganə qalmamışdır. Belə ki, «Türk yurdu» dərgisi Həmdullah Sübhi Tanrıövrin «Rəsulzadə Məhəmməd Əmin», «Cümhuriyyət» qəzeti Həsən Əli Yücelin «Rəsulzadə», «Torpaq» dərgisi Abdulla Taymasın «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə», «Dünya» qəzeti «Azərbaycan qurtuluş davasının ələmdarı Rəsulzadənin ölümü böyük təəssür yaratdı», «Hakimiyyət» qəzeti «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» yazılarını dərc etmişdir (200).

Bunlardan əlavə, İstanbulda çıxan «Vətən» və «Yeni səhər», Ankarada dərc olunan «Halkçı» və «Zəfər», Karsda buraxılan «Birlik» və «Kars» qəzetlərində, habelə «Bartın» qəzetində bu münasibətlə nekroloqlar verilmişdir. «Kars» qəzeti nekroloqun ardınca dəfn mərasimi ilə bağlı «Azərbaycan istiqlalının böyük mücahidi dünən Ankarada ana vətənin əziz torpağına tapşırıldı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin vəfatı Ankarada dərin təəssür yaratdı» adlı baş məqaləsini və «Böyük türk mücahidi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin şərəfli həyatı» sərlövəsi ilə onun geniş tərcümeyi-halını dərc etmişdir (200).

M.Ə.Rəsulzadənin vəfatı münasibətilə İran mətbuatı da nekroloqlar dərc etmişdir. Tehrandə sıxan «Tehrani-müsəvvər» dərgisi «Qafqaz» istiqlal komitəsi rəisinin vəfatı», «Süxən» jurnalı İranın görkəmli siyasi və elm xadimi S.H.Təqizadənin «Hadisələrlə dolu həyatın sonu» adlı yazılarını çap etmiş, habelə «Pərçəmi Xavəri-Miyanə» və «İrani-ma» qəzetlərində bu münasibətlə nekroloqlar verilmişdir. Bu yazıların içərisində M.Ə.Rəsulzadənin yaxın dostu S.H.Təqizadənin nekroloq-xatirəsi daha çox diqqəti cəlb edir. Sonralar müəllifin məqalələr toplusuna daxil edilən, hədsiz səmimi duyğularla aşılınmış bu yazı M.Ə.Rəsulzadənin dünyagörüşünü və şəxsiyyətini səciyyələndirmək baxımından maraqlıdır: «Rəsulzadə bütün ömrüm boyunca Şərqi dünyasında rast gəlmədiyim, mübaliğəsiz söyləyə biləcəyim fəvqəladə nadir insanlardan biri idi. Məhəm-

məd Əmin bəy tərbiyəli, qüvvətli və sağlam məntiq sahibi, təmiz qəlbli, doğru sözlü, mətanətli, tam mənasilə dürüst fikir və yoluna dərin bir inam bəsləyən, fədakar, mücahid və örnək bir insandı. Belələrinə zəmanəmizdə və hələ bizim tərəflərdə rast gəlmək mümkün deyildir» (360).

Son illərdə M.Ə.Rəsulzadə irsinin Rusiyada tədqiq olunması da diqqəti çəkməkdədir. Xüsusilə, sabiq diplomat Ramiz Abutalıbovun (286) və tarix elmləri namizədi Salavat İsaqovun araşdırmaları bu baxımdan səciyyəvidir. Onların böyük mütəfəkkirin bir sıra əsərlərini oxuculara təqdim etməsi, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının təbliği və tanınması istiqamətində gördüyü işlər ciddi axtarışlar və böyük vətəndaşlıq məramından qaynaqlanmaqdadır (291; 306).

Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə haqqında istər onun doğma vətəninə, istərsə də mühacirətdə say-sız-hesabsız yazılar yazılmasına baxmayaraq indiyədək onun həyatı, ədəbi-bədii və ictimai-siyasi fəaliyyəti tam dolğunluğu ilə işıqlandırılmamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin ölümündən sonra onun bir çox əsərləri Türkiyədə, Avropanın müxtəlif ölkələrində və doğma vətəni Azərbaycanda yenidən çap edilmişdir.

* * *

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bədii obrazı daim ədəbiyyatın diqqət mərkəzində olmuşdur. Əhməd Cavad, Ümgül-süm Sadıqzadə, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun böyük mütəfəkkirin bədii obrazının canlandırılmasına fərqli rakurslardan yanaşmışlar.

Süleyman Rüstəmin «Müsavətçilərə cavab» şeirində müsavətçilik məfkurəsinin siyasi-ideoloji inkarı fonunda M.Ə.Rəsulzadə də tənqid obyektinə çevrilmişdir.

Səməd Vurğunun «26-lar» poemasında M.Ə.Rəsulzadə «millət xaini», «satqın» və başqa bu kimi adlarla damğalanmışdır:

İndi xəbər verim oxucuma mən
O «millət rəhbəri» Rəsulzadədən;
Toplamış məscidə müsəlmanları,
Yağlı vədələrə tutmuş onları;
Deyir: «Türkiyəni çağıraq gərək,
Bizə kömək olsun, qılınc çəkərək,
Parlasın ədalət, mehri-hürriyyət,
Ucalsın göylərə şərəfi-millət!...»
– Sarlatan!
– Afərin!
– Rəhbərə bir bax!..
– Vətəni yadlara bunlar satacaq!.. (177, 284).

İkinci cahan savaşı dövründə mühacirətə getmiş Əlirza Turan xatirələrində qeyd edir ki, Məhəmməd Əmin bəy bu poemanı oxuyandan sonra xəyala daldı. Ona xatırlatdılar ki, görün Səməd Vurğun Sizin haqqınızda nələr yazmış, Siz isə onu «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda millətçi bir şair kimi təqdim etmişiniz. O zaman Məhəmməd Əmin bəy dedi ki, mən səhv etməmişəm, o həqiqətən milli şairdir. Əgər o məni bu cür təsvir etməsəydi, başqa milli mövzulu əsərlərini nəşr etdirə bilməzdi. Bundan əlavə, o mənim adımla xatırlamaqla unudulmağa qoymamışdır. Zəkali oxucu dərhal mənim kimliyimlə marqlanacaq və hər şey ona aydın olacaq (160).

Əlirza Turanın başqa bir xatirəsində Səməd Vurğunun «Vaqif» pyesinin Almaniyadakı Azərbaycan legionu tərəfindən tamaşası zamanı aktyorların guya kommunist bir şairin əsərini səhnəyə qoyduqları üçün həbs olunmasından bəhs edilir. O zaman Məhəmməd Əmin bəy «Vaqif» pyesinin tarixi mövzuda

yazıldığını, sovet cəmiyyəti və sosializm təbliğatı ilə heç bir bağlılığı olmadığını, Səməd Vurğunun isə kommunist ideologiyasına deyil, milliyyətçi əqidəyə söykəndiyini göstərməklə həbs olunanları azad etdirmişdir (160).

Sovet hakimiyyəti illərində yaranan nəsr örnəklərində M.Ə.Rəsulzadənin bədii obrazı yaradılmasa da, Məmməd Səid Ordubadi, Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Əli Vəliyev, Əbülhəsən Ələkbərzadə və digər müəlliflərin roman və povestlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün təsviri fonunda «müsavat ağalığı»ndan bəhs edilməklə dolayısı ilə Məhəmməd Əmin bəyə işarə olunmuşdur.

Sovet siyasi rejiminin süqutu və Azərbaycanın yenidən istiqlalına qovuşmasından sonra yaranan bir sıra poeziya nümunələri Məhəmməd Əmin bəyə həsr olunmuşdur. Xüsusilə, Bəxtiyar Vahabzadə və Nəriman Həsənzadənin yazdığı şeirlər bu baxımdan səciyyəvi bədii örnəklər kimi dəyərləndirilə bilər.

Son illərdə yaranan bir sıra roman, povest və hekayələrdə M.Ə.Rəsulzadənin bədii obrazının canlandırılmasına çalışılmışdır.

Çingiz Hüseynovun «Doktor N» romanında M.Ə.Rəsulzadənin obrazı N.Nərimanovla müqayisəli şəkildə yaradılmışdır. Daha doğrusu, yazıçı dövrün siyasi mənzərəsini canlandırmaq üçün bu iki obrazı qarşılaşdırmışdır.

Əlisa Nicatın «Mələklər və iblislər», «Sarsılmaz» romanlarında M.Ə.Rəsulzadə bəzi epizodlarda mənfi çalarlarla, ziddiyyətli məqamlarla təqdim olunmuşdur. Müəllif əsrin ən böyük diktatorlarından biri olan Mir Cəfər Bağırovu müsbət planda təqdim etmək üçün dolayısı ilə Məhəmməd Əmin bəyin şəxsiyyətinə kölgə salmaq məramı izləmişdir.

Yazıçı-publisist Teyyub Qurbanın «Dönməzlik» povestində isə Məhəmməd Əmin bəyin həyat yolunun bədii mənzərəsi çəkilmişdir.

Yazıçı Nahid Hacızadənin «Yaşa, ey həqq» adlı tarixi hekayəsində də böyük siyasi xadimin obrazı real cizgilərlə canlandırılmışdır.

Qeyd edək ki, Məhəmməd Əmin bəyin obrazına yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyədə yaranmış bədii əsərlərdə də təsadüf olunmaqdadır. Belə ki, Müslüm Oğuzun «Nisan ağlar mayısa» adlı tarixi romanında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün siyasi hadisələri fonunda böyük siyasi xadimin obrazı canlandırılmışdır.

Şübhəsiz ki, Məhəmməd Əmin bəyin obrazının yaradıldığı əsərlər sadalanan bədii örnəklərlə məhdudlaşmır. Bu xüsusi bir araşdırma tələb etdiyindən burada ümumi mülahizələrlə kifayətlənməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

II FƏSİL

HƏYATI VƏ MÜHİTİ

Azərbaycan ədəbi və ictimai-siyasi fikrinin təkrarsız simalarından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsrin təzadları və mürəkkəblikləri ilə yoğrulmuş ağır, keşməkeşli bir ömür yolu keçmişdir.

1884-cü ilin yanvar ayının 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində dünyaya göz açmış körpəyə islam müqəddəslərindən birinin – Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Həzrəti-Abbasın nəslindən olan altıncı xəlifə Məhəmməd Əminin adının verilməsi təsadüfi deyildir. Çünki körpənin atası Hacı Molla Əliəkbər Rəsulzadə dövrünün dini təhsil görmüş ziyalılardan idi və həyata yenidən qədəm qoymuş oğlunun da gələcəkdə bu yolu davam etdirəcəyinə ümidlər bəsləyirdi. Məhəmməd Əmin əsil-nəcabətli bir ailədən olan anası Zal qızı Zinyəti isə erkən itirmişdir. Atası ikinci dəfə Maral xanım adlı başqa bir qadınla evlənməyə məcbur olmuş, Məhəmməd Əmin və yeganə bacısı Şəhrəbanu analıq himayəsini bu qadından görmüşlər.

M.Ə.Rəsulzadə ilk təhsil və tərbiyəsini atasından almış, hələ yeniyetmə ikən fars dilinin incəliklərinə yiyələnmişdir. Sonralar Bakı Texniki Məktəbinə daxil olsa da, ictimai-siyasi məsələlərə daha çox maraq göstərmiş, ədəbiyyat və publisistikaya olan meyli onu təhsilini yarımçıq buraxıb müxbirlik fəaliyyətinə gətirmişdir (231, 2).

1903-cü ildə on doqquz yaşında ikən ədəbi fəaliyyətə başlayan M.Ə.Rəsulzadənin ilk yazısı Tiflisdə M.Şaxtaxtının redaktorluğu ilə nəşr edilən «Şərqi-rus» qəzetində dərc olunmuşdur (170).

Məhəmməd Əmin bəy əmək fəaliyyətinə erkən başlamış, «Kaspi» qəzeti mətbəəsində mürəttiblik etməsi onun mətbuat işinə yaxından bağlanmasına səbəb olmuşdur.

Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Cəlil Məmmədqu-luzadə, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Seyid Hüseyn, Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov – M.Ə.Rəsulzadə gənc yaşlarından bu adların mühitində yetişmiş, onlarla bu və ya digər dərəcədə ünsiyyətdə olmuşdur. Bu isə onun dünyagörüşünün formalaş-masında mühüm rol oynamışdır (204, 209).

M.Ə.Rəsulzadənin ilk jurnalistlik fəaliyyəti Yaxın Şərqi-n üç başlıca mərkəzi olan Bakı, Tehran və İstanbulla bağlıdır. O, «Şərqi-rus» qəzetinin ardınca «Həyat», «Füyuzat», «İrşad», «İqbal», «Tərəqqi», «Təkamül», «Yoldaş» və başqa qəzet və dərgilərdə özünün ədəbi-bədii, siyasi-publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir.

1903-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən «Səfa», «Nicat», «Ədəb yurdu», «Cəmiyyəti-xeyriyyə» və başqa cəmiyyətlərdə fəaliyyət göstərməsi Məhəmməd Əmin bəyin əqi-də, amal və mübarizə əzminin möhkəmlənməsində az rol oyna-mamışdır.

Xalqının düçar edildiyi ağır, əzablı müstəmləkə həyatı, bu həyatın qaranlıqlarından get-gedə daha ehtirasla yüksəl-məkdə olan azadlıq nidaları, yaşadığı epoxanın ziddiyyət və mürəkkəblikləri onu siyasət aləminə erkən çəkib gətirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1902-ci ildə on səkkiz yaşında olarkən «Müsəlman Gənclik Təşkilatı»nı yaratmışdır. Qeyd etmək la-zımdır ki, bu XX əsrdə rus müstəmləkəçilik üsuli-idarəsinə qar-şı yönəlmiş ilk siyasi təşkilat idi. Bu təşkilat bir qədər sonra «Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyəti» adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

1904-cü ilin axırlarında fəaliyyətə başlayan «Hümmət» təşkilatı da məhz «Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyə-ti»nin əsasında formalaşmışdır. M.Ə.Rəsulzadə Mir Həsən

Mövsümov (1882-1907), Məmməd Həsən Hacinski (1875-1931) ilə birlikdə bu təşkilatın əsasını qoymuşdur. Təşkilatın 1904-1905-ci illərdə «Hümmət» adlı qəzeti nəşr olunmuşdur. Cəmi altı nömrəsi çıxmış bu qəzetin əsas nəşirlərindən biri də məhz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.

Bu illərdə ardıcıl inqilabi iş aparan M.Ə.Rəsulzadə Bakı neft mədənlərində və Azərbaycanın digər qəzalarında ana dilində inqilabi ruhlu qəzet və intibahnamələrin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. 1907-ci ilin sentyabrın 29-da Xanlar Səfərəliyevin Bibiheybətdə keçirilən qəbirüstü mitinqində İ.V.Stalin və bir çox Qafqaz inqilabçıları ilə birlikdə M.Ə.Rəsulzadənin də nitq söyləməsi onun siyasi mühitdə nüfuz sahibi olduğunu göstərməkdədir.

Bu dövrdə «Füyuzat», «İrşad» və «Tərəqqi» kimi dərgi və qəzetlərdə M.Ə.Rəsulzadənin xeyli məqaləsi dərc olunmuşdur. Ədib bir müddət «İrşad» qəzetinin müvəqqəti redaktoru da olmuşdur. Bu sıralarda o, Üzeyir Hacıbəylinin «Türki-rusi və rusi-türki lüğəti» kitabının nəşiri olmuş (45), yenə həmin ildə A.Blümün «Fəhlə sinfinə nə tövr azadlıqlar gərək (Camaat nümayəndəliyi barəsində)» kitabını dilimizə çevirmiş və Orucov qardaşları mətbəəsində nəşr etdirmişdir (18).

Bu dövrdən başlayaraq RSDFP-nin klassik hiyləgərliklə Rusiya imperiyasını qoruyub saxlamaq siyasətini aydın şəkildə dərk eləyən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın milli azadlığı uğrunda mübarizə cəbhəsinə qoşulmuşdur.

1908-ci ilin dekabr ayının 5-də M.Ə.Rəsulzadənin «Qaranlıqda işıqlar» pyesi tamaşaya qoyulmuşdur. Milli oyanış və istiqlal ideyalarına söykənən bu əsəri ilə «Azərbaycana muxtariyyət» ideyası yayan müəllif rus imperiyasına qarşı mübarizəyə çağırırdı. Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq mövzusunda yazılmış ilk dram əsəri olan «Qaranlıqda işıqlar» ədəbi mühitdə maraqla qarşılanmış, haqqında rəylər dərc olunmuşdur.

Bu illərdə Məhəmməd Əmin bəy əmisi qızı Ümmülbanu Əbdüləziz qızı ilə evlənərək ailə həyatı qurmuşdur. Ümumiyyətlə, onun beş uşağı dünyaya gəlmişdir. 1912-ci ildə ilk övladı Lətifə, 1916-cı ildə ikinci qızı Xalidə, 1918-ci ildə oğlu Rəsul, 1920-ci ildə isə sonbeşiyi Azər anadan olmuş, bir uşağı körpə ikən vəfat etmişdir.

Bu ailənin sonrakı taleyi faciəli olacaq. Böyük oğlu Rəsul «müsavətçi övladı olduğu üçün» 1937-ci ildə həbs edilərək 1 mart 1938-ci ildə güllələnəcək. 1937-ci ilin noyabr ayının 6-da M.Ə.Rəsulzadənin həyat yoldaşı Ümmülbanu, qızı Xalidə, oğlu Azər və analığı Maral xanım ilə birgə bütün ailəsi Qazaxıstana sürgün ediləcəklər. Bir aya yaxın çəkən yolda aclığa dözməyən Maral xanım sürgün yerinə çatan kimi ömrünü bağışlayacaq. Ümmülbanu isə 1939-cu ildə dünyaya gözlərini yumacaq. Anasının ölümündən sonra qızı Xalidə hamilə vəziyyətdə baş götürüb Bakıya gələcək və doğma vətəmində sığınacaq axtara-axtara itkin düşəcək. Kiçik oğlu Azər sürgün həyatını Qazaxıstanın müxtəlif vilayətlərində keçirəcək, bəraət aldıqdan sonra da doğma yurda dönə bilməyəcək, qalan ömrünü Karaqanda şəhərində başa vuracaq. 1930-cu ildə Damad Müslümzadə ilə ailə həyatı qurmuş böyük qızı Lətifə də Qazaxıstana sürülməkdən yaxa qurtara bilməyəcək, 1944-cü ilin yanvarında qızı Evşənlə bir gecədə soyuqdan və aclıqdan donub öləcək (328).

Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Seyid Hüseynlə bacanaq olmuşdur. Belə ki, onun həyat yoldaşı Ümmülbanunun bacısı Umğulsüm Seyid Hüseynə ərə getmişdir. Sonralar hər iki sənətkar M.Ə.Rəsulzadə ilə qohumluq əlaqələrinə görə repressiyaya uğramışlar.

Bakıda təqiblərdən və həbs təhlükəsindən xilas olmaq üçün 1909-cu ilin əvvəllərində xüsusi tapşırıqla İrana gedən M.Ə.Rəsulzadə inqilabi fəaliyyətini burada davam etdirir, tezliklə şahlıq üsuli-idarəsinə qarşı başlamış məşrutə hərəkatının əsas rəhbərlərindən birinə çevrilir.

F.Adəmiyyət qeyd edir ki, M.Ə.Rəsulzadə İranda özünün ictimai-siyasi fəaliyyətinə başlayanda o, artıq Qafqazda tanınmış siyasi xadim idi (339, 97). Hələ Bakıda ikən İran azadfikirliləri ilə əlaqə saxlayan, orada cərəyan edən hadisələri yaxından izləyən ədib İrana ilk səyahətində Rəştə gəlmiş, Gilan inqilabi hərəkatına qoşulmuş və Gilan mücahidləri ilə birlikdə Tehranın fəthində iştirak etmişdir (339, 97).

Güney Azərbaycanın həyatı, xalqın güzəranı ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə edən müəllif öz təəssüratlarını «Tərəqqi» qəzetinin 1909-cu ilin mart-avqust saylarında dərc etdirmişdir. Cəmi qırx üç publisistik məqalədən ibarət olan bu yazılar «İran məktubları» rubrikası ilə verilmişdir. Bu məktublar əsrin əvvəllərindəki İran siyasi mühitini və böyük ədibin İrandakı fəaliyyətini öyrənmək üçün son dərəcə qiymətli məxəzlərdir.

Bu illərdə Məhəmməd Əmin bəyin həyatında və siyasi ideallarının formalaşmasında Azərbaycanın qəhrəman oğlu Səttar xanla Təbrizdə və Tehranda olan görüşləri də mühüm rol oynamışdır (40; 121). Azadlıq uğrunda mübarizədən bir an belə usanmayan Məhəmməd Əmin bəy İranın görkəmli ziyalılarından olan Seyid Həsən Təqizadə, Hüseynqulu xan Nəvvab, Süleyman Mirzə, Seyid Məhəmməd Rza, Mirzə Əbdülhəsən xan Vəhidülmülk, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Heydər Əmi-oğlu, Məhəmmədəli Tərbiyyət və başqaları ilə birlikdə 1910-cu ildə İran Demokrat firqəsinin əsasını qoymuş, onun mərkəzi komitəsinə üzv seçilmişdir. Partiyadakı siyasi fəaliyyəti ilə o, İranda demokratik iudeyaların cücərib intişar tapmasına çalışmışdır (355, 268).

İran məşrutə hərəkatı ilə bağlı bəzi tədqiqatlarda qeyd olunur ki, hətta firqənin məramnaməsi M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən yazılmışdır (352, 200). Bu fakt böyük siyasi xadimin İran Demokrat firqəsinin yaradılmasında necə mühüm rol oynadığını əks etdirən detaldır. F.Adəmiyyətin yazdığına görə isə,

İran Demokrat firqəsinin təşkilatçısı Heydər Əmioğlu olmuşdusa, onun əsas nəzəriyyəçisi M.Ə.Rəsulzadə idi. O da qeyd olunmalıdır ki, firqənin bir çox iclasları məhz M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilmişdir (358, 324-329). Sosial-demokrat prinsiplərinə söykənən bu firqənin İranın üç öncül partiyalarından birinə çevrilməsində M.Ə.Rəsulzadənin də böyük xidmətləri olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə bu dövrdə «İrani-nou» qəzetinin əsasını qoyur (Qəzetin ilk sayı 7 rəcəb 1327-25 iyul 1909-cu ildə çapdan çıxmışdır). Qəzet əvvəlcə İran Demokrat firqəsinin ideyalarını müdafiə edir, öz səhifələrində onun fəaliyyətini işıqlandırır, 27 oktyabr 1910-cu il tarixdən etibarən isə firqənin rəsmi orqanına çevrilir. Bəzi tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, «İrani-nou» qəzeti İran Demokrat firqəsinin tədqiqi üçün ən etibarlı mənbədir (352,18).

«İrani-nou» qəzetinin imtiyaz sahibi Seyid Məhəmməd Şəbüstəri (Əbu Ziya), baş redaktoru isə M.Ə.Rəsulzadə idi. «İrani-nou» İranda Avropa mətbuatı səpkisində nəşr olunan ilk qəzet idi (353, 537). Gündəlik nəşr olunan bu qəzet İran siyasi həyatına aydınlıq gətirən məqalələr çap edirdi. Qəzetin səhifələrində ədib öz yazılarını «R.Zadə», «Niş», «M.Ə.Rəsulzadə» və başqa imzalarla dərc etdirmişdir.

Qəzetin qeyd etdiyi kimi, inqilabi ruhlu yazılarına, azad fikirliliyinə görə İranın din xadimləri dövlətlə birləşərək bu mətbuat orqanını «müzürr» elan edib nəşrini dayandırmaq istəyirdilər. Onlar bir neçə dəfə müvəqqəti buna nail də olmuşdular.

«İrani-nou» daha çox rus dövlətinin irticaçı siyasətini ifşa edən yazılar dərc edirdi. M.Ə.Rəsulzadə Bakıda üstüörtülü dediklərini burada açıq şəkildə yazırdı. Qəzet, eyni zamanda, İran istibdad rejimini də qamçılıyırdı. Görkəmli İran ədəbiyyatşünası Yəhya Ariyənpurun yazdığına görə, qəzətdə İ.Krılovun «Heyvanların konserti» təmsilinin çap olunması İran dövlət rəhbərlərini təşvişə salmışdı (340, 109).

Qəzet «Redaktorumuzun təqib edilməsi hökmü» başlıqlı məqalədə yazırdı: «Dünən əmirəzəm hər b nazirinin müavini İftixarnizama ... hökm eləyib ki, «İrani-nou» qəzetinin redaksiyasına gedib, onun redaktorunu ciddi nəzarət altına almaq üçün on nəfər əsgərlə bir nəfər əfsər müəyyən etsin. Bu iş qanunsuz olduğu üçün İftixarnizam hökmü qəbul etməmiş və vəzifəsindən istefa vermişdir» (347).

Qəzetin növbəti sayında dərc olunan «Redaktorumuza sui-qəsd şayiələri» adlı yazıda oxuyuruq: «Sui-qəsdin mahiyyətindən xəbərdar olan bəzi şəxslər belə deyirlər ki, hökmdə təqib etmək yox, güman ki, öldürmək əmri də varmış» (348).

Təqiblər gücləndikcə M.Ə.Rəsulzadə mübarizə aparmağın qeyri-mümkünlüyünü anlayır və İrani tərk etmək qərarına gəlir. «İrani-nou» qəzetinin onun redaktorluğu ilə çıxan sonuncu sayında M.Ə.Rəsulzadənin qəzetin sahibinə məktubu dərc olunmuşdur:

«Möhtərəm müdir!

Qarşılaşdığım maneələr ucundan bir müddət qəzetçilikdən uzaqlaşmağa və bu səbəbdən də İrani tərk edərək xaricə getməyə məcburam. Ona görə də kəməli-təəssüflə məqamımdan artıq bağlı olduğum əziz «İrani-nou» qəzetindən istefa verirəm. Xahişim budur ki, mənim çarəsiz ayrılıqdan hasil olan təəssüratımı və təəllumatımı qəbul edəsiniz. Və əgər bu bəbətdən Sizə, qələm yoldaşlarıma və «İrani-nou»nun möhtərəm oxucularına bir narahatlıq üz verərsə, bu istefaya görə əfv edin, hərəkətlərimə göz yumun və məni məzur tutun.

M. .

i-nou nun redaktoru (349).

«İrani-nou»nun növbəti sayında isə belə bir məlumat dərc olunmuşdur: «Bundan sonra «İrani-nou» qəzeti yeni redaksiya heyəti ilə nəşr olunur. Redaktorumuz sərt təzyiqlərə məruz qalıb ölkəni tərk etməyə məcbur oldu» (350).

Bu yazı Məhəmməd Əmin bəyin Tehranı tərk etdiyi dəqiq tarixin 1911-ci ilin mayın axırları olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Həmin yazının sonunda M.Ə.Rəsulzadənin İrani tərk etməyə məcbur edilməsi Peterburq diplomatiyası, İran istibdad rejimi və ingilis müstəmləkəçilərinin birgə fəaliyyətinin yekunu kimi qiymətləndirilməsi onun necə çətin və mürəkkəb bir şəraitdə mübarizə apardığını göstərir.

İranda olduğu müddətdə M.Ə.Rəsulzadə «Etidalıyyun» firqəsinin təşkil olunması münasibətilə yazdığı «Tənqidi-firqeyi-etidalıyyun» əsərini 1910-cu ildə Tehranda farsca nəşr etdirmişdir. Ədib bu əsərində məşrutə pərdəsi altında istibdad rejimini həyata keçirmək məqsədi güdən, mühafizəkar, etidal, miyanə mövqeyi ilə cəmiyyətin inkişafına əngəl olan Etidalıyyun firqəsinə kəskin tənqid etmişdir. İranın siyasi həyatına müəyyən mənada aydınlıq gətirən bu əsərin nəşrindən sonra Etidalıyyun firqəsinin orqanı olan «Məclis» qəzeti Məhəmməd Əmin bəyin təkzib olunmaz dəlilləri qarşısında acizliyini «ümumiyyətlə, demokratların vətəni olmur» - deyərək onun vətənpərvərliyinə istehza etməklə «sübuta yetirmişdi» (354).

Bəzi tədqiqatlarda ədibin 1911-ci ildə Ərdəbildə farsca «Səadəti-bəşər» adlı kitabının nəşri ilə bağlı məlumatlara təsadüf edilsə də, lakin hələlik bu kitabı əldə etmək mümkün olmadığından onun haqqında hər hansı fikir söyləmək mümkün deyildir.

Bir çox İran tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, M.Ə.Rəsulzadə Tehranı tərk etdikdən sonra əvvəlcə

belə ki, qəzet əvvəlki radikallığını qoruyub saxlaya bilmir və bir müddət sonra nəşrini dayandırmalı olur. M.Ə.Rəsulzadənin Tehranı tərk etməsi İran Demokrat fırqəsinin fəaliyyətinə də öz təsirini göstərir. Bu mənada Vram Pilosyan adlı fırqə üzvlərindən birisinin S.H.Təqizadəyə göndərdiyi 9 oktyabr 1911-ci il tarixli fransızca yazılmış məktubunda M.Ə.Rəsulzadənin Tehranı tərk edəndən sonra İran Demokrat fırqəsinin fəaliyyətinin büsbütün pozulması və nizam-intizama əməl olunmamasından şikayətlənməsi diqqəti cəkir (358, 277-278).

İranı tərk etdikdən sonra ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətini Türkiyədə davam etdirən M.Ə.Rəsulzadə iki ilə yaxın bir müddətdə İstanbulda S.H.Təqizadənin mənzilində yaşamışdır.

S.H.Təqizadənin yazdığına görə, İstanbulla gələndə onun ayaqqabısı belə yox imiş. Maddi vəziyyəti ağır olduğu üçün ayda bir lirə məvaciblə fars dili dərsi deməklə ən zəruri ehtiyaclarını bir təhər ödəməyə çalışan Məhəmməd Əmin bəy Türkiyənin siyasi ab-havasına çox tez alışır.

Bu illər Türkiyədə ictimai-siyasi hərəkətin gücləndiyi bir dövr idi. İstanbulla türk dünyasının hər tərəfindən siyasi mühacirlər axışmaqda idilər. M.Ə.Pəsulzadə burada Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçura, Ziya Gökalp və bir sıra başqa böyük mütəfəkkirlərlə ünsiyyətdə olmuşdur.

O, fəaliyyətinə rəğbət bəslədiyi «İttihad və tərəqqi», «Gənc türklər» təşkilatının aparıcı şəxsiyyətləri ilə yaxından əlaqə saxlamış, «Türk ocağı» cəmiyyətində çalışmış, habelə cəmiyyətin mətbu orqanı, 1911-ci ilin noyabr ayından nəşrə başlayan «Türk yurdu» dərgisi ilə əməkdaşlıq etmişdir. Məhəmməd Əmin bəyin dərgidə çap olunmuş yazıları içərisində «İran türkləri» silsilə məqalələri daha çox diqqəti cəlb edir (239). Məqalədə Güney Azərbaycanın coğrafiyası və əhalisi, məişəti və mədəniyyəti barədə türk oxucularına geniş və ətraflı məlumat verilmişdir.

İstanbulda yaşadığı illərdə M.Ə.Rəsulzadə böyük Şərq mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (1836-1897) «Vəhdət-i-cinsiyyə fəlsəfəsi» (Milli birlik fəlsəfəsi) əsərini fars dilindən türkcəyə çevirərək dərc etdirir.

Rusiyada Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədər çar hökumətinin elan etdiyi əfv-ümumidən sonra, yəni 1913-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə Bakıya qayıda bilir.

1911-ci ilin oktyabr ayında keçmiş Hümət təşkilatının üzvləri Tağı Nağıyev, Abbasqulu Kazımzadə və Məhəmməd Əli Rəsuloğlu tərəfindən Məhəmməd Əmin bəyin İstanbuldan göstərişi ilə «Müsəlman Demokratik Müsavat partiyası» yaradılır. Müsavat partiyasının yaradılmasını onun əsasını qoyanlardan biri – M.Ə.Rəsulzadənin doğma əmisi oğlu Məhəmməd Əli Rəsuloğlu belə xatırlayır: «1911-ci ilin son baharı idi. Arkadaşların gizli toplantı və müşavirə yeri olan rəhmətlik Kazımzadə Abbas bəyin kırtasiya mağazasını arxa otağında Abbas bəylə oturmuşduq. Arkadaşlarımızdan mərhum Tağı Nağıoğlu içəri girdi və bizə: «Gürcülərin, ermənilərin və rusların siyasi partiyaları vardır. Bizim nədən bir partiyamız olmasın, biz də bir partiya quralım», - dedi. Bir neçə gün müzakirə və müşavirədən sonra Müsavat partiyasını qurmağa qərar verdik. Zətən mərhum Rəsulzadə Əmin bəy o tarixlərdə bulunduğu İstanbuldan bizlərə imalarla siyasi təşəkkülə ehtiyac olduğu haqqında yazmaqda idi» (238, 38).

Bakıya qayıtdıqdan sonra Məhəmməd Əmin bəy partiyasının rəhbərliyini əlinə alır və qısa bir müddət ərzində onun fəaliyyətini canlandırır. Çox keçmədən Müsavat partiyasının nüfuzu Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq İranın bir çox əyalətlərinə və Rusiya imperiyasının türk – müsəlman xalqlarının yaşadığı regionlara – Dağıstana, Krıma, Volqaboyuna və bütün Tataristana yayılır, ayrı-ayrı şəhərlərdə partiyanın özəkləri yaranır, onun sıralarına yeni-yeni qüvvələr gəlməyə başlayır.

Elmi-publisistik fəaliyyətini davam etdirən M.Ə.Rəsulzadə bu illərdə bir-birinin ardınca ədəbi-tənqidi məqalələrini, mövzusu İran həyatından alınmış «Bəbir xan» adlı kiçik hekayəsini yazıb çap etdirir (108, 11-12). Bunlardan əlavə, ədibin M.Qorkinin hekayələrini tərcümə edib ayrıca kitab kimi nəşr etdirməsi də bu illərə təsadüf edir.

M.Ə.Rəsulzadənin bu dövr yaradıcılığında yeddi məqalədən ibarət «Milli dirilik» əsəri xüsusi yer tutur. Əsər 1914-cü ilin sentyabr ayının 15-də görkəmli yazıçı və jurnalist Ə.Müz-nibin (1882-1938) redaktorluğu ilə nəşrə başlayan «Dirilik» dərgisinin 1-8 saylarında dərc olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə məqaləyə «Dirilik nədir?» adlı giriş də yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, «Milli dirilik» məqaləsi jurnalın ideya istiqamətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə bir-birinin ardınca «Şəlalə» jurnalında «Asan dil – yeni lisan», «Yeni lisançılar və türkcülər», «Dil – ictimai mühüm bir amil» kimi maraqlı, siyasi baxımdan əhəmiyyətli məqalələrini dərc etdirmişdir. Bu məqalələrində müəllifi daha çox narahat edən məsələ ana dilinin təmizliyi və saflığı məsələsi idi ki, o, bunu ziyalıdan tutmuş sıravi vətəndaşadək hər bir kəsin vicdani borcu kimi qiymətləndirirdi.

1914-1915-ci illərdə ədəbi-publisistik fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrlərindən birini yaşayan Məhəmməd Əmin bəy bir tərəfdən xalqı milli dirçəlişə, azadlıq, hürriyət mübarizəsinə səsləmiş («Bugünkü günlər», «Müsəlman ünas cəmiyyəti-xeyriyyəsi», «Tutacağımız yol», «Milli dirilik» və s. məqalələrində), o biri tərəfdən Müsavat partiyası sıralarında fəaliyyətini genişləndirmişdir. Bu illərdə onu Qars və Ərdəhan qaçqınlarına kömək məqsədilə keçirilən tədbirlərin fəal iştirakçısı və təşkilatçılarından biri kimi də görürük. Bu məqsədlə ədib «Qardaş günü» adı ilə 1915-ci ilin may ayının 7-də keçiriləcək xeyriyyə tədbirində iştirak etməyə səsləmişdir: «Sabah (pəncşənbə günü) Cəmiyyəti-xeyriyyə tərəfindən oğullu-qızlı cavanlar əl-

lərində ianə cübələri, sinələrində «Qardaş köməyi» həmayılı olduğu halda, Bakının küçələrinə yayılacaq, Qars və Ərdəhan səmtlərində fəlakətə uğrayan müsəlman qaçqınlar üçün kömək istəyəcəklərdir» (184).

Siyasi ruhlu yazılarına və ictimai-siyasi fəaliyyətinə görə Məhəmməd Əmin bəy çar xəfiyyə orqanları tərəfindən izlə-nərək həbs edilir. Onun həbsi barədə «Bəsirət» qəzetində belə bir məlumata təsadüf edilir: «Təqribən bir ay bundan əvvəl tövqif edilmiş olan «Yeni iqbal» qəzetinin səp mühərriri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənabları tövqif edilmişdi. Neçə gün əqdəm mumioleyh həbsdən azad edilmişdir. Hələlik mühərrir əfəndi bağda vaxt keçirir. Təkrar Bakı mətbuatında işləyib-ışlə-məyəcəyi məlum deyildir» (16).

M.Ə.Rəsulzadə 1915-ci ilin oktyabr ayından «Açıq söz» qəzetinin nəşrinə başlayır. Bu qəzet bir növ gizli fəaliyyət göstərən Müsavat partiyasının orqanı kimi onun ideyalarını yayırdı. Qəzetin ilk nömrəsində proqram səciyyəli baş məqalədə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə bir həqiqəti – əsrimizin milliyyət əsri olduğunu isbat etdi... Özünü lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir ideal (məfkurə) bəsləyən millət, şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edər... Ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və amallar ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xəyalə hədəf olacaq o işıqlı yıldıza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir yıldıza malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar yzərində qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə silahdan məhrum qalan heyətlər kimsəyə söz eşitdirəməyəcəklərdir» (1).

1915-1918-ci illər arası nəşr olunmuş və orqanı olduğu fırqənin «türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək», «hökumət xalqa, torpaq da xalqa» şüarlarını müdafiə edən qəzetə M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı, M.Ə.Əbdülzəzizoglu, Ü.Hacıbəyov,

Orucov qardaşları və X.İbrahim də ayrı-ayrı vaxtlarda redaktorluq etmişdir. «Açıq söz» qəzeti Kərim Odərin doğru qeyd etdiyi kimi, azərbaycanlılar arasında «millətçilik və türkçülük düşüncələrinin qüvvətlənməsinə yardım etdi» (235, 131).

1917-ci il fevral barjua inqilabı Rusiyanın əyalətlərindəki müstəmləkələrdə azadlıq və müstəqil dövlətçilik ideyalarını gücləndirdi. Həmin ilin mart ayından Müsavat partiyası açıq fəaliyyət göstərməyə başladı. Elə bu dövrdə Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəylinin (1881-1920) rəhbərliyi ilə Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası yaradıldı.

1917-ci ilin aprelinə Bakıda çağırılan Qafqaz müsəlmanları qurultayında M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə Rusiya imperiyasının federativ şəkildə təşkil edilməsi haqqında qərar çıxarıldı. Bir ay sonra, mayda Moskvada çağırılan Rusiya müsəlmanlarının qurultayında M.Ə.Rəsulzadə Rusiyanın federativ əsaslarla təşkili barədə məruzə etdi. Qurultay Məhəmməd Əmin bəyin Rusiyanı federativ əsasda qurmaq təklifini bəyəndi. Bu dövrdə özünün «Camaət idarəsi», «Bizə hansı hökumət faydalıdır?» kitablarını nəşr etdirən M.Ə.Rəsulzadənin Moskvada, Rusiya müsəlmanlarının qurultayındakı məruzəsi «Şəkli-idarə haqqında iki baxış» adı ilə Əhməd Salikovun məruzəsi ilə birgə nəşr olunmuşdur (159).

Siyasi mübarizəsini mətbuat və mühərriqlik fəaliyyəti ilə ardıcıl olaraq əlaqələndirən M.Ə.Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə 1917-ci ilin mayında «Qardaş köməyi» dərgisinin əsası qoyulmuş və onun redaktorluğu ilə bir sayı buraxılmışdır. Dərgi müharibədən zərər görmüş türk-müsəlman əhalisinin ehtiyaclarını ödəmək, onlara yardım etmək məqsədilə təsis olunmuşdu. Bu münasibətlə «Yeni iqbal» qəzetinin verdiyi bir elan diqqəti cəlb edir: «Hərbzədə müsəlmanlar fəidəsinə çıxarılacaq «Qardaş köməyi» məcmuəsinə göndəriləcək məqalələr yanvar ayının 25-nə qədər göndərilməli idi. Bu günə qədər əksər iştirakları gözlənilən müəlliflərdən məqalələr alınmamışdır... Məqalələr

əvvəlcə elan olunduğu kimi, «Açıq söz» idarəsində qomision rəisi cənab Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ünvanına göndərilməlidir» (185).

1917-ci il iyun ayının ikinci yarısında Müsəlman Demokratik Müsavat partiyası Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası ilə birləşərək Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası Müsavat adı altında vahid fırqəyə çevrilir. Partiyanın Bakı və Gəncə bürolarını əhatə edən səkkiz nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi yaradılır. Bakı bürosuna M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacınski, M.Rəfiyev, M.Vəkilov, Gəncə bürosuna isə N.Yusifbəyli, H.Ağayev, Ş.Rüstəmbəyov və M.M.Axundov seçilir (303, 30).

Məhəmməd Əmin bəy Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası Müsavatın 1917-ci il oktyabrın 26-31-də keçirilən birinci qurultayında Mərkəzi Komitənin sədri seçilmişdir.

Həmin ilin payızında isə o, Azərbaycandan və Türkünstan qəzasından Rusiya parlamentinə deputat seçilmişdir.

Bu illərdə M.Ə.Rəsulzadənin müxtəlif mətbuat orqanlarında «M.Ə.», «MƏR», «MƏR-zadə», «M.R.-zadə», «Haman», «Sosialist» və başqa gizli imzalarla məqalələri dərc olunmuşdur.

1918-ci ilin may ayının 26-da Zaqafqaziya seyminin dağılması nəticəsində seymin müsəlman fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaları birləşərək Azərbaycan Milli Şurasını yaradırlar və otuz dörd yaşlı M.Ə.Rəsulzadə səs çoxluğu ilə Milli Şuranın sədri vəzifəsinə seçilir. Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 28-də keçmiş Qafqaz canişinliyinin yerləşdiyi mavi salonda Azərbaycan Respublikasının yaranması haqqında Əqdnaməni – İstiqlal Bəyannaməsini bütün dünyaya elan etdi. Fətəli Xoyskinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təşkil edildi.

1918-ci ilin iyununda M.Ə.Rəsulzadə həm Osmanlı dövlətinin başçıları ilə görüşmək, həmçinin Avropa ölkələrinin iştirakı ilə Qafqaz məsələsi müzakirə olunacaq konfransda iş-

tirak etmək məqsədilə İstanbula getmişdir. O, Avropa dövlət nümayəndələri ilə ünsiyyət yaradaraq Bakı şəhərinin işğalçılardan təmizlənməsinə çalışsa da, əməli bir nəticə əldə edə bilməmişdir. Belə olan təqdirdə bu tarixi missiyanı qardaş Türkiyə dövləti öz üzərinə götürmüşdür (181)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təkcə türk xalqları arasında deyil, bütün islam dünyasında respublika üsuli-idarəsi olan ilk dövlət idi. Azərbaycan Milli Şurasının 17 iyun 1918-ci il tarixli iclasında M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi: «Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsiri ilə yeni doğmuş və həyat siyasətinə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qayəsi əhatə olunmaz mühüm dəqiqələr keçirir. Bu yeni türk nüvad siyasəti rişə və buluq bulub da millətlər zümrəsinə vəsail-həyat olaraq girə biləcək, yoxsa sısqa çocuqlar kimi südəmər halında tərki-həyat edəcəkdir? İştə, bütün zehinləri işğal edən bir məsələ! İştə, bir zaman ki, müqəddərati-milliliyi əllərinə alanlar üçün Azərbaycan nüvadini tələf etdirməmək üçün müşkül, fəqət müşküllüyü ilə bərabər şərəfli bir vəzifə və məsuliyyət tələb ediyor» (7).

M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri olmaqla yanaşı, Azərbaycan parlamentinin hökumət komissiyasını təşkil edən partiyalar blokunun başçısı vəzifəsini də icra edirdi.

1918-ci ilin dekabr ayının 7-də Azərbaycan parlamentinin açılışı zamanı M.Ə.Rəsulzadə öz nitqində demişdir: «Müsavat partiyası birinci olaraq Azərbaycanın müstəqilliyi bayrağını yüksəyə qaldırmışdır. Beləliklə, müsəlman partiyaları arasında Azərbaycan ideyası artıq möhkəmlənmişdir» (288).

Böyük siyasi xadim həmin tarixi nitqində öz millətinə xitabən söylədiyi «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!» – şüarı ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin danılmaz bir reallıq olduğunu bütün dünyaya elan etdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünün istər onun dostları, istərsə də düşmənləri tərəfindən «Müsavat hökuməti» adlandırılması yeddi illik mücadilədən sonra hakimiyyətə gəlmiş olan bu partiyanın milli dövlət quru-

culuğunda necə mühüm bir rol oynadığını göstərməkdədir. Cümhuriyyət dövründə bilavasitə M.Ə.Rəsulzadənin siyasi liderliyi ilə milli dövlətçiliyin yaradılması sahəsində ciddi işlər görülmüşdür. Qısa bir müddətdə təxminən qırx minlik ordu yaradılmış, respublikanın ərazisi işğalçılardan təmizlənmiş, əmin-amanlıq bərpa edilmiş, dünya dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaradılmış, milli pul tədavülə buraxılmış, ciddi sosial-iqtisadi islahatlara başlanılmış, Azərbaycan türkcəsi rəsmi dil elan edilmiş, milli kadrların yetişdirilməsində mühüm addımlar atılmışdır.

Cümhuriyyət dövründə Məhəmməd Əmin bəyin gördüyü mühüm işlərdən biri Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması ilə bağlıdır. Universitetin yaranması ilə əlaqədar o dəfələrlə Azərbaycan parlamentində məsələ qaldırmış, millətin formalaşmasında onun əvəzsiz rolunu əsaslandırmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə yalnız universiteti təsis etməklə işini bitmiş sanmamış, oraya milli kadrların cəlb edilməsinə çalışmış, həmçinin özü də tarix-filologiya fakültəsində «Osmanlı ədəbiyyatı tarixi»ndən mühazirə oxumuşdur (287, 28).

1919-cu ildə Bakıda nəşrə başlayan, yalnız bircə sayı çıxan «İstiqlal» dərgisində böyük siyasi liderin «Azərbaycan Respublikası» adlı siyasi-publisistik yazısı dərc olunmuşdur.

1920-ci ilin 27 aprelində hakimiyyətin bolşeviklərə təslim edilməsindən sonra elə həmin axşam Məhəmməd Əmin bəyin təşəbbüsü və göstərişi ilə gənc dramaturq Cəfər Cabbarlının şəhər kənarındakı bağında gizli Müsavat təşkilatı yaradılır və onun təqdimatı ilə Mirzə Bala Məmmədzadə təşkilatın rəhbəri seçilir (283, 42).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra M.Ə.Rəsulzadə may ayının sonlarına qədər Bakıda, daha sonra Lahıda gizlənməli olmuş və həmin il avqustun 17-də - Qarəməryyəmdə həbsə alınaraq Bakıya, Bayıl həbsxanasına gətiril-

miş, məhbəsin «Osobı otdel» bölməsində xüsusi nəzarət altında saxlanılmışdır.

Məhəmməd Əmin bəyin həbs olunması Bakıda böyük həyəcan doğurmuş, xalqın qəzəbindən qorxan bolşeviklər mətbuat vasitəsilə izahat verməyə məcbur olmuşdular. Hətta İran inqilabçılarından Heydər Əmioğlu Nəriman Nərimanovu təhdid edərək: «Rəsulzadənin başından bir tük əskik olsa, görərsiniz», - demişdi (143, 66).

Həmin il noyabr ayının əvvəllərində Vladıqafqaz şəhərində olan İ.V.Stalin M.Ə.Rəsulzadənin həbs olunması xəbərini alaraq xüsusi qatarla heç kəsə bildirmədən Bakıya gəlmiş və XI Qızıl Ordunun xüsusi şöbəsinin rəisi V.Pankratova RFSFR Millətlər Komissarlığı adından dostunun həbsdən azad olunması barədə göstəriş vermişdir. İ.V.Stalin bu addımı ilə dəfələrlə onu ölümdən qurtaran, Novxanıda atasının axund olduğu məsciddə gizlədərək labüd təhlükələrdən qoruyan, 1908-ci ilin sentyabrında isə Bayıl həbsxanasından qaçırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan M.Ə.Rəsulzadənin qarşısında vicdani borcunu yerinə yetirmiş (294, 214), əski mücadilə yoldaşını özü ilə Moskvaya apararaq, eyni zamanda, onu gələcəkdə gözləyən repressiyadan xilas etmişdir. Moskvaya yola düşməzdən qabaq ona iki saatlığa ailəsi ilə görüşmək imkanı verilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə ailəsi, uşaqları ilə görüşmüş və həmişəlik olaraq onlardan ayrılmışdır...

Məhəmməd Əmin bəy İ.V.Stalinin köməkliliyi ilə mübarizə yoldaşları Abbasqulu Kazımzadə və Məhəmməd Əli Rəsuloğlunun Moskvaya aparılmasına nail olmuş, onlarla bir mənzildə yaşamışdır.

Moskvada ona müxtəlif siyasi işlərdə çalışmaq təklif olunsada, o bütün bunlardan imtina etmişdir. Belə olduqda İ.V.Stalin onu Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etmişdir. Məhəmməd Əmin bəy, eyni zamanda,

komissarlığa tabe olan Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dilindən dərs demişdir.

Moskvada yaşadığı illərdə o, Rusiyanın və dünyanın bir çox siyasi xadimlərlə görüşmək, fikir mübadiləsi aparmaq, yeni qurulmaqda olan sovet dövlətini yaxından tanımaq imkanı əldə etmişdir.

İran dövlətinin nümayəndə heyəti tərkibində ticarət əlaqələri yaratmaq məqsədilə Moskvaya gəlmiş əski mücadilə yoldaşı və dostu Seyid Həsən Təqizadə ilə görüşləri də bu illərə təsadüf etməkdədir.

Böyük siyasi xadim Moskvada (daha sonra Leninqradda) olarkən vaxtının çoxunu kitabxanalarda keçirmiş, yaranmış imkandan faydalanaraq mütaliəsini davam etdirmiş, V.V.Bar-told, V.A.Qordlevski, N.Marr və b. şərqsünas aimlərlə ünsiyyət saxlamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin «Stalinlə ixtilal xatirələri» əsəri onun yaradıcılığının Moskva dövrünü araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Həmin əsərin «Bir məqalənin macərəsi» bölməsində oxuyuruq: «Dadaş Bünyadzadə Moskvaya gəlişində məni ziyarət etmiş, əlifba məsələsindəki görüşlərimi bir layihə halında yazmamı xahiş etmiş və bu layihənin Azərbaycanda müdafiəsini şəxsən üzərinə götürəcəyini vəd etmişdi. Mən məsələ haqqındakı görüşlərimi bir məqalə şəklində Moskvada Millətlər Komissarlığı tərəfindən nəşr olunan «Jizn nasionalnostey» qəzetində nəşr etdirdim.

Bolşeviklərin ərəb hərflərini latın hərfləri ilə əvəz etməkdə xüsusunda gizli və əsl fikirlərini bildiyimizdən (ki, bu fikir sonradan həyata keçirilmiş, ərəb hərfləri öncə latın hərflərinə, sonra da rus hərflərinə təbəddül edilmişdir) bu məqalədə türk elləri arasındakı mədəni əlaqələri tamamilə kəsdirməmək üçün yazılanı daha asan oxutdura bilmək məqsədini təmin edən inqilabçılara haqq verirdim. Məqaləni eynən nəşr edən bu qəzet sonunda özündən bir-iki cümlə əlavə etmiş və bu əlavə cüm-

lələrdə «əlifbanı» islah xüsusundakı fikirlərimizin kommunisti müvəffəqiyyətlə yaymaq niyyətindən irəli «gəldiyi» də göstərilmişdi.

Məqalənin Azərbaycandakı oxucuları, təbii, bu fikrin mə-nə aid olmadığını yaxşıca anlamışlarsa da, bu taktikanın nəyi gözə aldığını da, şübhəsiz ki, sezmışdilər. Bu münasibətlə qəzet idarəsi qarşısında verdim bütun protestlər nəticəsiz qalmış, göndərdiyim məktub da heç cür nəşr edilməmişdi» (143, 67).

Əlifba məsələsi ilə bağlı yazının belə ətraflı şərhini onun həqiqətən yazılıb dərc edildiyini sübut edir. Digər tərəfdən doğrudan da «Jizn nasionalnostey» qəzetində əlifba məsələsi ilə bağlı müzakirələr açılmış və bu müzakirələr M.Ə.Rəsulzadənin Moskvada yaşadığı dövrə təsadüf edir (318; 336; 337).

Bu ciddi və şübhə doğurmayan faktla bağlı «Jizn nasionalnostey» qəzetinin M.Ə.Rəsulzadənin Moskvada yaşadığı illərə təsadüf edilən nüsxələrini izlədik. Lakin, təəssüf ki, adı çəkilən qəzetin səhifələrində belə bir materiala, ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin adına rast gəlmədik. 1923-cü ilin yanvarından jurnala çevrilən eyniadlı orqanın ilk nömrəsində qəzetin 1918-1922-ci illərdə çap olunmuş yazılarının siyahısı və adlar göstəricisində də M.Ə.Rəsulzadənin imzasına təsadüf olunmadı (335, 34-102).

Ədibin yaradıcılığının Moskva dövrünü səciyyələndirən başqa bir fakt da

peyda olmuş bir kommunist peyğəmbəri idi ki, təlimi ilə şahı öz dininə döndərmiş, məmləkətində mallarla qadınların ictimailəşməsini nəzərdə tutan kommunist məzhəbinin rəsmən qəbulunu təmin etmişdi. Sonra Ənuşirəvanın qəti bir müdaxiləsi ilə bu məzhəb tərəfdarları payaya keçirilmiş, Məzdək də edam edilmişdi» (143, 73). Lakin, təəssüf ki, məqalə jurnalın həmin sayında dərc edilməmişdir. Bu fakt M.Ə.Rəsulzadənin həmin dövrdə artıq mühacirətə getməsilə bağlıdır.

M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətə getməsi səbəbləri də müxtəlif cür izah olunmaqdadır. Bəziləri qeyd edirlər ki, labüd repressiyalardan xilas etmək üçün İ.V.Stalin onun mühacirət etməsinə imkan yaratmışdır. Bəziləri isə bunu M.Ə.Rəsulzadənin şəxsi təşəbbüsü ilə bağlayırlar. Lakin mühacirətin düzgün təfəsilatı görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Əbdülvahab Yurdsevərin (1898-1976) böyük siyasi liderin vəfatı münasibəti ilə qələmə aldığı xatirə yazısında öz əksini tapmışdır: «Müsavat partiyasının gizli mərkəzi komitəsinin ən mühüm təşəbbüslərindən biri M.Ə.Rəsulzadəni Moskvadan qaçıрмаq olmuşdur. Əvvəlcə bir yoldaş vasitəsilə, sonra isə sabiq parlament üzvü, mərhum Rəhimbəy Vəkilovu (1897-1937) və Bakı əsgəri təşkilatının rəisi, şəhid yoldaşımız Dadaş Həsənzadəni (1898-1926) bir qədər pul ilə Moskvaya göndərmək surətilə M.Ə.Rəsulzadə ilə təmasda olmuşlar. Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə təklif olunmuşdur ki, elmi-tədqiqat adı ilə Leninqrada getsin. Onun oradan rəhmətlik tatar maarifçilərindən Musa Cərullah Bigiyevin (1875-1949) müəssər yardımını ilə və qayıqla Fin körfəzi üzərindən üzərək Finlandiyaya qaçırılması təmin edilmişdir» (282).

Bir ay Finlandiyada qaldıqdan sonra Əlimərdan bəy Topçubaşovun təşkil etdiyi pasport və viza ilə Fransaya, oradan isə Türkiyəyə gedən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirətini vahid təşkilatda birləşdirməyə nail olmuş, ciddi elmi, siyasi, ədəbi-tənqidi yazıları, tərcümələri ilə mətbuatda ardıcıl və səmərəli

şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Qısa bir zamanda o, «Yeni Qafqazya» dərgisinin nəşrinə nail olmuşdur. Ayda iki dəfə çıxan bu dərginin məlum siyasi səbəblər üzündən sahibi və məsul müdiri kimi əslən dağistanlı olan Seyid Tahiri görürük. Hətta dərginin ilk nömrələrində M.Ə.Rəsulzadənin açıq imza ilə yazılarına da təsadüf olunmur. Onun açıq imzasına dərginin dördüncü sayında «Zəruri bir izah» adlı yazıda rast gəlirik (240). Quzey və Güney Azərbaycan, habelə əsarətdə yaşayan digər türklərin həyatından sərt, kəskin ruhlu məqalələr dərc etdiyinə görə İran və sovet mətbuatı bu yazılara biganə qalmamış, bəzən cavab verməyə məcbur olmuşlar.

«Yeni Qafqazya»nın səhifələrində M.Ə.Rəsulzadənin «Stalinə məktub»u dərc olunmuşdur. Şəxsən İ.V.Stalinə göndərilmiş həmin məktubda ədib mühacirətinin səbəblərini açıqlamış və Rusiyada gedən yeni imperiya siyasətini kəskin tənqid etmişdir (279).

M.Ə.Rəsulzadənin 1923-cü ildə İstanbulda «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Əsrimizin Siyavuşu» kitabları nəşr olunmuşdur. Ciddi ümumiləşdirmələrlə müşayiət olunan «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsəri elə həmin ildə Türkiyənin İzmir şəhərində keçirilən «Kitab bayramı»nda Atatürk mükafatına layiq görülmüşdür.

1924-cü ildə İstanbulda ədibin «İstiqlal məfkurəsi və gənclik», «Rusiyada siyasi vəziyyət», 1928-ci ildə isə «Milliyyət və bolşevizm», «Qafqaz türkləri» əsərləri çap olunmuşdur. Məqalələr toplusundan ibarət olan «Milliyyət və bolşevizm» əsəri iki il sonra - 1930-cu ildə fars dilində də nəşr edilmişdir.

Məhəmməd Əmin bəy bu illərdə «Yeni Qafqazya» (1923-1928) dərgisi ilə yanaşı, «Azəri türk» (1928-1931), «Odlu yurd» (1929-1930) jurnallarına və həftəlik «Bildiriş» (1929-1931) qəzetinə redaktorluq etmişdir.

1930-cu ildə onun Parisdə fransızca «Azərbaycan və istiqalaliyyəti», Varşavada isə rus dilində «Panturanizm haqqında» kitabları nəşr olunmuşdur.

Elmi və bədii-publisist səpkidə yazılmış bu kitablarda, habelə adı çəkilən mətbuat orqanlarında rus sovet imperializminin iç üzü, onun sosializm adı altında törətdiyi vəhşiliklər sərt, amansız və inandırıcı dəlillərlə ifşa olunmuş, «xalqlar həbsxanasında» yaşayan türk və digər millətlərin azadlıq mübarizəsi əks etdirilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, yaradıcılığının bu yönümünü əsas tutan bəzi tədqiqatçılar onu məşhur «Qulaq Arxipelaqları» əsərinin müəllifi, Nobel mükafatı laureatı Aleksandr Soljenitsınla müqayisə etmişlər (33). Lakin ədalət naminə deyilməlidir ki, A.Soljenitsının yalnız sovet həbs düşərgələri ilə məhdudlaşan əsəri 1950-1960-cı illərin siyasi-publisistik düşüncəsinin yekunudursa, M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatları isə hələ 1920-ci illərin başlanğıcından ciddi, sistemli müşahidə, təhlil və yaradıcılıq axtarışlarının məhsuludur.

M.Ə.Rəsulzadənin yuxarıda adları sadalanan kitablarında Azərbaycanın siyasi həyatı ilə yanaşı, mədəniyyəti haqqında da geniş, müfəssəl məlumat verilmiş, milli dövlət quruculuğunda və millətin millət kimi formalaşmasında, azadlıq və istiqlal ideyalarının yayılmasında ədəbiyyatın əvəzsiz rolu səciyyələndirilmişdir.

1924-cü ildə İstanbulda Məhəmməd Əmin bəyin rəhbərliyi altında Azərbaycan Milli Mərkəzi fəaliyyətə başlayır. Mərkəzin fəaliyyəti başlıca olaraq iki istiqamətə yönəldilmişdi: bir tərəfdən Azərbaycanın siyasi mücadiləsini yürütmək, müstəqil dövlətin bərpası uğrunda mübarizə aparmaq, digər tərəfdən onun elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə türk və dünya xalqlarını tanış etmək. Başqa sözlə, mühacirətdə yaşadığı illərdə M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti siyasi və kulturoloji yönərlə Azərbaycan uğrunda mücadilə missiyası daşıyırdı.

1931-ci ilin əvvəllərindən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirətinin digər nümayəndələri ilə birlikdə Türkiyəni tərk edib Avropaya getməyə məcbur olur. İ.V.Stalin Sovet İttifaqının təhlükəsizliyini tam «təmin etmək» üçün gənc Türkiyə dövlətini bu işə təhrik edir.

Berlində nəşr edilən «İstiqlal» qəzetinin ilk nömrəsində «Qısılmayan bir səs» adlı baş məqalədə bu hadisə belə qiymətləndirilir:

«–Türkiyə Gümhuriyyət hökumətinin qərarilə İstanbulda nəşr edilən «Odlu yurd», «Azəri türk», «Yeni Türkistan» məcmuələri ilə «Bildiriş» qəzetəsi qapanmışdır!

– Xayır olamaz! Mümkün deyil.

– Psixoloji, məntiqi bir inkar. Fəqət vəqifə meydanda. Həqiqət bütün çılpalığıyla mövcud... acı mövcudiyət!..

Bizi heyrətlər içərisində buraxan bu həqiqətə indi düşmən sevinir.

On ildən bəri İstanbuldan yüksələn Azərbaycan səsini qısdırmaq üçün əllərindən gələn hər şeyi müzaiqə etməyən, qəzetələri, mitinqləri, nümayişləri, iftiraları, hiylə və intriqaları ilə heç durmadan çalışan bolşeviklər – ruslar nə qədər məmnun!..

... Bununla bərabər Azərbaycan mücadiləsini bir an durmadan bütün cahana əks etdirmək ehtiyacındayıq. ...Berlində çıxan bu qəzetə İstanbulda qapanan qəzetələrin gördükləri vəziyyəni davam etdirməklə mükəlləfdir» (220).

M.Ə.Rəsulzadə və Azərbaycan mühacirətinin digər nümayəndələrini o zamankı Polşa hökuməti qəbul edir. Burada ona və Azərbaycan siyasi mühacirəti təmsilçilərinə müəyyən şərait, nəşr imkanları, hətta bir qədər məvacib də ayrılır. Polşada yaşadığı illərdə M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Almaniyada ayda üç dəfə çıxan «İstiqlal» (1932-1934) qəzeti və «Qurtuluş» (1934-1938) dərgisi nəşr olunur. Hər iki mətbuat orqanının səhifələrində M.Ə.Rəsulzadənin siyasi mövzulu yazıları ilə

yanaşı, ədəbi-tənqidi məqalələri də dərc olunmuşdur. «Qurtuluş» dərgisinin almanca əlavəsi də nəşr edilirdi ki, bu da Azərbaycan mücadiləsini daha geniş auditoriyaya çıxarmağa imkan verirdi.

M.Ə.Rəsulzadə yalnız özünün redaktoru olduğu qəzet və dərgilərdə deyil, o cümlədən Parisdə rus dilində nəşr olunan «Qafqaz» (1932-1938) və fransız dilində buraxılan «Prometey» (1928-1939) kimi jurnallarda ciddi, sanballı yazıları ilə ardıcıl olaraq çıxış etmişdir.

Mühacirətdə M.Ə.Rəsulzadənin işlətməmiş olduğu açıq və gizli imzalar əsasən aşağıdakılardır: «Mehmet Emin Resulzadə», «Mehmet Emin», «M.E.Resulzade», «M.Elif Resulzade», «Yalvac oğlu», «Azeri» və s. Böyük siyasi xadimin bir çox yazıları imzasız dərc olunduğundan onların müəllifini müəyyənləşdirmək çətinlik doğurur.

M.Ə.Rəsulzadə Polşada yaşadığı illərdə Vanda (Leyla) adlı polyak qızı ilə evlənərək yenidən ailə həyatı qurmuşdur. O, ömrünün sonuna kimi bu qadınla yaşamışdır. Polşanın kübar ailələrinin birinə mənsub olan bu qadın yaxşı təhsil görmüşdü, bir neçə xarici dildə sərbəst danışır və yazırdı. M.Ə.Rəsulzadənin müxtəlif dillərdə olan dünya mətbuatını maneəsiz izləməsində, bir çox məqalələrinin Avropa dillərinə tərcümə olunmasında Vanda xanımın əvəzsiz xidmətləri danılmazdır.

M.Ə.Rəsulzadə 14 iyul 1934-cü ildə Brüsseldə sabiq Gürcüstan, Şimali Qafqaz respublikaları başçıları ilə birlikdə Sovet imperiyasına qarşı birgə mübarizə məqsədini daşıyan «Qafqaz Konfederasyonu» mizağını imzalamışdır. Mizağı Azərbaycan tərəfindən M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, Şimali Qafqaz cümhuriyyəti tərəfindən Mehmet Giray Sunc, İbrahim Çulik, Tausultan Şahman, Gürcüstan tərəfindən Noe Jordaniya, A.Çenkeli imzalamışlar. Mizağa imza atmağa Ermənistan cümhuriyyəti üçün də yer buraxılmış, lakin onlar bu qurumda iştirak etməmişlər (222).

M.Ə.Rəsulzadənin ömrünün mühacirət illəri Əbdülvəhab Yurdsevər, Mirzəbala Məmmədzadə, Məmməd Sadiq bəy, Mustafa bəy Vəkilov, Məhəmməd Əli Rəsuloğlu, Əhməd Cəfəroğlu, Azər Təkin, Kərim Odər, Abbasqulu Kazımzadə və başqa mücahidlər və Vətən fədailəri ilə mübarizə cəbhəsində keçmişdir. Lakin mühacirət illəri o qədər də asan olmamışdır. Məhəmməd Əmin bəy mübarizə yoldaşları ilə birgə daim maddi çətinliklərlə üzləmiş, dəfələrlə ağır sınaqlara sinə gərməli olmuşdur. Bir tərəfdən maddi vəziyyətin çətinliyi, digər tərəfdən vətəndən uzaqda qürbətə zalımlığından təngə gəlmiş mübarizə yoldaşları arasında ideya ixtilafları ciddi çəkişmələrə səbəb olmuşdur. Məhəmməd Əmin bəy bu çəkişmələrə biganə qala bilməzdi. O, mühacirətdə yaşayan həmvətənləri arasındakı fikir ayrılığının, ixtilafların səbəbini, mahiyyətini düzgün dərk etdiyindən siyasi-ideoloji mövqeyini heç bir zaman tərk etməmişdir. Mühacirətdə M.Ə.Rəsulzadə əleyhinə Nağı Şeyxzamanlı («Biz və onlar»), Şəfəbəy Rüstəmbəyli («Yıxılan bütələr»), «M.Ə.Rəsulzadənin fəci sükutu»), Şərəfəddin Erəl («Azərbaycan politikaçılarının yanlışları») və başqaları müxtəlif səpkili əsərlər yazıb çap etdirmişlər (266; 267; 269; 270). Bu əsərlərdən aydın olur ki, maliyyə məsələsinə görə dəfələrlə onu böhtanlamağa çalışmışlar. Hətta bir təsadüf nəticəsində Varşava küçələrində gəzərkən itirdiyi pullara görə ona şübhə ilə yanaşanlar da olmuşdur.

Mübahisələrin bir kökü də liderlik üstündə olmuşdur. Bir zamanlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında Məhəmməd Əmin bəylə çiyin-çiyinə mübarizə aparən Şəfi bəy Rüstəmbəyli mühacirətdə liderlik üstündə onunla ixtilafda olmuşdur. Firqəni daxildən parçalamaq istədiyinə görə səs çoxluğu ilə onun sıralarından xaric edildikdən sonra o, Xəlil bəy Xasmməmmədovu və partiyanın bir neçə səbatsız üzvlərini öz tərəfinə çəkərək Məhəmməd Əmin bəyi məhkəməyə dəvət etmiş, böyük siyasi xadim etika xatirinə bu təklifi cavabsız burax-

mışdır. Hətta 1933-cü ilin 18 dekabrında Şəfi bəy Rüstəmbəyli firqə üzvlərindən bir neçə tərəfdarı ilə iclas keçirmiş və onlar «Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni bundan sonra tanımaq və onunla əlaqəni tamamilə kəsmək; yerinə başqasını təyin və yeni firqə divanı intixab etmək» kimi qərar çıxarmış və hüquqi səlahiyyəti olmayan bu gizli sövdələşmədən «Qafqaz» məcmuəsində dərc etdirdikləri məlumatda konqres kimi bəhs etmişlər. Lakin Məhəmməd Əmin bəy «Qafqaz» məcmuəsi redaktoruna yazdığı məktubunda bəhs olunan Müsavat firqəsi konqresinin uydurma olduğunu göstərmiş və dərc edilən yalan məlumatı «firqədən qovulan Şəfi bəy Rüstəmbəylinin bir intriqa məhsulu» kimi qiymətləndirmişdir.

«Möhtərəm müdir bəy!

Məcmuənin nisan nüsxəsində X.Xasməmmədli, Ş.Rüstəmbəyli və s. imzasilə bir məktub dərc olunmuşdur. Bu məktubda guya 18.12.1933-də vüqu bulan Müsavat firqəsindən bəhs olunuyor.

Bunu xəbər verəyim ki, bu həvadis başdan-başa qədər uydurmadır. Məcmuənidə çıxan mövzubəhs məktubda deyil-diyi kimi (Müsavat) firqəsinin heç bir konqresi vüqu bulmamış və yuxarıda ismi keçən zəvat sizi doğrudan-doğruya iqfal etmişlər.

Bu yalan və aldatma firqədən qovulan Şəfi Rüstəmbəylinin bir intriqa məhsuludur. Bu əfkari-ümumiyyəyi aldatmaq məqsədilə yapılmışdır. Həqiqətin meydana çıxması üçün bu məktubumun «Qafqaz»ın sıradakı nüsxəsində dərcini rica ilə

«Şəfibəyçilik» adlı kitabça ilə cavab vermişdir (244). Bundan qəzəblənən Ş.Rüstəmbəyli yeni bir kitabça ilə – «M.Ə.Rəsulzadənin fəci sükutu» əsəri ilə daha sərt şəkildə Məhəmməd Əmin bəyə qarşı çıxmışdır. «Şəfibəyçilik» əsərinə görə təəssüf hissi keçirən M.Ə.Rəsulzadə yersiz mübahisələri kəsmək xatirinə Ş.Rüstəmbəylinin bu kitabını cavabsız buraxmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə Avropada yaşadığı illərdə Azərbaycanı tanımaq sahəsində ardıcıl və səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Bu mənada onun 1933-cü ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan Respublikası haqqında bəzi qeydlər», 1938-ci ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan problemi» (hər iki kitab Berlində almanca çap edilmişdir) və Varşavada 1938-cu ildə polyakca çap edilmiş «Azərbaycan hüriyyət savaşı» kitabları maraq doğurur (366; 367; 368; 369). 1942-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuş «İslam-türk ensiklopediyası»nda gedən «Azərbaycan və tarixi hüddurları», «Etnoqrafiya», «Tarix», «Ləhcə» bölmələri də Məhəmməd Əmin bəyin qələmindən çıxmışdır (219, 701-703; 712-720; 746-749).

Siyasi mücadilə ilə yanaşı ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə daim diqqət yetirən M.Ə.Rəsulzadə otuzuncu illərdən etibarən bir-birinin ardınca Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri, onun elmi-nəzəri problemləri və s. bağlı sanballı əsərlərini yaratmağa başlayır. Nəşr olunmuş kitabları göstərir ki, həmin illərdən başlayaraq ta ömrünün sonuna qədər M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığı maraq dairəsi etibarlı ilə məhz ədəbiyyatşünaslıqla bağlı olmuşdur. Müəllifin 1936-cı ildə Berlində çap olunmuş «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (həmin əsər 1938-ci ildə Parisdə rus dilində də buraxılmışdır), Varşavada «Vosxod» jurnalında dərc edilən «Azərbaycan ədəbiyyatı» məqaləsi, «Azərbaycan kultür gələnləri» (Ankara, 1949), «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (Ankara, 1950), «Azərbaycan şairi Nizami» (Ankara, 1951) kitabları və məqalələri bu fikri bir daha sübut edir.

Bunlardan başqa, Azərbaycan klassiklərinə, Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinə həsr etdiyi ədəbi-publisistik yazıları, klassiklərin yubileyi ilə bağlı məqalələri, habelə milli ədəbiyyatın nəzəri problemləri ilə bağlı onlarla qiymətli araşdırmaları da bu sıraya əlavə etsək, Məhəmməd Əmin bəyin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin ümumi mənzərəsi daha da aydınlaşar.

Polşada yaşadığı illərdə M.Ə.Rəsulzadə müsavətçilərin Milli Məclisini toplamış, 1936-cı ilin avqustunda çağırılmış qurultayda firqənin «Yeni proqram əsasları» qəbul edilmişdir. Proqramın Varşavada çap olunmuş mətni göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan istiqlaliyyətinin itirildiyi və Azərbaycan mühacirətinin dünya ölkələrinə səpələndiyi, SSRİ adlanan imperiyaya qədər siyasi rejimin mövcud olduğu bir dövr üçün firqənin fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Proqramda deyilir: «Müsavətçilik – böyük türk kultürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idealına sadıq Azərbaycan vətənsəvərliyidir» (233).

Müsavət partiyasının yeni proqramında sosial məsələlərə üstünlük verilir, ictimai baxış kimi «milli təsanüd» prinsipi əsas tutulurdu.

Polşanın almanlar tərəfindən istila edilməsi ilə bağlı Rumıniyaya sığınan M.Ə.Rəsulzadə burada ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Türkiyənin Rumıniyadakı səfiri Həmdullah Sübhi onun Buxarestdə fəaliyyəti üçün şərait yaratmışdır. 1951-ci ildə Ankarada çap olunmuş «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının mühüm bir hissəsini M.Ə.Rəsulzadə burada işləmişdir.

1942-ci ildə aprel-may aylarında Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq müvəkkili Fon Şulənberqin dəvəti ilə (sonralar o, Hitler əleyhinə qəsdə təqsirləndirilərək edam edilmişdir) Berlinə gedən Məhəmməd Əmin bəy burada Almaniyanın

səlahiyyətli dövlət adamları ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müqəddəratı ilə bağlı danışıqlar aparmışdır (198). Berlinin «Adlon» otelində keçirildiyi üçün siyasi ədəbiyyata bu danışıqlar «Adloniada» kimi daxil olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə faşist Almaniyası ilə apardığı danışıqlarda Azərbaycan tərəfinin mövqeyini 12 maddəlik memorandumda ifadə etmişdir. Memorandumun əsas şərtləri bunlardır: azərbaycanlıların alman həbs düşərgələrindən çıxarılması; onların yalnız mülki işlərdə işlədilməsi; milli Azərbaycan ordusunun yaradılması; ordu başçısının azərbaycanlılar içərisindən seçilməsi; azərbaycanlıların sovet imperiyasında yaşayan digər xalqlara qarşı deyil, yalnız ruslara qarşı vuruşacağı; qoşunlar Azərbaycana girən zaman milli ordunun daxil olmasının təmini və s.

Almaniya tərəfinin bu şərtləri qəbul etmədiyi təqdirdə Məhəmməd Əmin bəy faşizmin iç üzünü anlayır və Berlini tərk etmək qərarına gəlir. Lakin Almaniya hökumət dairələri Xarici İşlər Nazirliyinin şöbə müdiri, şərqşünas-alim, professor

olaraq şəhəri tərk etmiş, İsveçrəyə keçmək üçün viza ala bilmədiyi təqdirdə Almanıyanın Frayburq şəhərinə sığınmışdır. Bir müddət sonra şəhərə hava hücumları ilə bağlı ölkənin mərkəzinə çəkilməmiş, 24 aprel 1945-ci ildə isə Almanıyanın Amerika işğal bölgəsinə keçmişdir.

Almaniyada olduğu müddətdə Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycan əsirləri ilə əlaqə saxlamış, tez-tez onların yaşadıkları düşərgələrdə olmuşdur. O, mayor Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginski (1908-1954) ilə birlikdə Azərbaycan legionunun yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Hətta müharibədən sonra Azərbaycan əsirlərinin Türkiyədə yaşamalarını təmin etmək üçün Atatürkdən sonra hakimiyyət başına keçən prezident İsmət İnönü ilə danışıqlar aparmış və çətinliklə də olsa, istəyinə nail olmuşdur.

Hərb dövrünü Avropanın müxtəlif ölkələrində keçirməyə məcbur olan Məhəmməd Əmin bəy 1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə dönmüş və ömrünün sonuna kimi Ankarada yaşamışdır. O, 1949-cu ildə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyini təşkil etmiş, 1952-ci ildən isə «Azərbaycan» dərgisini çıxarmağa başlamışdır.

Bu illərdə istər Türkiyədə, istərsə də Avropa ölkələrinin bir çoxunda M.Ə.Rəsulzadənin ayrı-ayrı kitabları və məqalələri çap olunmuşdur. 1951-ci ildə Nyu-Yorkda ingiliscə buraxılan «Ukrayna» məcmuəsinin 3-cü sayında «Azərbaycan Respublikası» məqaləsi, «Britaniya Ensiklopediyası»nda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Müsavat partiyası ilə bağlı məqalə, habelə «Türk Ensiklopediyası»nda Azərbaycanla bağlı bir çox yazılar M.Ə.Rəsulzadənin qələminə məxsusdur.

Bir məsələni də unutmmaq olmaz ki, Məhəmməd Əmin bəy yalnız redaktoru olduğu dərgi və qəzetlərdə deyil, həmçinin Avropanın bir çox mətbuat orqanlarında, o cümlədən Parisdə rus dilində nəşr olunan «Qafqaz» (1928-1939) kimi jurnallarda ciddi, sanballı yazıları ilə ardıcıl olaraq çıxış etmişdir.

1947-ci ildən ömrünün sonuna kimi Türkiyənin Ankara şəhərində yaşayan Məhəmməd Əmin bəy ədəbi-kulturoloji və ictimai-siyasi fəaliyyətini ardıcıl olaraq davam etdirmişdir. Əvvəlcə Ankarada Milli Egitim Bakanlığının Yayım müdirliyində, sonra isə Milli Kitabxanada çalışan ədib Türk Tarix Qurumu və Türk Dil Qurumu ilə yaxından əlaqə saxlamış, onlarla əməkdaşlıq etmişdir.

Milli Kitabxanada çalışdığı illərdə «Azərbaycanın tarixi gəlişimi» adlı əsərini yazmışdır. Təəssüf ki, bu əsər hələ də ana dilində nəşrini gözləməkdədir. Bundan əlavə, ömrünün son illəri onun «Azərbaycan bibliografyası»nı hazırladığı da məlumdur, lakin bu əsər üzə çıxarılmamışdır.

1952-ci ildə Avropaya qısa bir müddətə səyahətə çıxan Məhəmməd Əmin bəy orada «Qafqaz İstiqlal Komitəsi»ni qurmuş, Qərb radiostansiyaları ilə dünyaya müraciət etmişdir.

1953-cü ilin 30 mayında Türkiyə Basın Birliyinin türk mətbuatında əlli il çalışmış jurnalistlər üçün hazırladığı yubiley tədbirlərində Məhəmməd Əmin bəy də yubilyar kimi iştirak etmişdir. O, bu mərasimdə tanınmış mətbuat xadimləri tərəfindən sayğı ilə qarşılanmış, həyat və fəaliyyəti haqqında yazılar dərc olunmuşdur. İstanbul Universitetinin konfrans salonunda keçirilən həmin yubileydə M.Ə.Rəsulzadənin həyat və fəaliyyəti haqqında tanınmış mətbuat xadimi Tarıq Us çıxış etmişdir. Həmin ilin iyun ayının 1-də Eminönü Öyrənci lokalində bu yubiley münasibətilə açılmış sərgidə digər mətbuat xadimləri sırasında Məhəmməd Əmin bəyin də əsərləri nümayiş etdirilmişdir (260, XXIII).

M.Ə.Rəsulzadənin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə də Türkiyədə ikinci bir yubiley tədbiri keçirilmişdir. Bu tədbir Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən hazırlanmış keçirilmiş və dərnəyin orqanı olan «Azərbaycan» dərgisinin 1954-cü il yanvar-fevral sayı bütövlükdə böyük siyasi xadimə həsr olunmuşdur (198).

M.Ə.Rəsulzadə 1955-ci il mart ayının 6-da gecə saat on birə on dəqiqə qalmış 72 yaşında Ankara Universiteti tibb fakültəsinin daxili xəstəliklər klinikasında şəkər xəstəliyindən vəfat etmişdir. Gözlərini dünyaya yumarkən o, üç dəfə «Azərbaycan» demişdir.

Mart ayının 7-də saat 22.45-də Ankara radiosu böyük Azərbaycan öndərinin dünyadan köçdüyünü xəbər vermişdir.

Martın 8-də Ankara valisi Kamal Aygünün iştirakı və polis dəstəsinin müşayiəti ilə rəsmi şəkildə M.Ə.Rəsulzadənin dəfn mərasimi keçirilmiş, cənazəsi Hacı Bayram cəməsindən qaldırılaraq Əsri qəbiristanlığına gətirilmiş, 156 ada 12 parsel nömrəli məzara tapşırılmışdır. Cənazə torpağa tapşırıldıqdan sonra qəbirüstü mitinqdə ilk sözü Əbdülvahab Yurdsevər söyləmişdir:

«Əziz arkadaşlarım!

Bu gün son yarım əsrlik türk tarixinin ən böyük, ən nurlu simalarından birini torpağa təslim edirik. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əlli sənəni aşan siyasi, ictimai, elmi, ədəbi çalışmaları, türklük və Azərbaycan istiqlalı uğrunda qəhrəmancasına savaşı ilə yüksək ünvana və şanlı mərtəbəyə haqq qazanmışdır. Əmin bəy türk ulusunu qurtuluş yoluna sövq edərkən təşkilatlandırılardan, parlaq bir istiqbala doğru götürənlərdən biridir. Onun ismi şanlı bir mücadilə simvoludur. Onun həyatı sönməz bir məşəldir. Onun yolu istiqbal və zəfər yoludur!

Əmin bəyin böyüklüyü və yüksəkliyi ölümündən sonra daha müəzzəm bir qüvvət halında yaşamasında və əsərləri ilə bütün bir milləti yaşatmasındadır. Torpağa verdiyimiz onun fani vücududur. Qafalarımızda və qəlbimizdə yaşayan onun ölməz böyük ruhudur!» (200, 27).

Daha sonra qəbirüstü mitinqdə professor Əhməd Cəfəroğlu çıxış etmişdir:

«Fani vücudunu bu gün göz yaşları içərisində Anadolunun əziz torpaqlarına əmanət etdiyimiz böyük ustad Məhəm-

məd Əmin Rəsulzadə milli hüriyyət və istiqlal uğrunda əlli sənədən bəri şanla və şərəflə apdığı qutsal və çətin mücadilə yoluna gənc yaşlarında Bakıdan başlayaraq Tehranda və İstanbulda eyni şövq və həyəcanla davam etmiş, hadisələrin seyrilə təkrar Azərbaycana dönmüş, orada yaxdığı müqəddəs qurtuluş məşəlini 1917 sənəsində Moskvada toplanan rus məhkumu türk və müsəlman qövmələrinin tarixi qurultayına qədər götürmüş, orada imanını və uca məfkurəsiylə qəlbləri tutuşdurmuş, dönüşündə Azərbaycanın rus təhəkkümündən qurtuluşunda və istiqlalını elan edərində baş rolunu oynamış, bolşevik istilasını müteaqib yenə yurdunu tərkə məcbur qalaraq Finlandiya üzərindən Avropa məmləkətlərinə çıxmış, bir müddət sonra İstanbulda apdığı zəngin nəşriyyatda heç bir zaman enməyən milli istiqlal bayrağını bütün cahan müvəcəhəsində bir kərə daha dalğalandırmış, sonradan Avropa məmləkətlərini təkrar qarış-qarış dolaşaraq hərbdə və sülhdə «Azərbaycan! Azərbaycan!» – deyərək, gur səsilə hər zaman hayqırmış, otuz sənəlik mühacirət həyatında olmazın qəm və müsibətlərə geniş köksünü gərmış, nəhayət, yenidən ana vətənə gələrək gözəl yazıları və konfransları, irşad və öndərliyi ilə milli davamızın davam və bekasını saxlamış və son nəfəsini dəxi yurduna və millətində həsr edərək qollarımız üzərində bu igidlər və qəhrəmanlar ağışu olan mübarək torpaqlara təslim edilmişdir.

Nə şərəfli, nə mutlu bir həyat!

Cənabi - haqq onu rəhmətlərinə qərqr etsin və bizlərə də ona layiq olmağı nəsil etsin!» (200, 27).

Professor Əhməd Cəfəroğludan sonra Türküstan türklərindən, Məhəmməd Əmin bəyin əski dostlarından olan B.Tahir Çağatay söz almışdır:

«... Azəri qardaş, ağlayırsan, qan ağlayırsan, haqlısan. Çünki qeyb etdiyin qiymət böyükdür. Yalnız burası sənin üçün bir təsəlli qaynağı olacaqdır ki, bu qeybinin acısını, kədərini yalnız başına deyil, bütün türklərlə birlikdə daşıyacaqsan. Bu

gün bütün imanlı, səciyyəli türklük bütün olaraq ağlamaqda və matəm tutmaqdadır.

... Azəri qardaş, sən, mən və hamımız ağlayırıq, fəqət bunu da həməən bəliertəlim ki, bu ağlamaq bir aciz ağlaması deyildir. Çünki böyük ustad yarım əsr keçən bir dövrdəki fəyyaz fəaliyyəti ilə məfkurəsini və bu uğurundakı mücadiləsini sağlam əsaslara istinad etdirmişdir. İndi sənin vəzifən sənə vədia olan bu müqəddəs atəşi söndürmədən və söndürtmədən yerinə götürməyə çalışmaqdadır. Bu böyük ustada yapılacak ən böyük xidmət və kəndisinə layiq olan abidə Azərbaycan bayrağının təkrar yerinə dikilməsi olacaqdır. Bu xüsusdakı hər bir isabətli həmlə mərhum ustada yapılacak, ən doğru yoldan yapılacak xidmət olacaqdır. Zətən sənin üçün bu böyük ustada layiq ola bilmənin yeganə yolu da budur.

... O, kəndisi üçün Bakı–Azərbaycan torpağı qədər əziz olan bu Türk yurdu guşəsində rahat-rahat uzana biləcəyi kimi, Ankara torpaqları da yarım əsr türklük və türkcülük üçün uğraşmış olan böyük bir türk övladını sevə-sevə qucaqlamaqdadır.

...Ey Azərbaycan istiqlalının əziz şəhidləri, türk qurtuluş hərəkətlərinin möhtərəm övlələri, qalxın, yüksəlin, omuzlarınızda ay-ulduzlu bayraq kəfənlərinizlə çevrəni süsləyin. Böyük mücahid Qoca Əmin bəy sizə gəlir» (200, 27-28).

* * *

Həmin axşam Azərbaycan kultür dərnəyinin binasında M.Ə.Rəsulzadənin şərəfinə xatirə gecəsi keçirilmişdir. Xatirə gecəsində İstanbuldan gələn heyət iştirak etmişdir. Yığıncağı dərnəyin idarə heyəti başqanı B.Həmid Ataman açaraq Məhəmməd Əmin bəyin fəaliyyəti haqqında qısa məlumat verdikdən sonra onun xatirəsini iki dəqiqəlik sükutla anması təklif etmişdir. Sonra söz gənc mühərrir Süleyman Təkinərə verilmişdir. S.Təkinər Əmin bəyin elmi-ədəbi fəaliyyətindən, xüsusilə

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının məziyyətlərindən danışıbmışdır.

Daha sonra söz alan professor Əhməd Cəfəroğlu böyük siyasi mücahidin tarixi xidmətlərini səciyyələndirməyə çalışmışdır: «Əmin bəy qüdrətli qələmi, müstəsna bəlağət qabiliyyəti, kəskin zəkası, dərin elmi və ədəbi kulturu, üstün imanı və milli istiqlal davasına sonsuz bağlılığı ilə Azərbaycana aləm olmuş yüksək və əmsali öndər bir şəxsiyyət idi. Onun ziyası ilə Azərbaycan davasında dərin bir boşluq açılmaqdadır. Fəqət bu boşluq onun layəmət əsərləri və əbədi irşadları ilə qismən də olsa tələfi edilməkdədir.

Əmin bəy bir insana mükəddər olan həyat yolunu şərəfləşənla sona erdirmiş və arxasında dimdik duran bir millət və qutsal bir dava buraxmışdır. Bir kərə yüksəltdiyi bayraq ölmüylə də enməmişdir. Sadəcə yorğun qollarından

Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirzə Bala Məmməd zadə Almanıyanın Münxen şəhərində yenicə nəşrə başlayan «Dərgi»nin ilk sayında Məhəmməd Əmin bəyin ölümü ilə bağlı dərc etdirdiyi xatirə yazısında böyük siyasi mücahidin həyat və mübarizə yolunu səciyyələndirərək yazırdı: «Rəsulzadə milliyyətçi, istiqlalçı, demokrat və inqilabçı olaraq gözlərini qapadı. O, prinsipə sədaqətin, məfkurəyə bağlılığın və bu yolda fəraqat və fədakarlığın bir timsalı idi» (201, 139).

Məhəmməd Əmin bəyin qəbir daşına onun məşhur «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!» və «Millətlərə istiqlal, insanlara hürriyyət!» kəlamları həkk olunmuşdur. Bir də şair Kərim Yayıclının onun ölümünə həsr elədiyi «Batan günəş» şeirindən:

Yaşatmazdı qəlblərdə ümidsizlik və məlal.
Onun məfkurəsiydi Haqq, Müsavat, İstiqlal! –

misraları.

III FƏSİL

BƏDİİ DÜNYASI

Ədəbiyyata 1903-cü ildə «Şərqi-rus» qəzetində dərc olunan «Müxəmməs» adlı şeirlə gələn M.Ə.Rəsulzadənin ilk poetik qələm təcrübəsi göstərir ki, bədii yaradıcılıq lap başlanğıcdan onunçün öz ideya baxışlarını yaymaq üçün bir növ vasitə rolunu oynamışdır. Belə ki, ədib heç vaxt bədii yaradıcılığı özünə peşə etməmiş və yazıçı olmaq niyyəti ilə qələm çalmamışdır. Bununla belə, o, siyasi-ictimai fəaliyyətinin ən qaynar çağlarında belə bədii yaradıcılığın cazibədar dünyasından ayrıla bilməmişdir.

Məhəmməd Əmin bəy bədii yaradıcılıqla ardıcıl, sistemli şəkildə məşğul olmamışdır. Bununla belə, ictimai ruhuna və siqlətinə görə onun bədii əsərləri zəngin və mürəkkəb yaradıcılığının mühüm bar qolunu təşkil etməkdədir. Söz yox ki, siyasi-publisistik və elmi-nəzəri fəaliyyətilə müqayisədə M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılığı ədəbiyyat tarixində davamlı mövqeyə və ədəbi məktəb qoyacaq səviyyəyə malik deyildir. Lakin əsrin əvvəllərində özünün bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq mövzusunun əsasını qoymuş, digər tərəfdən isə ədəbiyyatın bu özlü üzərində ucalmasına təsir göstərmişdir. Tənqidçi İslam Ağayevin yazdığı kimi, o, «...Azərbaycan milli-azadlıq ədəbiyyatının mütəşəkkil mübirizə cəbhəsinə salınmasında» (2) müstəsna rol oynamışdır. Digər tərəfdən xalqın tarixində elə müstəsna şəxsiyyətlər olur ki, onların yaradıcılığının ən adi faktları belə maraq və əhəmiyyət doğurur. M.Ə.Rəsulzadə məhz belə şəxsiyyətlərdən olduğu üçündür ki, onun çoxcəhətli fəaliyyətinin tərkib hissəsi olan bədii yaradıcılığının diqqətlə araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Məhəmməd Əmin bəy qələmini bədii yaradıcılığın bir çox janrlarında sınıamışdır, şeirlər, hekayələr yazmış, dramaturgiya ilə məşğul olmuş, tərcümələr etmiş, xatirələrini qələmə almışdır. Elmi aydınlıq üçün onun bədii yaradıcılığının janrlar üzrə təhlili məqsədə müvafiqdir. Qeyd olunmalıdır ki, ədibin bədii yaradıcılığına iki istiqamətdən – ideya-məzmun və sənətkarlıq baxımından yanaşılmalı, əsərləri bu yöndən dəyərləndirilməlidir. Eyni zamanda, bu məsələdə ideya-məzmunun həlledici aspekti nəzərdən qaçırılmamalıdır.

a) Poeziyası

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadə ədəbi fəaliyyətə şeirlə başlamış və bütün yaradıcılığı boyu ondan ayrılmamışdır. Lakin poeziya əsas etibarilə yaradıcılığının erkən illərində onu daha çox məşğul etmişdir. Bu isə şübhəsiz ki, Məhəmməd Əmin bəyin bioqrafiyası, ictimai-siyasi fəaliyyətinin ideya yönümü ilə bağlı amillərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə, ümumiyyətlə, şeir yaradıcılığı ilə seyrək, ara-sıra məşğul olmuşdur. O, şeir yazmaq xatirinə qələm çalmamışdır. Yalnız o zaman bədii yaradıcılığın bu növünə müraciət etmişdir ki, artıq onunçün fikrini digər formalarda ifadə etmək mümkün və münasib olmamışdır.

Bir fakta da təsadüf olunur ki, M.Ə.Rəsulzadə öz publisistik düşüncələrini şeirlə yekunlaşdırmağa xüsusi bir maraq göstərmişdir. Şübhəsiz ki, bu, ədibin təlqin etmək istədiyi ideya və məfkurələri daha güclü təsir imkanlarına malik olan poeziyada əks etdirmək niyyətindən doğur.

Müəllifin müxtəlif illərdə qələmə aldığı «Müxəmməs» (1903), «Qara pul» (1906), «Növhə» (1906), «Həsbi-hal» (1907), «Təsəvvürati-əhraranə» (1907), «Məzaliyyət içində mübhəmiyyət» (1907), «Saillərə» (1908), «Hədəfi-amalıma» (1913), «Qardaşım, arkadaşım» (1913), «Mayıs duyğuları»

(1955) və başqa şeirləri onun poeziyası haqqında ayrıca danışmaq zərurəti doğurur. Mövzuca biri-birini tamamlayan bu şeirlər ədibin dünyagörüşünü öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllifin yaradıcılıq təkamülünün izlənilməsi üçün şeirlərin xronoloji ardıcılıqla təhlili daha münasibdir.

«Şərqi-rus» qəzetinin 1903-cü ilin may nömrəsində M.Ə.Rəsulzadənin yuxarıda adını çəkdiyimiz «Müxəmməs» şeiri dərc olunmuşdur. İlk qələm təcrübəsi kimi uğurlu təsir bağışlayan şeirin sərlövhəsi yanında verilmiş bir qeyd diqqəti çəkir: «Elm tərifində deyilibdir». Seyid Əzim Şirvaninin marifçi poeziyasının təsiri aşkar duyulan bu əsər Məhəmməd Əmin bəyin sonrakı şeirlərindən də mövzu baxımından kəskin şəkildə fərqlənir. Çünki şairin digər şeirlərinə xas olan milli-azadlıq ruhunu, zülmə, köləliyə, məzlumluğa etiraz duyğularını burada görmürük:

Aç qulağın bir eşit bu sözlərim, ey bül füzul,
Elmə rağib olgilən qafildilər küllən cühul.
Hər nə var dünyada bil ki, elmilən olmuş hüsul,
Fəzli elmi bilgilən şərilə olmuşdur qəbul.
Olmasın qafil xəlayiq eyləyib Quran nüzül.

Bu təriqətdə nə qədri çəkdi zəhmət Mustafa,
Söylədi ələlmü-elmani və fis-sin bərməla.
Hər necə cövr etdilər edmüb olara iqtifa,
Hökm edərdi hökmü kim, hökm eyləyib ani xuda,
Olmasın qafil xəlayiq eyləyib Quran nüzül.

Elmilən bir vəqti də mənsur olub islamiyan,
Nüsrəti-islama eylərdi təəccüb bu cahan.
Bu zamanda azdı dünya içrə islamı sayan,
Düşmənidir qafilin ol xudayi-laməkan,
Olmasın qafil xəlayiq eyləyib Quran nüzül.

Öyrən elmi ləhdəcən tapşırmiş ol fəxri-ənam,
Mərdüzən alim olsun gərək deyibdir ol imam.
Elm iləndir hər nə var biz müxtəsər qıldıq kəlam.
Dustari əhli-elm olmuş bilin rəbbül-ənam,
Olmasın qafil xəlayiq eyləyib Quran nüzül (97).

Bütövlükdə misal gətirdiyimiz bu şeirdə ədib xalqın düçar olduğu bəlalərin əsas səbəbkarının elmsizlik olduğunu, bütün naqisliklərin cəhalətdən törədiyini, hətta Allahın – «xudayi-laməkanın» qafilliyə düşmən kəsildiyini poetik şəkildə ümumiləşdirmişdir.

Azərbaycanda başlayan ictimai-siyasi hərəkətdə yaxından iştirakı Məhəmməd Əmin bəyin dünyagörüşündə də çevik dəyişikliklərə səbəb olur. Belə ki, ilk şeirində maarifçi mövqedə dayanan, xalqı düçar olduğu bəlalardan elmə, təhsilə yiyələnməklə qurtarmağın mümkünlüyünə inanan ədibin yaradıcılığında XIX yüzilin klassik poeziyasının

Xudaya, et bizə rəhmət!
Amandır, dada yet, rəbbi! (99).

Böyük M.Ə.Sabirin «Beynəlmiləl» (1905) şeiri ilə mövzu və ideya baxımından səsləşən bu əsərdə müəllif əsas tənqid hədəfi kimi seçdiyi çar hökumətini «mayeyi-ifsad», qan içməyə vərmişkar, vəhşiliklərin, verilmiş qurbanların baisi kimi töhmətləndirir, hiylə qurbanı olan iki sadələvh xalqın biri-birinin qanını tökməklə «şeytan»ı şad etmiş olduqları qənaətinə gələrək fikirlərini bu şəkildə yekunlaşdırır:

Qədim qonşu, iki millət,
Dolanmış mehlə bir vəqt.
Nə üz verdi ki, bu hörmət,
Mübəddəl oldu bər xirəd?
Nə dövrəndir bu, nə fürsət?!
Amandır, dada yet, rəbbi! (99).

Müəllifin həmin ildə dərc olunmuş, erməni və türk xalqları arasındakı ədavətdən bəhs edən «Şeytan işinin nəticəsi» adlı məqaləsində də eyni notlar publisistik şəkildə əksini tapmışdır (151, 71-73).

Yenə bu dövrün məhsulu olan və ədibin «M.Ə.R-zadə» imzası ilə dərc etdirdiyi «Qara pul» rədifli qəsidəsi onun digər şeirlərindən xeyli dərəcədə seçilir. Şeirdə satirik bir dillə pulun cəmiyyətdə oynadığı rol, onun «qatilə cürət verməsi», «əcizimiskin əlini» tutması, «cühəlaya yoldaş», «əhli-kamala» düşmənlənməsi və s. ümumiləşdirilmişdir.

Ey olan hökmü rəvan, hakimə hörmət, qara pul!
Vey qılan piri cavan, bikəsə izzət, qara pul!
Sən deyilsənmi açan cənnəti-əla qapısın?!
Sən deyilsənmi verən naridə zəhmət, qara pul?!

Sən deyilsənmi olan bəzinə lənət səbəbi?!
Etdirən bəzinə gorunda da rəhmət, qara pul?!

(151, 27-28).

Məhəmməd Əmin bəyin digər şeirlərindən fərqli olaraq «Qara pul» sırf satirik üslubda yazılmışdır. Güman ki, şeirə sadəliyi, axıcılığı və rəvanlığı da məhz satira gətirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin «Məzaliyyətdə mübhəmiyyət» (Zülm içində anlaşılmazlıq) şeiri yazılış tərzini və ideya-mövzu baxımından əvvəlki şeirlərini təkrarlamır. Fəlsəfi ruhda yazılmış bu əsərdə «dünya», «varlıq», «ədalət», «mürüvvət» və s. haqqında fikir yürüdülmür, ömrün, yaşayışın mənası, mahiyyəti açıqlanır:

Dünya nədir, ey qare,
– Bir zülm mücəssəməsidir!
Varlıq nədir, ey fani?
– Bir dərd ki, mübərrəmdir!

Diyorlar ki, ədalət var!
Guya ki, mürüvvət var!
Bəs harda bu varlıqlar?
Ətraf ki, müzlümdür! (103).

Ümidsizlik və bədbin əhvali-ruhiyyənin təsiri aşkar duyulan şeirdə zəmanədən, yaşadığı cəmiyyətin haqsızlıqlarından şikayət motivləri üstünlük təşkil edir. Belə ki, dünyanı «bir zülm mücəssəməsi

Asar deyil yek rəng,
Ənvai firavandır.
Oldur ki, üluhiyyat,
Mahiyyəti-mübhəmdir (103).

Yuxarıda ayrı-ayrılıqda təhlil olunan poetik nümunələrdən görüldüyü kimi, ilk əsərində («Müxəmməs») maarifçi ideyalar yayan Məhəmməd Əmin bəy çox keçmədən ictimai-siyasi mövzulara müraciətlə, bir tərəfdən çar hökumətinin milli ədavət siyasətini pisləmiş («Növə»), qarşı tərəfdən, cəmiyyətin nöqsan və eybəcərliklərini tənqid hədəfinə çevirmiş («Qara pul», «Məzaliyyət içərisində mübhəmiyyət»), «Həsəb-hal» şeirində isə artıq azadlıq mübarizəsindən başqa yol görmədiyi qənaətini ifadə etmişdir. «Füyuzat» jurnalında dərc olunan bu şeirin əvvəlində müəllifin belə bir qeydi verilmişdir: «Şəxsimə aid bədbəxtliklə qara fikirlər edib düşündüyüm zaman mütləq və qeyri-müəyyən əhvalımı təsvir üçün bilaixtiyar qələmə aldığım şu bir neçə bəndləri dərci-sütuni-«Füyuzat» edərək bir növ sakitləşmək arzusundayam. Çünki demişlər: «Nəql etdikcə dərd azalar» (101).

Əslində isə, müəllifin qeyd elədiyi kimi, bədbəxtlikdən deyil, mühitin problemlərindən bəhs olunduğundandır ki, şeirdə əsrin ziddiyyətləri yüksək bədii ustalıqla əks olunmuşdur. Bu şeir M.Ə.Rəsulzadənin xalqının taleyinə, millətinin ağrılarına olan münasibətini və bu illərin poeziyasının ideya istiqamətini aydınlaşdırmaq baxımından da xarakterikdir:

Qaranlıqdır bana dünya,
Bütün dünyəvi mafiha,
Diyorlar cümləsi guya –
Çəkil bir yana sakitləş!

Təhəmmül, səbr mümkünmü?!
Həyata cəbr mümkünmü?!
Zəvala qəhr mümkünmü?!
Çəkil bir yana sakitləş! (101).

Müstəmləkə xalqının dərdlərinə, ağrılarına laqeyd, soyuq-qanlı halda yaxasını bir kənara çəkib hər şeyə biganə həyat sürmək sonu bilinməyən siyasi mübarizələr meydanına atılmış gənc Məhəmməd Əmin üçün yad idi. Vətəndaş şair «... bilxassə əqrəbalarının və yaxınlarının fazla atak və həyəcanlı olmaması, bir kənara çəkilərək olayları sükunətlə təqib etməsi, təlqin və tövsiyələrinə sinirlənərək yazdığı» (191, 4) şeirini belə bir bəndlə bitirirdi:

Çəkilməm ey hərifan bən,
Bu meydanı şücaətdən.
Bütün dünya bana derkən –
Çəkil bir yana sakitləş! (101).

Qeyd etmək lazımdır ki, şeirin çapı zamanı son bəndin şah misrası olan «Çəkilməm ey hərifan bən» səhvən «Çəkildim ey hərifan bən» şəklində getmiş, bu da əsərin mənasını büsbütün təhrif etmişdir. Bu yanlışlıqdan ciddi sarsıntı keçirən müəllif «Füyuzat» dərgisi redaksiyasına müraciət etmiş və redaksiya növbəti sayda düzəliş vermişdir (44). Təəssüf ki, «Füyuzat»ın bu səhvi professor Şirməmməd Hüseynovun nəşr etdirdiyi M.Ə.Rəsulzadə «Əsərləri»nin I cildində təkrar olunmuşdur (151,149).

«Həsbi-hal» təkcə bədii siqlətinə və poetik dəyərinə görə deyil, M.Ə.Rəsulzadənin həyat devizini əks etdirdiyi üçün daha çox maraq doğurmaqdadır. Şeirin sonralar Türkiyədə təkrar dərc olunmasına ehtiyac duyulması məhz bununla bağlıdır (197).

Qaranlıqdan, zülmətdən xilas olmağın yolunu azadlıq uğrunda mübarizədə görən M.Ə.Rəsulzadənin həmin il «Füyuzat»ın səhifələrində dərc etdirdiyi «Təsəvvürati-əhraranə» şeiri də bir növ «Həsbi-hal»ın davamı kimi diqqəti cəlb edir:

Görüncə ixtilafı bən cahanda,
Həqiqət yox təsavi bu zamanda,
Bütün ərbabi-zülmü kəhkəşanda,
Fəqiri

Gedər ol dəmdə dünyadan təsəvvür,
Şu bəndi dinlə, qare, et təsəvvür! (102).

«Həsbi-hal» və «Təsəvvürati-əhraranə» şeirlərində xalqı mübarizəyə, azadlıq uğrunda döyüşlərə səsləyən M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, mütiliyə, məzlumluğa qarşı kəskin etirazını bildirir, M.Ə.Sabirin bu mövzulu şeirlərinin ruhuna uyğun əsərlər yaradırdı. Lakin M.Ə.Sabirdən fərqli olaraq onun qələmi sərt satirik üsluba yad idi, fikirlərini birbaşa, müstəqim, ciddi şəkildə ifadə etməyə daha çox üstünlük verirdi. Ədibin 1908-ci ildə «İrşad» qəzetində çap olunmuş üç bənddən ibarət «Saillərə» şeiri bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Bu hal nədir, nədir bu şivən?!
Əflakə ucalmış ahu nalən.
Bəsdir bu fəğan, bul bir aram,
Dinlə bu həqiqəti, ol eymən.
Heyhat!.. İnanma, kəs ümidin,
Çün səbrinə hədd yox vəhidin! (104).

Şairin fikrincə, məzlumluq etməklə, ahu-fəğan qoparmaqla, ağlayıb sızlamaqla dünyada heç nəyə nail olmaq mümkün deyildir. İnsan öz haqqını yalnız mübarizə və mücadilələrlə qazana bilər. Elə buna görə də «Həsbi-hal» və «Təsəvvürati-əhraranə»də olduğu kimi, «Saillərə» şeirinin sonunda da şair qəhrəmanını ayağa qalxmağa, məzlumluqdan əl çəkib mübarizəyə qoşulmağa, mütiliyə düşmədən kəsilməyə səsləyir:

Dünyaya girib də qəhrəman ol!
Əzi tələf et də pəhləvan ol!
Səy et də, çalış da, olma möhtac!
Sailliyə sən ədövvi-can ol!

Bilmərrə inanma, kəs ümidin,
Çün səbrinə hədd yox vəhidin! (104).

Mühacirətdə yaşadığı illərdə ara-sıra şeir yaradıcılığına müraciət edən M.Ə.Rəsulzadə yeri gəldikcə, bəzi əsərlərini dərc etdirmişdir. Bunların içərisində «Nizami», «Mayıs duyğuları» və başqa poetik örnəkləri qeyd etmək olar.

Nisbətən sonrakı illərin ədəbi məhsulu olan «Mayıs duyğuları» şeiri isə bir qədər fərqli səpkidə, müəllifin poetik yaradıcılığına xas olmayan tamam özgə bir əhvali-ruhiyyədə qələmə alınmışdır.

İlk çağındaydı gözəl mevsimin,
Qışdan çıxılmışdı, bahar gəlmişdi.
İyirmi səkkizində idi mayısın,
Azərbaycan istiqlala ermişdi.

Derkən qopdu bir qasırğa quzeydən,
Baharımız, heyhat, döndü qış oldu.
Azərbaycan Moskovların əlində
Əsarətin zəhrini dadmış oldu.

Azərilər sarsıldı bu zərbədən,
İstilaya qarşı üsyanlar oldu.
İstiqlalı bir kərə dadmış millət,
«Hürriyyət» fikrinə candan vuruldu (200).

Min bir əzabla qazanılmış istiqlalın xalqın düşmənləri tərəfindən ayaqlar altına atılması, «əsarət zəhri»nin yenidən millətə dadızdırılması Məhəmməd Əmin bəyi narahat və məyus etsə də, o, ümidini üzmür, gələcəyə inam və işıq dolu nəzərlərlə baxırdı:

Şiddətliyə əgər mövsimin qışı,
Yeni bahar, demək parlaq olacaq.
Verdiyimiz qurbanların bahası,
Bizə yalnız hürriyyətlə dolacaq.

Tarixin yenə gözəl bir çağında,
Qaranlıq qış keçib bahar gələcək.
Hər hankı bir yılın aydın günündə
Azərbaycan istiqlala erəcək (200).

Şeirin bu cür nikbin nidalarla tamamlanması müəllifin Vətənin istiqlalına olan dərin inamını ifadə edir. Qeyd olunmalıdır ki, bu səpkili ümid və inam notları ədibin bədii yaradıcılığına xas olan keyfiyyətdir.

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasına «Mənzum bir xülasə» adı ilə daxil etdiyi «Nizami» poetik nümunəsi də onun şeir yaradıcılığının öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Müəllifin klassik ədəbi təcrübədə sıx-sıx təsadüf olunan bu formaya müraciəti elmi araşdırmasını populyarlaşdırmaq məqsədindən deyil, bəlkə, fikir və mülahizələrini ümumiləşdirmək, xülasə etmək niyyətindən doğmuşdur. Bu mənada elmi axtarışların poetik yekunu kimi düşünülmüş əsər əslində poema janrının tələblərinə cavab verir. Yüz səksən iki misralıq bu ədəbi parçada şair Nizami dünyasının böyüklüyünü, onun yaradıcılığının başlıca problemlərini və təmayüllərini, milli mənsubiyyətini əks etdirməyə çalışmış və fikirlərini bu şəkildə yekunlaşdırmışdır:

Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqaz deyə zövq alır,
Rusdan canı dağlıdır.

Gözəl qadın tipləri,
Ya türk, ya qafqazlıdır.
Şübhəsi yoxdur ki, o,
Bir azərbaycanlıdır (247, 298).

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, dövrü mətbuatda M.Ə.Rəsulzadənin şeirləri üzə çıxarırlarkən bəzən səhvlərə və yanlışlıqlara yol verilir. Təkcə bir faktı xatırlatmaq olar ki, «Azərbaycan» (4 yanvar 1992) qəzeti «İstiqlal» qəzetinin 7 iyun 1919-cu ildə dərc etdiyi türk şairi Mehmed Emin Yurdaqulun «Ya qazi ol, ya şəhid!» şeirini M.Ə.Rəsulzadə imzası ilə çap etmiş (8) və bu yanlışlıq digər mətbuat səhifələrinə də yol tapmışdır. Xatırladaq ki, bu yanlışlığa digər tədqiqatlarda da təsadüf olunmaqdadır (48, 405).

Bundan əlavə, ədibin şeirləri əski əlifbadan yeni əlifbaya çevrilərkən kobud səhvlərə və təhriflərə yol verildiyi də qeyd olunmalıdır. Elmi səriştə və professionallıq tələb edən bu iş çox zaman elə naşı və diletantcasına görülmüşdür ki, şeirlərin orijinaldakı məna və mahiyyəti nəinki təhrif olunmuş, hətta bütöün itmişdir. Nəticədə, şairin dərin sosial məzmun daşıyan misraları quru, rabitəsiz söz yığımına çevrilmişdir.

b) Dramaturgiyası

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bədii yaradıcılığı ictimai-siyasi fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edən M.Ə.Rəsulzadə qələmini dramaturgiya sahəsində də sınıamışdır. Hələlik bizə ədibin iki pyesinin mövcudluğu məlumdur: «Qaranlıqda işıqlar» və «Nagəhan bəla». M.Ə.Rəsulzadə irsinin tədqiqatçılarından olan professor Şamil Qurbanov onun «Acı bir həyat» adlı pyesinin də olduğunu iddia edir (73). Əslində isə, M.Ə.Rəsulzadə bu adda pyes yazmamışdır. Düzdür, 1912-ci ildə Bakıda kitabça şəklində çap olunmuş «Acı bir həyat» adlı əsər

vardır, lakin bu povest janrında qələmə alınmışdır və M.Ə.Rəsulzadə qələminə məxsus deyildir. Qeyd edək ki, bu yanlışlıq tədqiqatdan-tədqiqata keçərək davam etməkdədir (3,122; 26, 49).

Məhəmməd Əmin bəyin ədəbi mühitin marağına səbəb olmuş «Qaranlıqda işıqlar» pyesi 1908-ci ilin dekabr ayının 5-də «Nicat» maarif cəmiyyəti tərəfindən Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur. Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski və başqa istedadlı aktyorların tamaşada əsas rollarda iştirakı bir daha təsdiq edir ki, «Qaranlıqda işıqlar» dövrün ədəbi mühiti üçün təsadüfi bir əsər olmamışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, bu əsər hələlik əldə edilməmişdir. Pyes haqqında mətbuatda dərc olunmuş yazıların ümumi sensasiya ruhu da əsərin bədii səviyyəsi haqqında müəyyən qənaətlərə gəlməyə imkan verir.

Əlbəttə, «Qaranlıqda işıqlar» pyesinin mətni əlimizdə olmadığı üçün əsəri geniş şəkildə təhlil etmək, onun ideya-məzmununu, bədii-estetik səviyyəsini üzə çıxarmaq imkan xaricindədir. Lakin əsərin tamaşası ilə bağlı yazılmış resenziyalarda qısa, epizodik şəkildə olsa da məzmunu toxunulduğundan bu yazılardan çıxış edərək pyesin ideya və problematikası, ümumi ruhu, əsas surətləri və s. haqqında az-çox təsəvvür əldə etmək mümkündür. Həmin yazılardan anlaşılır ki, qəlbi azadlıq və hürriyyət eşqi ilə alovlanan Qəhrəman adlı gənc bir tələbə təhsilini yarımçıq qoyaraq vətəninə, xalqının içərisinə qayıdır ki, onu düşdüyü bu cəhalət girdabından qurtarsın. Qəhrəman öz ideyalarını həyata keçirmək üçün özü düşüncəli bir neçə gənci ətrafına yığır. Lakin valideynləri onun bu arzusuna biganəlik göstərirlər. Onların yeganə istəyi övladlarını evləndirməkdən ibarətdir. Sevmədiyi bir qızla qaranlıq bir gələcəyə aparın bu izdivacdan əsas məqsəd isə Qəhrəmanı hər nə vasitə ilə olursun siyasi mübirizə meydanından uzaqlaşdırmaqdır. Lakin böyük ideallarla yaşayan Qəhrəman valideynlərinin bu istəyinə etiraz etdiyi üçün onu evdən qovurlar. Sadiq olduğu idealla-

rından dönməyən Qəhrəman gizli fəaliyyətə başlayır. Çox keçmir ki, hələ mübarizə meydanında bərkiməmiş yoldaşlarından biri pula susayaraq onları satır. Nəticədə Qəhrəmanı yoldaşları ilə birlikdə həbs edirlər.

Həbsxanada davam edən dramatik hadisələrin sonrakı səhnələrində o bir qoçu ilə tanış olur. Qəhrəman onun həbs olunmasının səbəbinin xəbər aldığıda qoçu sinəsinə döyərək adam öldürdüyünü bildirir. Adam öldürməsi ilə fəxr edən bu şəxsin düşüncəsi, dünyagörüşü, təfəkkür tərzisi Qəhrəmanı sarsıdır. O, qoçuya tutduğu işin vəhşilik olduğunu, qan tökməyin, adam öldürməyin insanlıqla bir araya sığmadığını uzun-uzadı başa salır. Qəhrəmanın sözlərindən daxili təbəddülat və peşmanlıq hissi keçirən qoçuda müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir. O, peşiman-peşiman: «Bu xaraba qalmış Bakıda adam öldürməkdən başqa ayrı bir sənət varmı?» – deyir.

Hadisələrin sonrakı gedişi Qəhrəmanın yuxusu ilə müşayiət olunur. Yuxuda görür ki, zülm və istibdad mücəssəməsi olan İblis onu öldürmək istəyir. Lakin elə bu anda göydən xəncər enir və Qəhrəman dərhal həmin xəncərlə İblisi məhv edir. Bu epizodun ardınca qaranlıqda işıqlar peyda olur və Mələk səmadan azadlıq və hürriyyət xəbəri ilə Qəhrəmanı müjdələyir.

Qəhrəman yuxunun gərginliyindən oyanır və gördüklərini yuxu kimi deyil, onları gözləyəcək real həqiqət kimi yoldaşlarına danışır. Çox keçmir ki, çar Rusiyası 17 oktyabr manifestini elan edir və izdiham həbsxanalara doluşub sevinc içərisində onları azad edir.

Pyesin məzmunundan aydın olur ki, «Qaranlıqda işıqlar» əsərində sosial-demokratizm ideyaları ön plana çəkilməmiş, bəlkə süjetin ruhuna hopdurulmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin siyasi dünyagörüşünün formalaşmasını, təkamül yolunu izləmək mənasında publisistik əsərlərindən daha çox məlumat verən bu əsər onun sosial-demokratizm ideyalarına aşinalığının təsadüfi səciyyə daşmadığını göstərir. Professor Şamil Qurbanovun yaz-

dığı kimi, «...Məhəmməd Əmin fəaliyyətinin ilk dövründə sosial-demokratlarla yaxın olub sosializm ideyasının təsiri altında idi. Onun gizli imzalarından biri də «Sosialist» olmuşdur. Onlar cəmiyyəti inqilab yolu ilə dəyişdirmək, yeniləşdirmək istəyirdilər ki, bu da zamanın tələbindən doğurdu. Məhəmməd Əmində müsavət fikri formalaşana və eyniadlı partiya yaradana qədər bu əqidə güclü idi. Onun dram əsərləri də əsasən bu ideyanın təsiri altında yazılmışdır» (73).

«Qaranlıqda işıqlar» pyesinin tamaşası geniş xalq kütlələri tərəfindən diqqət və maraqla qarşılanmış və onun haqqında dövrü mətbuatda müxtəlif səpkili yazılar dərc olunmuşdur. Pyesin ideya-məzmunu, problematikası, dramaturji özünəməxsusluğu da məhz əsər haqqında yazılan həmin resenziyalardan öyrənilməkdədir.

Millətin formalaşmasına, onun azadlıq, hürriyyət uğrunda mübarizə savaşına atılmasına mane olan gerilik, cəhalət, qan ədavəti, qoçubazlıq və s. kimi mənfi keyfiyyətlər XX yüzilin əvvəllərində milli ədəbiyyatın, o cümlədən dramaturgiyanın müraciət etdiyi əsas mövzulardan biri idi. Nəcəf bəy Vəzirovun «Müsibəti-Fəxrəddin», Nəriman Nərimanovun «Nadanlıq» pyeslərində klassik şəkildə qoyulmuş bu problem əsrin əvvəllərində də ədəbiyyatı düşündürən əsas məsələlərdən biri kimi qalmaqdaydı. Bu mənada Məhəmməd Əmin bəyin «Qaranlıqda işıqlar» pyesi həmin əsərlərin mövzuca davamı kimi də diqqəti cəlb etməkdədir. Lakin fərq burasındadır ki, «Qaranlıqda işıqlar»da M.Ə.Rəsulzadənin irəli sürdüyü problem konkret şəkildə qoyulmuşdur. Bu da şübhəsiz ki, onun bədii yaradıcılığa ideyalı münasibəti, ona siyasi fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi baxması ilə bağlıdır.

Pyesin tamaşasından sonra «İttifaq» qəzetində «Teatrçı» imzası ilə dərc olunmuş resenziyada bir tərəfdən əsərin müəllifi, o biri tərəfdən rolları ifa edən Sarabski, Ərəblinski, Şərifov kimi tanınmış aktyorlar tənqid edilmişdir. Bu tənqid isə hər

şeydən əvvəl onunla bağlıydı ki, resenziya müəllifi pyesin ideyasını, ana xəttini deyil, onun zahiri, formal xüsusiyyətlərini əsas götürür, ona bu baxımdan qiymət verməyə çalışırdı. Resenziyada tənqid üçün göstərilən dəlillər bu fikri bir daha sübut edir (64).

Resenziya müəllifini hətta əsərin mövzusu da təmin etmir və o, dramaturqu mövzu seçimində də günahlandırır: «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, əlbəttə, faciənəvis deyil, faciənəvis olsaydı, qətiyyənlə gətirdiyi ümdə və mühüm bir məsələni, bir təriqə bərəsində olan təlimat və nəzəriyyatını kənarda qoyub hərədən bir Bakıya məxsus və məişəti-ümumiyyədə bir o qədər böyük əhəmiyyətə layiq olmayan Bakı qoçubazlığının təsviratını öz faciəsinə qatmazdı» (64).

Bütün bu məsələlərlə yanaşı, pyesdə Qəhrəmanla Mürtəzenin dialoqu zamanı səhnə arxasından eşidilən atəş səsləri də resenziya müəllifi tərəfindən yersiz, artıq hesab edilir, tənqid olunurdu.

«Qaranlıqda işıqlar» pyesində fanatizmə, saxta, yalançı dinçiliyə etiraz, islamın mahiyyətini dərk etmə, Quranın doğma dilə çevrilməsi və s. kimi olduqca əhəmiyyətli məsələlərə də toxunulmuşdur. Lakin həmin dövr üçün aktual səslənən bu məsələyə də resenziya müəllifi irad tutmaqdan çəkinməmişdir. O, M.Ə.Rəsulzadə də daxil olmaqla ümumən cavan müəllifləri islamla bağlı məsələlərin səhnəyə çıxarılmasına ehtiyatla, çəkinməklə yanaşmağı məsləhət görür. Müəllif özünün doğru hesab etdiyi bu fikrini əsaslandırmaq üçün yazırdı: «Əvvəla, bu növ çəkinmək indi Avropa faciənəvisləri tərəfindən də əksərən qəbul olunub. Saniyənlə, camaatımız asanlıqla hələ o məqama gəlməyib ki, işarə və kinayəni, təsdiq və təkzibi asanlıqla başa düşsün» (64).

«Teatrçı»nın pyesin əsas simvollarından olan Şeytan və Mələyə münasibəti də onun qeyri-professionallığından xəbər verir. Belə ki, tənqidçi bu tipli simvolların Azərbaycan mühiti

üçün yad, yabançı olduğu qənaətinə gəlir və öz qənaətlərini onunla əsaslandırır ki, guya əsərdə «nə şeytan müsəlman şeytanıdır, nə də mələk müsəlman mələyi» (64).

Məqalədə pyesin sadaladığımız mənfi cəhətləri ilə yanaşı, onun müsbət keyfiyyətləri haqqında da danışılmış və müəllif öz fikirlərini bu şəkildə yekunlaşdırmışdır: «Rəsulzadə faciənəvis deyilsə də, gözəl şəkilləri, qəşəng sözləri, mənalı hərəkətləri bir yerə cəm etməklə «Qaranlıqda işıqlar»a calibi-nəzər edib sair faciənəvis adlananlarımızdan artıq Ustadanə və mahiranə bir tərzdə faciəsini axıra yetirib» (64).

Tənqidçinin tamaşanın ifaçılarına münasibəti də maraqlıdır. Onun fikrincə, aktyorlardan Sarabski, Rəcəbov, Hacınski, Kəngərinski, Əlvəndi, Tağıyev, Kazımov və Mixaylova xanım öz rollarını ustalıqla ifa edə bilmişlər. Müəllif Sarabski və Şərifovu milli xüsusiyyətləri əks etdirmədiyinə, Muradovu isə ruhən komik rola yaraşmadığına görə tənqid edirdi.

Resenziyada əsərin mahiyyəti, ideyası deyil, zahiri detalları diqqət mərkəzində saxlanıldığından müəllif, ehtimal ki, tamaşanın qayəsini lazımı səviyyədə açə bilməmişdir. Və sözsüz ki, əsərə belə yanaşma onun müəllifini razı salmamış və M.Ə.Rəsulzadə həmin məqalənin çapından iki gün sonra cavab məktubu ilə mətbuatda çıxış etməyi vacib bilmişdir (106).

Yazının etiraz ruhu, müəllifin ayrı-ayrı dəlillərə münasibəti və ən nəhayətdə ona «Rəfi-şeytanət» sərlovhəsinin seçilməsi göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə resenziya müəllifinin şəxsiyyətinə yaxından bələd olmuşdur. O, tənqidçinin gətirdiyi bütün dəlilləri ağıl və məntiqlə rədd etmiş, onun qərəzçi mövqeyini üzə çıxarmış və «bu tənqiddə müfəttindən başqa bir şey görmədiyini»ni əsaslandırmışdır (106).

M.Ə.Rəsulzadə pyesin «guya Qəhrəmanın başına gələn sərgüzəşt müəllifin ya özünün, ya ona yaxın olan bir adamın, ya bir neçə əşxasın sərgüzəştidir» şəklində izah olunmasına da etirazını bildirmişdir.

«Qaranlıqda işıqlar» pyesi haqqında yazılmış ikinci məqalə «Tərəqqi» qəzetində «Bitərəf» imzasıyla çap olunmuşdur (172). İlk məqaləyə nisbətən elmi səviyyəsi və sənətliliyi ilə seçilən bu yazıda əsərin yeniliyi, novatorluğu, professionallığı və s. yüksək qiymətləndirilir, dilinin isə bəzi nöqsanlardan xali olmadığı qeyd olunurdu. Aktyorların ifasını da bəyənən tənqidçi yazırdı: «Rəsulzadə cənablarının bu əsəri bizim bütün mövcud dram əsərləri arasında müstəsna bir mövqe işğal ediyor» (172).

Hər iki resenziyanın yaratmış olduğu təəssürat bundan ibarətdir ki, «Qaranlıqda işıqlar» pyesi ədəbi mühitdə müəyyən əks-səda doğurmuş, geniş tamaşaçı auditoriyasının diqqətini cəlb etmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, teatr və dramaturgiya haqqında yazılan tədqiqatların heç birində bu əsərin adı belə çəkilməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin dramaturji yaradıcılığı haqqında söz demək, fikir yürütmək üçün əldə olan yeganə əsər «Nagəhan bəla» pyesidir. Bir pərdədən ibarət olan bu pyes 1907-ci ildə «Təkamül» qəzetində dərc edilmişdir.

Həmcə yığcam olan pyesdə üç obraz iştirak edir: kəsb şöhrət nam etmiş Qurbanəli ağa, fakültə qurtarıb imtiyaznamə almış bir abrazovanni müsəlman (Diplomat) və Qurbanəli ağanın kantorşiki.

Pyesin əsas mövzusu sinfi mübarizə detalları üzərində qurulmuşdur. Hadisələr Bakı milyonçusu, sahibkar Qurbanəli ağanın idarəsində cərəyan edir. Artıq xalq oyanmış, haqqını tələb etməyə başlamışdır. Varlı və yoxsul, haqla nahaqq, hakimlə məhkum arasında ziddiyyətlər gündən-günə kəskinləşməkdədir.

Pyesdə dialoq əsasən kapitalist Qurbanəli ağa ilə təhsil almış Diplomat arasında gedir. Söhbətin mövzusu elm, təhsil dalınca gedənlərin qayıdıb sosialist, inqilabçı olmaları və fəhlələr arasında təbliğat aparmalarıdır. Milyonlara malik olan Qurbanəli ağa xalqın, xüsusən onun öz pulu ilə təhsil alıb vətənə

qayıdan ziyalılardan fəaliyyətindən narazıdır. Qurbanəli ağaya məzlum təbəqənin azad olmaq istəyini, cəmiyyətin yenidən qurulmaq tələbini, fəhlə sinfinin hegemonluğa can atdığı izah edirlər. Diplomat özlərini sosialist adlandıran bu adamların fəhlələrin firavanlığı uğrunda mübarizə apardığını, istismara son qoymaq istədiklərini, bir sözlə, cəmiyyətdə mövcud olan sinfi bərabərsizliyin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə meydanına atıldıklarını bildirir. Lakin Qurbanəli ağa bu təbii-tarixi prosesi dərk edə bilmir. Heç cür ağına yerləşdirə bilmir ki, onun yardımı ilə oxuyub vətənə qayıtmış ziyalılar işləmək, ona kömək etmək, xalqa «dayaq durmaq» əvəzinə, fəhlələri ayağa qaldırırlar: «Əşi, təəccübdür bizim müsəlmanın işi. Görürsən gəlir, göynüyür ki, acam, fəqirəm, oxumaq istəyirəm, təvanım yoxdur... Kömək edirsən, əlindən tutursan, xərcini çəkirsən ki, gedib oxusun, adam olsun. Lakin gör axırı nə olur – sosialist!» (100).

Pyesdə Qurbanəli ağa dünyanı bürüyən oyanma prosesinin müsəlman aləminə gec-tez yol tapacağını dərk edə bilməyən dərəcədə savadsız, sadələvh milli burjuaziya tipi kimi verilmişdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə fəhlələrin siyasi hərəkata qoşulmaları ilə bağlı qulağına çatan xəbərlər onu səksəndirsə də, Qurbanəli ağa bir şeydən arxayındır: külli-ələm təttil, etiraz eləsə də, müsəlman fəhlələri belə işlə məşğul olmazlar. «Əşi, müsəlman cavanı bir dəstə olmasın ki, on dəstə olsun, genə də müsəlman fələsi zabastovka eləməz. Əgər pir mənimdir, kəramətini bilirəm (döşünə döyür). Başına qapaz vururlar dinməyir, durub indi məvacib üstə zabastovka edib haqq istəyəcək? Vallahi, bəy xoşbəxt yaranmışıq: nə zabastovka görürük, nə başımız ağrıyır. Özgələr görürsən, bizdən artıq məvacib verib, fələ ilə yaxşı yola gedə-gedə yenə əməlləri zabastovka edirlər, amma bizim fələlər işləyib, işləyib ay başında nəqd poluçka üç şahı

aşağı salıb, adam kimi işlər, hər nə desən, baş üstə, ağa, deyib əməl də edər» (100).

Müəllif Qurbanəli ağanı dinamik inkişafda vermişdir. Əvvəlcə Diplomatın danışıqlarına bir elə əhəmiyyət verməyən və xüsusən müsəlman aləmində ciddi siyasi təhlükə olduğunu ağına belə gətirməyən Qurbanəli ağa söhbət etdikcə təşviş və həyəcan keçirməyə başlayır. Kapitalist Qurbanəli ağanı hirsəndirən adını sosialist qoymuş bu ziyalıların «hürriyyət, müsavat, qardaşlıq» uğrunda mübarizə aparmalarıdır. O heç cür özünün var-dövlətini bu ideal xatirinə bölüşmək istəmir. Buna görə də onu gözləyən hər cür təhlükələrə qarşı ehtiyatı əldən buraxmır. O, fəhlə sinfinin inqilabi ruhunu boğmaq, tətillər hərəkatının qarşısını almaq üçün rus kazaklarını köməyə çağırmağa, socialistləri Bakıdan köçürməyə hazırdır.

Hadisələrin sonrakı dramatik inkişafı «nagəhan bəla» ilə tamamlanır: fəhlələrin tətillər barədə xəbər alan Qurbanəli ağa çaş-baş qalıb nə edəcəyini bilmir:

«Qurbanəli ağa: – Bay!.. Nə dedin?.. Zabastovka!.. Nə, nə?! Müsəlman fələsi də!.. Böylə iş olarmı?! Ey xuda, nə günlərə qaldıq! Cənab bəy! Siz doğruca ehtiyat edirmişsiniz, yerində imiş! (Üzün qapıya tutub qışqırır) Nəsrulla, Nəsrulla! Telefonu general-qubernatorun evilə birləşdir: bu saat, ağa, deyəsən, gəlir... (Diplomata xitabən) Bu, biz müsəlman sahibkarlar üçün nagəhan bəladır, nagəhan bəla! Mən məlunam, əgər bir də uşaq oxutduram! (100).

Pyesdəki Diplomat obrazı əqidə baxımından Qurbanəli ağa

xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bir tip kimi canlandırılmışdır.

Pyesdə Qurbanəli ağa obrazı ilə bağlı bir detal üzərində dayanmağa da ehtiyac vardır. Belə ki, əsərin əvvəlində Qurbanəli ağa elmsizlikdən şikayət edir: «Ah, fələk, dünyada elmsizlikdən böyük bir dərd yoxdur. Kaş ki, mənim bu dövlətim ki, başımdan aşır, olmayaydı, ancaq elm olaydı ki, hər bir şeyi özgədən xəbər almayaydım» (100).

«Nagəhan bəla»da Qurbanəli ağanın elmsizlikdən şikayəti ilə «Nadanlıq» (N.Nərimanov) pyesindəki Məhəmməd ağanın sözləri arasında yaxınlıq vardır. Fərq burasındadır ki, N.Nərimanovun qəhrəmanı nadanlığın milləti uçuruma aparən bir fələkət olduğunu dərk edir və onun aradan qaldırılmasını arzulayır. M.Ə.Rəsulzadənin qəhrəmanı isə elmsizliklə idarəçiliyin mümkün olmadığını anlayır, oyanmış fəhlə sinfini boğmaq üçün elmin, savadın vacibliyini başa düşür.

Əsərdə hadisələrin gedişi, obrazların düşüncə tərzi, dramaturji konflikt M.Ə.Rəsulzadənin dünyagörüşünü müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, «Qaranlıqda işıqlar»da olduğu kimi, «Nagəhan bəla»da müəllif daha çox sosial-demokrat kimi çıxış edir. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyətinin ilk dövründə məhz bu düşüncə ilə yaşamış, ömür və mübarizə yolunu bu ideya ətrafında istiqamətləndirmişdir. Və səciyyəvidir ki, bu cəhət onun publisistik yazılarında olduğu kimi, dramaturji yaradıcılığında da öz izini qoymuşdur.

«Nagəhan bəla» pyesi Azərbaycanda mövcud zaman kəsiyində xalqın siyasi səviyyəsini və dünyagörüşünü öyrənmək baxımından da əhəmiyyətə malikdir.

Maraqlıdır ki, əsər görkəmli publisist və teatrşünas Rəhimbəy Məlikov tərəfindən rus dilinə çevrilərək «Neojidannoe bedstvie» adı ilə 1908-ci ildə «Bejenets» qəzetində dərc olunmuşdur. Bu faktın özü «Nagəhan bəla»nın həmin dövrün ədəbi

mühitində maraqlı doğurduğunu səciyyələndirən detaldır. Tərcüməçi mətnə sərbəst yanaşmış, hətta pyesin qəhrəmanı Qurbanəli ağanın adını dəyişərək Murad kimi vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin dramaturji fəaliyyəti bu iki əsərlə məhdudlaşsa da, ədibin bədii-publisistik yaradıcılığında dramatik janrın forma və elementləri özünü göstərməkdədir. Belə ki, müəllifin hekayələrinin süjet xətti və dramatik şəkildə qurulmuş çoxlu sayda publisistik əsərləri də bu janrın xüsusiyyətlərini özündə daşımaqdadır. Müəllifin digər əsərlərində də drammatizmin canlı və dinamik olduğunu nəzərə alarsaq, onun bu janra nə dərəcədə bağlı olduğu aydınlaşır. Bu mənada Məhəmməd Əmin bəyin yazıları içərisində biri daha çox diqqəti çəkir və haqqında ayrıca danışmaq zərurəti doğurur. Bu onun 1908-ci ildə dərc etdirdiyi «Mütaliələrimdən» adlı dramatik-publisistik parçadır. Həmin əsərin məzmunundan aşkar duyulur ki, müəllif pyes yazmağı qarşısına məqsəd qoymamış, sadəcə olaraq irəli sürdüyü fikirlərin təsir və təlqin gücünü artırmaq üçün dramatik formaya müraciət etmişdir.

Əsərin əvvəlində belə bir qeyd verilmişdir: «Əlimə düşmüş qələmi bir nüsxədən bu gün tərəqqipərvanəmiz ilə ehtiyatkar və mazi-pərəstanımız arasında təsadüf və mübarizədə olmaqda olan bir məsələyə dair müsadimeyi-əfkari burada nəql etmək istiyorum» (151, 185).

Bu kiçik qeyddən anlaşılır ki, əsərdə irəli sürüləcək fikirlər müəllifə deyil, əlinə düşmüş olan bir əlyazmasına məxsusdur. Əlbəttə, müəllifin müraciət etdiyi dramatik forma kimi, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu da ədəbi priyomdur və əsərin təlqin gücünü artırmaq məqsədinə xidmət edir.

Bütövlükdə əsər iki obraz – Mirzə Yusiflə onun bacısı oğlu Qəhrəman arasında olan dialoq üzərində qurulmuşdur. Obrazilardan biri (Mirzə Yusif) mühafizəkarlığı, o biri isə (Qəhrəman) yeniliyi təmsil edir. Dramaturji dialoq konfliktin əsas qütblərində dayanan bu obrazların mənəvi aləminin açıl-

masından daha çox onların social mövqelərinin aşkarlanmasına xidmət edir.

Köhnəliyin tərəfdarı olan Mirzə Yusif fəhlələr arasında sosializm ideyalarının yayılmasından, dövlətlilərin xalqa düşmən kimi təbliğindən, camaatın öz haqqını tələb etməsindən bərk narahatdır. Hadisələrin bu cür cərəyan etməsi onu qətiyyəyə açmır. O, bacısı oğlu Qəhrəmanı xalq arasında bu məzmunlu təbliğatlar apardığı, camaatı ayılmağa çalışdığı üçün tənbəh edir. Mirzə Yusif qorxur ki, xalq ayağa qalxıb haqqını tələb eləsə, onun kimi var-dövlət sahiblərinin malı-mülkü əlindən çıxar. Bundan əlavə, o öz qulluqçusu ilə eyni hüququn sahibi ola biləcəyini ağına belə sığışdıra bilmir. Buna görə də Mirzə Yusif çox fəndgircəsinə Qəhrəmanı yola gətirməyə çalışır.

«Mirzə Yusif – Balam, tamam şəhərdə sənin sözünü danışrlar. Bir məclis olmayır ki, orada səndən deməsinlər. Heç adam tapılmaz ki, yaxşılığın desin, hamı səni pisliyor. Kimi diyor ki, heyf o kişidən ki, onun oğlu böylə veyl çıxdı. Kimi diyor ki, babi olub, kimi diyor ki, sosialist olub, hərə ağzına gələnə diyor. Heç bir nəfər adam mənə rast gəlmədi ki, desin: «filankəsin oğlu əcəb oğlandır». Canım, niyə özünü dillərə salmısan? Nə üçün öylə olasan ki, cəmaətin dilinə düşəsən? İndi mən bir çox adam bilirəm ki, sənin acığına atova bihөрmətlilik ediyorlar. Sən necə rəva görürsən ki, o bu vaxtında rüs-vayi-cahan olsun. Deyirlər guya orada-burada gəzib diyorsən ki, cəmaət gərək həqqini alsın, nə bilim, dövlətlilər cəmaətə düşməndirlər, belədirlər, helədirlər. Axı, sənin bular nəyinə lazım, kasıb babasan, çəkil bir yana, bu zibildə, sənin bu işlərdə nə işin var?» (151, 185-186).

Qəhrəman isə dayısından fərqli olaraq yenilikçi mövqedən çıxış etdiyindən hadisələri düzgün qiymətləndirir. O, atasının da dayısı Mirzə Yusiflə eyni mənafe sahibi olduğunu bilsə də, tutduğu yoldan dönmür. Qəhrəman xalqı ayılmaq, ayağa qaldırmaq, özünü bir ziyalı kimi camaat üçün fəda etmək niy-

yətilə ömür sürür. Onun fikrincə, ziyalı xalqının yolunda hər şeyindən, hətta canından da keçməlidir. O, dayısı Mirzə Yusif kimilərinin hələ güclü olduğunu dərk eləsə də, haqqın, həqiqətin gec-tez qələbə çalacağına inanır. Qəhrəman içərisində nəfəs aldığı müsəlman camaatının «mədəniyyət əkmək üçün münbit bir torpaq» olduğu qənaətindədir. O belə düşünür ki, mədəniyyət toxumunu əkmək, camaatı düçar olduğu bu fəlakət və məşəqqətlərdən xilas etmək üçün onun kimi gənclər gecə-gündüz çalışmalıdır. Qəhrəman qonşu millətlərin ziyalılarının necə ciddi-cəhdlə fəaliyyət göstərdiklərini və bunun müsbət nəticələrini görür və inanır ki, onun xalqının aydınları da bu nəcib işə qoşulacaqlar.

Beləliklə, əsərdə Mirzə Yusiflə Qəhrəman arasında dialoq ikincinin mənəvi qələbəsi ilə tamamlanır:

«Mirzə Yusif (hiddətlənmiş): – Adə, axı sən nə diyorsan?!

Qəhrəman: – Dayıcığım, mən çox söz diyoram, ancaq müxtəsəri budur ki, hamının dirilik etməyə ixtiyari olmalıdır.

Mirzə Yusif: – İnan ki, qanmıyorum.

Qəhrəman: – Ən açıq sözlərdən biridir. Dünya gərək hamı üçün bir olsun. Bir ovuc insanların səadət və rahatlığı üçün milyonlarca insanlara cəbr olunmasın.

Mirzə Yusif: – Budurmu sizin istədiyiniz? Ax xəyalpərəstlər! O hansı axmaqdır ki, buna razı olsun? O hansı sarsaqdır ki, öz qulluqcusu ilə bərabər olmağı istəsin?!

Qəhrəman – Düzdür, dayı, düzdür! Dünyada elə axmaq tapılmaz. Yer üzündə öylə səfeh yoxdur. Amma onları o axmaqlığa, o səfahətə vadar edərlər. Onların xoşuna qalsa, əlbət ki, riza verməzlər, əlbət ki, razı olmazlar. Amma cəməət yığılıb birləşsə, müttəfiq olub öz həqqini qansa və bu həqq dalınca düşsə, onda razı olarlar» (151, 188).

Təhlillərdən göründüyü kimi, ədibin dramaturji yaradıcılığı ideya-məzmun aktuallığı ilə onun çoxşaxəli bədii axtarışlarının mühüm bir səhifəsini təşkil edir.

c) Nəsr

M.Ə.Rəsulzadənin poeziyası və dramaturgiyası kimi nəsr əsərləri də Azərbaycan ədəbiyyatının maraqlı nümunələrindəndir. Müxtəlif illərdə onun qələmindən çıxmış olan «Bəbir xan» (1913), «Qəzetəçi Seyyid» (1926) hekayələri, «Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» (1954) memuarı və başqa əsərləri ədibin nəsr yaradıcılığı haqqında təsəvvür yaratmaq üçün kifayət qədər material verir.

M.Ə.Rəsulzadənin nəsr yaradıcılığının təhlilinə keçməzdən əvvəl, onun adına çıxılan və müəllifliyi mübahisə doğuran bəzi əsərlərin araşdırılmasına, ədəbi mühidə formalaşmaqda olan yanlış elmi mülahizələrin üzə çıxarılmasına ehtiyac vardır. Belə ki, ədib haqqında bir çox tədqiqatlarda heç bir dəlil və sübut gətirilmədən «Acı bir həyat» adlı povestin onun qələminə məxsus olduğu qeyd edilməkdədir. Əslində yanlış olan bu müddəanı sadəcə olaraq xatırlayıb keçmək də olardı. Lakin bu fakt əsərdən əsərə müəllifdən müəllifə təkrarlandığı üçün onun ətraflı şərhinə ehtiyac vardır. «Məhəmməd Əmin» imzasıyla 1912-ci ildə Bakıda «Orucov qardaşları» mətbəəsində nəşr olunmuş bu povestin (Əslində bu əsər istər məzmun, istərsə də həcm və əhatə dairəsi baxımından povest janrının tələblərinə cavab vermir, onu olsa-olsa hekayə adlandırmaq olar. V.S.) M.Ə.Rəsulzadə qələminə məxsus olmadığını müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyildir və bunun üçün kifayət qədər dəlil və sübutlar vardır.

Hər şeydən əvvəl, əsərin mövzusu onun M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığı ilə bağlı olmadığını asanlıqla bürüzə verir. Fikrimizin sübutu üçün onun qısa məzmununa diqqət yetirək. Po-

vestin məzmunundan anlaşılır ki, Cəmilə adlı birisi hələ körpə ikən atasını itirmişdir. Anası və qardaşından ibarət olan kiçik ailəsi dərin ehtiyac içərisində yaşayır. Bir gün qonşularının qızı Fatma onlara gəlib məktəb, təhsil, elmə, biliyə yiyələnməyin üstünlükləri haqqında danışır. Məktəb barədə heç bir təsəvvürü olmayan Cəmilədə oxumağa böyük həvəs oyanır. Lakin o, bu həvəsini anasına söylədikdə gözlədiyinin əksinə olaraq ondan rədd cavabı alır.

Hadisələrin sonrakı gedişi boyu Fatma öz rəfiqəsinə məktəbdə öyrəndiklərindən, görüb-götürdükələrindən, hətta ailə qurarkən sevib-ərə getməyin vacibliyindən danışır. Günlər keçir, Cəmilə böyüyüb on beş yaşına çatır. Bir gün dayısı onun rəyini soruşmadan altmış yaşlı dövlətli bir kişiye nişanlayır. Bunu eşidən Cəmilə üsyan edir. Lakin cavan bir oğlanı göstərərək nişanlısı olduğunu söyləyib hiylə ilə onu aldadırlar. Zavalı qızcıqaz aldadıldığını yalnız toy gecəsi başa düşür və qəti etiraz edərək atası evinə qaydır. Ancaq qohum-əqrəbası əl çəkməyib onu zor-bəla ilə ər evinə aparırlar. Babası yaşında sevmədiyi bir qoca ilə yaşamağa dözməyən Cəmilə altı ay keçmədən vərəmə tutulub ölür.

Əsərdə obrazların hərəkətləri onların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə bağlanmış, finalda maarifçi ədəbiyyatda olduğu kimi didaktik nəticəyə gəlinmişdir: «Daldan atılan daş topuğa dəyər».

Qısaca məzmunundan anlaşıldığı kimi, müəllifin təlqin etdiyi əsas qayə budur ki, qadın cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvü olmalı, elmə, təhsilə yiyələnməli, ona əşya kimi baxılmamalı, ailə həyatı qarşılıqlı sevgi əsasında qurulmalıdır. Bilindiyi kimi, «Acı bir həyat»ın nəşr olunduğu il M.Ə.Rəsulzadənin siyasi həyata ən çox bağlı olduğu dövrlərdəndir və belə bir dönmədə onun bu məzmunlu əsərlə çıxış etməsi səciyyəvi deyildir. Bunlardan əlavə, povest adlandırılan bu əsərin zəif, sönük süjet xətti, hadisələrin qeyri-təbii inkişafı, quru, sxematik

obrazları onun naşı bir qələmdən çıxdığını sübut edir ki, bu səviyyədə naşılıq M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığına xas deyildir.

Digər tərəfdən povestin nəşr olunduğu dövr M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə ilk mühacirət illərinə təsadüf edir. Bu isə onun həmin dövrdə Bakıda kitab nəşr etdirmək işini imkansızlaşdırır. Ən nəhayət, əsərin üz qabığında verilmiş – müəllifin sair əsəri «İzahlı təcvid»dir – qeydi bütün mübahisələrə son qoyur. Belə ki, «Azərbaycan kitabı» adlı üç cildlik biblioqrafik araşdırmada «İzahlı təcvid» əsərinin müəllifinin ruhani məktəbinin müəllimi olduğu göstərilmişdir. Bu isə «Acı bir həyat» müəllifi «Məhəmməd Əmin»in M.Ə.Rəsulzadə olmadığını aşkar şəkildə üzə çıxarır. Yeri gəlmişkən, həmin kitabda «Məhəmməd Əmin» imzası ilə 1912-ci ildə Bakıda «Səda» mətbəəsində «Eşqin sonu» adlı povestin də nəşr olunduğu göstərilir. Lakin bu kitabı hələlik əldə edə bilmədiyimizdən onun haqqında danışmaq və povestin məhz M.Ə.Rəsulzadə qələminə məxsus olub-olmadığını müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Güman edirik ki, gələcək araşdırmalarda bu məsələyə də aydınlıq gətiriləcəkdir.

Mətbuatda dərc olunmuş bəzi yazılarda isə M.Ə.Rəsulzadənin «Muğan oğlu» adlı hekayəsinin olduğu göstərilmişdir. Həqiqətdə isə «Muğan oğlu» hekayə deyil, tarixi-publisistik səpkili yazıdır. 1929-cu ildə «Odlu yurd» jurnalında dərc olunmuş bu əsər isə M.B.Məmmədzadənin imzası ilə verilmişdir və onun M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığı ilə bağlılığı yoxdur.

M.Ə.Rəsulzadənin nəsr yaradıcılığı ətrafında bu və ya bu tipli yanlışlıqlar dövrü mətbuata və onun ədəbi irsinə bələdsizlikdən, ilk mənbələrə söykənilməməkdən qaynaqlanır ki, bütün bunların gələcəkdə, ədibin əsərləri külliyyatının nəşri prosesində aradan qaldırılacağı şübhə doğurmur.

M.Ə.Rəsulzadənin nəsr yaradıcılığında «Bəbir xan» hekayəsinin xüsusi yeri vardır. Tarixi mövzuda yazılmış bu hekayədə Nəsrəddin şah dövründə (1848-1896) İran xalqının ağır hə-

yatı təsvir olunmuşdur. İran tarixinə dair yazılmış bir çox mənbələrdə qeyd olunur ki, Nəsrəddin şahın əndərununda Bəbir adlı bir pişik yaşayırmış. Bir gün şah xəstələnir və qızdırma içində yatağa düşür. Həmin günlərdə pişik doğur və şahın sevimli hərəmi Əminə Əgdəst (Zübeydə) ərinə xidmət üçün otağa girib çıxdıqca qapının açılmasından istifadə edən pişik balalarını ağızında otaqdan çıxarır. Elə olur ki, qadın qapını bağlayır və bu zaman otaqdan çıxma bilməyən pişik ağızında balası Nəsrəddin şahın başına fırlanır. Şahın hərəmi buna mistik məna verir və ərinə bu gecə sağalacağını bildirir. Doğrudan da, həmin gecə şah tərləyib sağalır. Bu əhvalatdan sonra şah pişiyə iman aparır (342, 426; 356, 158). Hacı Səyyah isə qeyd edir ki, Həsərdəddin şah pişiyinə «xan» ləqəbi, at, mülk, nökər-naib ayırıbmış. Bundan əlavə, ədibin «İran türkləri» silsilə məqalələrində təsvir olunan hadisənin tarixi mövcudluğu qeyd olunmuşdur (346, 103).

Şübhəsiz ki, hekayədə söhbət sadəcə tarixi faktlara sədaqətdən getmir; əsərin məziyyətləri yalnız bununla ölçülməməlidir. Bizcə, «Bəbir xan» hekayəsinin diqqətəlayiq tərəfi mövzu seçimi, tipiklik və ümumiləşdirmə səriştəsi ilə bağlıdır. Belə ki, Nəsrəddin şahın dövründə xalqın rəzil həyatını, bu hakimiyyət zamanı insanların alçaldılmasını, haqqının, hüququnun tapdanasını Bəbir xanla bağlı əhvalatların fonunda müəllif olduqca canlı təsvir etmişdir.

«Bəbir xan» – təsvir olunan hadisənin dramatik gərginliyi və gözlənilməz sonluğu etibarlı ilə novella janrının tələblərinə cavab verir. Hekayə haqqında canlı təsəvvür yaratmaq üçün onun qısa məzmununun verilməsinə ehtiyac vardır.

Əsərdə təsvir olunur ki, Nəsrəddin şahın sarayı keçmiş dəbdəbə və tənənəsiylə yaşayır. Əvvəlki kimi saray əyani küçələrdən keçərkən yollarda hərəkət durdurulur, əmrə tabe olmayanlar yerində cəzalandırılır. Tehran küçələrində şah sarayına məxsus bəzəkli, pərdə ilə örtülü gərdünə keçərkən isə

camaata «kor olunuz»,– deyə əmr verilir və hər kəs üzünü çevirməyə məcbur edilir. Gərdunədəkini zənən xeylağı bilən itaətkar xalq bunun bir elə fərqi nə varmır. Amma əhvalat hər gün təkrar olunduqca adamlarda gərdunədəkinin kim olduğunu bilməyə maraqlı duyğusu artır. Onlar gərdunədəkinin üzünü görməsələr də, adını öyrənirlər. Belə ki, fərraşlar adamları küçədən qovub-dağıtmağa gələr-gəlməz hər tərəfdən: «Bəbir xan gəlir», – deyə bir-birlərinə xəbər verirlər.

Bəbir xan yalnız gərdunə və qırmızı geyimli fərraşları ilə tanınmır. Onun ayrıca qəsri, dəftərxanası və idarəsi var. Bəbir xan şahın yanında ən hörmətli zat hesab olunur. Dövlətdə onun sözünün qabağına söz çıxaran yoxdur. Bəbir xanın xahişi ilə edam hökmü kəsilən adam belə ölümdən azad olunur. Belə hörmətə malik bir şəxs sayıldığından evinə axın-axın hədiyyələr göndərilir, qapısı ərizə və şikayətçilərlə dolu olur.

Get-gedə Bəbir xanın kim olduğunu tək-tək olsa da, bilənlər ortaya çıxır. Əvvəl-əvvəl Bəbir xanın kimliyi eşidənləri heyrətə gətirir. Lakin onu tanıyanların sayı çoxaldıqca bu iş tədricən adiləşir. Və günlərin bir günü tehranlılar səhər yuxusundan qalxarkən naiblərin qışqıra-qışqıra Bəbir xanın vəfatı xəbərini elan etdiklərini eşidirlər. Şəhərin bütün dükan-bazarları bağlanır, insanlar işdən əl götürüb matəmə qərqlənirlər. Şəhərin kübar qismi cənazəni aparmaq üçün bir-birilə bəhsə girir.

Yüksək səviyyədə keçən dəfn yalnız dini mərasimin icra olunmaması ilə fərqlənir. Lakin dəfnə gələnlər buna qətiyyətlə əhəmiyyət vermirlər. Səbəbi isə Bəbir xanın insan deyil, pişik olmasıdır.

Belə məlum olur ki, Bəbir xan Nəsrəddin şahın sevimli pişiyinin adı imiş. O, bu hərəkəti ilə özünü gücünü, iqtidarını xalqa göstərmək məqsədi güdürmüş.

Qısaca məzmunu verdiyimiz hekayənin süjeti, təhkiyə tərzini, dramatik sonluğu onun müəllifinin professional qələm

sahibi olduğunu göstərir. Maraqlı burasıdır ki, bu professionalıq mövzu seçimi və onun işlənməsi ilə parallel şəkildə müşayiət olunduğundan ortaya kamil sənət əsəri çıxarılmışdır. Əslində alleqoriya üçün əlverişli olan bu mövzu janrın imkanları və müəllifin özünəməxsus üslubu ilə süslənərək ciddi fəlsəfi səviyyəyə qaldırılmışdır.

Hekayədə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nəsrəddin şah dövründə İran xalqının həyatının, güzəranının təsviri əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Lakin müəllifin tarixdən məharətlə seçdiyi mövzu yalnız xalqın ağır güzəranının bədii mənzərəsini verməklə bitmir. Bu sarkazmın dərinliklərində ətalət dənizində üzən məzlum Şərqi azadlığa, mübarizəyə çağırış ruhu gizlənilir. Bu mənada hekayədə müəllifin sarkazma müraciəti geniş kütlələrin şüuruna, zehniyyətinə təsir göstərmək məqsədi daşıyır. Həmin məqamda M.Ə.Rəsulzadə ruhən «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin nümayəndələri ilə birləşir və onların qayəsini tapınır.

Hekayənin əsas qəhrəmanı Bəbir xandır; bütün süjet boyu əsas diqqət onun obrazının bütün təfərrüatı ilə canlandırılmasına yönəldilmişdir. Əlbəttə, həcmcə o qədər də böyük olmayan bir əsərdə bu asan məsələ deyildir. Lakin müəllif özünəməxsus yazı manerası, fikrin sərrast ifadə səriştəsi, dilin incəliklərinə bələdliyi sayəsində bunun öhdəsindən gələ bilmişdir. Eyni zamanda, Bəbir xan hekayənin əsas qəhrəmanı kimi düşünülə də, əsas məqsəd onun ətrafında cərəyan edən hadisələrin fonunda Nəsrəddin şah üsul-idarəsinin ifşasına yönəldilmişdir.

«Bəbir xan» Y.V.Çəmənəminlinin 1912-ci ildə yazılmış «Xanın qəzəbi» hekayəsi ilə mövzu, ideya və üslub baxımından səsleşməkdədir. Hər iki hekayədə qəddarlıq, zalımlıq, amansızlıq, bu xislətin törətdiyi və törədə biləcəyi fəlakətlər bədii ifadəsini tapmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin «Mim.Əlif» imzası ilə «Yeni Qafqazya» dərgisində nəşr etdirdiyi «Qəzetçi Seyyid» hekayəsi də sə-

mimi bir dillə qələmə alınmışdır. Hekayədə Seyyid obrazının timsalında xalqa təmənnəsiz xidmət edən, həyatının ən nəşəli anlarını istiqlal hərəkatı ilə yaşayan və sonda bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək «qurşuna düzülən» sadə, fəqir, təmiz ürəkli bir insandan bəhs olunur. Həcmcə çox yığcam olan hekayədə müəllif obrazın daxili-mənəvi aləmini təfərrüatı ilə canlandıra bilmişdir: «Seyyidi hər kəs tanırdı. Teatro müdavimləri ilə qəzetə oxucularından onu tanımayan yoxdu. Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa və sədaqət dolu bu sağlam vücudlu insan, eyni zamanda köksündə sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni qayələrdə yapılan nümayişlərdə Seyyidi daima vücudu ilə mütənasib həyəcan qapları. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı; o heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin səmimi bər müməssili idi» (232).

«Yaşasın istiqlal» nidalarıyla bitən bu hekayəni yazıçının digər nəsr əsərlərindən fərqləndirən bir cəhət isə mövzu yenilidir.

Qeyd olunmalıdır ki, müəllif «Qəzetəçi Seyyid»i dərc etdirərkən onun janrını müəyyənləşdirməmişdir. Lakin əsərin qısa təhlili onun bütün yönərlilə hekayə olduğunu göstərməkdədir. Hekayə sonralar Ankarada çıxan «Azərbaycan» dərgisində yenidən dərc edilmişdir (199).

M.Ə.Rəsulzadənin bir çox publisistik yazıları da kəskin süjetinə, formasına, yazı tərzinə görə bədii əsəri xatırladır və bunların müəyyən qismi qeyd-şərtsiz nəsr nümunəsi kimi səciyələndirilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, bu xüsusiyyətləri əsas tutan bəzi tədqiqatçıların yazılarında M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirət nəsrinin aparıcı şəxsiyyəti kimi təqdim olunur (195, 760). Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə əsərlərinin janrını müəyyənləşdirməyə o qədər də meyl göstərməmişdir. Bu cəhət onun digər bədii əsərlərlilə yanaşı, nəsr yaradıcılığına da şamilidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ədibin bədii yaradıcılığının bir çox

nümunələri yanlış olaraq publisistik əsər kimi təqdim olunmaqdadır. Ona görə də Məhəmməd Əmin bəyin əsərləri dəyərləndirilərkən elmi obyektivlik naminə janrın prinsiplərindən çıxış edilməlidir.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığının bu keyfiyyətlərini aşkarlamaq üçün «İşsiz» və «Bir qocanın müsibəti» adlı əsərlərinin ayrıca təhlil olunmasına ehtiyac vardır.

«İşsiz» əsərində yoxsul, çarəsiz, heç bir yerdə çalışmayan Qulamın taleyində xalqımızın düçar olduğu ağrı və məşəqqətlər ümumiləşdirilmişdir. Bədii nümunədə bütün əhvalatlar əsasən bu obrazın ətrafında cərəyan edir. Məşədi Qulamın bədbəxtliyinə səbəb işsizliyi, yoxsulluğu, ailəsinin yanında üzünün qara olmasıdır. Onsuz da bədbəxt olan Məşədi Qulamın bədbəxtliyinə bir də səbəb odur ki, eydi-fitr (orucluq bayramı) münasibətilə tədarük görə bilmir. Əli hər yerdən üzülən Məşədi Qulamın evə dönüş səhnəsini yazıçı belə təsvir edir:

«– Aha, dədə gəlir, – deyə balaca bala uzaqdan görünən Məşədi Qulama sarı yüyürdü. O biriləri də onun dalınca yüyürüşdülər. Çatıb atalarına sarıldılar.

– Dədə, hanı mənim qarandaşım?

– Mənə nə aldın?

– Anama çörək gətirmisənmi? – deyə biçarəni bu tövr suallar ilə araya aldılar...

Məşədi Qulam bir tövr ilə xuddarlıq eləyib ağlamadı. Qorxdu ki, ağlasa, balaca uşaqlara həddən ziyadə zülm etmiş olar» (105).

Göründüyü kimi, «İşsiz»in hekayə janrında yazıldığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Əsərin süjeti, dili, üslubu və ən mühümü təsvir olunan hadisənin ümumiləşdirilməsi onun bu janrın tələblərinə cavab verdiyini göstərməkdədir.

«Bir qocanın müsibəti» əsəri də «İşsiz»lə eyni ruhda, eyni səpkidə yazılmışdır. Ulağı oğurlanmış bir qocanın hər yerdən əli üzüləndən sonra qəzet redaksiyasına üz tutması və redak-

siyada başına gələnləri yanıqlı bir dillə ifadə etməsi yazının süjet xəttini təşkil edir. Satirik-yumoristik üslubla yanaşı, ciddi realistik üslubun çalarlarını özündə əks etdirən bu yazıda Mirzə Cəlil ədəbi məktəbinin təsiri duyulmaqdadır.

«–Dünən dəniz qırağında talaşa yığdım, eşşəyin üstünə qoydum. Köhnə vəçerni yanından gedirdim, mən səki üstü ilə, eşşək də küçə ilə. Birdən kim isə məni itələyib küçənin aralı-ğına yıxdı, mən durmaq istədim, məni vurub burnumu qanatdılar. Bir azdan sonra öl-dura ayağa qalxdım. Gördüm iki nəfər müsəlman bir başqa iki nəfəri məzəmmətləyirlər. Onlar bir-biri ilə söyüşdülər, getdilər. Mən baxdım ki, eşşəyim yoxdur. – Burada biçarənin çəsmək arxasından baxmaqda olan kipriyi tökülmüş korhal gözlərindən qocalıq və acizlik yaşları tökülməyə başladı. Mənim ürəyim qısıldı. – Ah! Mən eşşəksiz nə edəcəyəm, yazıq mənim halıma! Altı baş külfətim o eşşəyə baxırdıq. İndi nə edəcəyik!..

Artıq mənim də bu qocanın tökülən göz yaşlarına taqətim qalmadı» (107).

Bir parçasını misal gətirdiyimiz bu mətnin dili, üslubu, forması və yazılış tərzini hekayə janrının tələblərinə cavab verir.

Memuar janrında yazılmış «Stalinlə ixtilal xatirələri» əsəri isə müəllifin yaradıcılığının son məhsullarından olmaqla ilk əsərlərindən fərqlənir. Stalinin ölümündən az sonra çap olunan bu xatirə əslində əsərin başlanğıcında qeyd olunduğu kimi xeyli əvvəl yazılmağa başlamışdır: «Bu xatirələri Stalin həyatda ikən edilən bəzi təkliflərə rəğmən nəşr etmək istəməmişdim, çünki obyektiv olaraq nəql olunacaq hadisələrin bir qismi bir baxımdan qərəzli izaha yer qoya bilərdi. İndi isə bu ehtimal meydana qalxmış, Stalin artıq tarixə qarışmışdır» (143,10).

Əsərdə adların, tarixi rəqəmlərin və faktların dəqiq təsviri əsas verir ki, müəllif bu əsəri mühacirətin ilk illərindən başlamış, yaxud da bu istiqamətdə sistemli qeydlər aparmışdır. Xatırladaq ki, əsər çap olunduğu dövrdə türk mətbuatında o2 Tf1 0 0 1 91.704

böyük maraqla doğurmuşdur. «Dünya» qəzetinin səhifələrində 28 təfriqədə çap olunmuş, bütöv adı «Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» olan yazı XX yüzilin əvvəllərindən – Stalinin Bakıda inqilabi fəaliyyətə başladığı illərdən tutmuş – 1922-ci ilin yazına, müəllifin mühacirətə getdiyi dövrə qədərki tarixi əhatə edir. Məhəmməd Əmin bəy çarizmlə mübarizə gedişində bilavasitə iştirakçısı olduğu hadisələrin fonunda Stalin və stalinizm haqqında öz qənaətlərini ümumiləşdirmiş, vətən tarixinin bir sıra qaranlıq və siyasi fikir üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan mətləblərini aşkara çıxarmışdır.

«Stalinlə ixtilal xatirələri» yalnız Stalin haqqında deyil, Azərbaycan milli hərəkatı barəsində dolğun, canlı təsəvvür oya-dacaq bir əsərdir. Əslində müəllif XX yüzilin əvvəllərindən ta 1922-ci illərə qədərki dövrü Stalinlə bağlı – onun iştirakı ilə təsvir edir. Stalin hadisələrin mərkəzində verilir, bütün digər əhvalatlar onunla qırılmaz xətlərlə bağlanır. Bu mənada xatirədə Stalinlə yanaşı, Mustafa Kamal Atatürk, Nəriman Nərimanov, Serqo Orconikidze, Kamo, Çiçerin, Məhəmməd Əli Rəsulov, Abbasqulu Kazımlı, Braydo, Berzanovski, Pankratov, Sultan Qaliev, Musa Cəfərli və başqa tarixi şəxsiyyətlər haqqında da bu və ya digər münasibətlə danışılmışdır.

Bir məsələ də maraqlıdır ki, müəllif Stalinin siyasi şəxsiyyət kimi real obrazını yaratmağa cəhd etdiyindən onu xarakterinin real, gerçək cizgiləri ilə verə bilmiş, şəxsiyyəti haqqında birtərəfli, ifrat qərəzli fikirlərin təsirinə qapılmamışdır. Məhəmməd Əmin bəy bəzən kiçik bir dialoqda bu tarixi şəxsiyyəti daxili aləminin ən xırda detalları ilə əks etdirə bilmişdir. Məsələn, əsərdə müstəqil bir epizod-lövə kimi verilmiş aşağıdakı parçaya nəzər salaq:

«Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən qatarımız qələbəlik bir stansiyada dayandı; burada bir az gözləyəcəkdik. Stalin Məhəmməd Əliyevə: «Pərdələri endir», – dedi. Məhəmməd Əliyev:

- Yoldaş Stalin, bu niyə? – deyə soruşdu.
- Bayırdakılar masamızı görməsinlər, – dedi.
- Görürlər görsünlər, nə olar ki?..

– Qulaq asın, necə yəni nə olar, səfalət və məhrumiyət içində olan xalq bizim bolluq içində olduğumuzu görsə, inqilab olar, bilmirsən?» (143, 42).

«Stalinlə ixtilal xatirələri» bəzən bir-birilə uyuşmayan, dağınıq, pərakəndə təsiri bağışlayan, lakin bütövlükdə bir tam-lıq yaradan bu tipli epizod-lövhələrlə zəngindir. Məhz bu cəhət müəllifə xatirədə «bütün dinləri inkar edən kommunist dininin peyğəmbəri», «Neronlara, Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran» kimi təqdim olunan Stalin şəxsiyyətinin bütün yönülərlə işıqlandırılmasına imkan vermişdir.

Professor Şamil Qurbanov yazır: «Məhəmməd Əminin xatirələri Stalin haqqında yazılmış bütün elmi və publisistik yazıların, qeydlərin hamısından fərqlənir. Bəlkə də, onu xatirə adlandırmaq düz deyil. Bu, Stalin tərəfindən törədilən fəlakətlərin və ümumiyyətlə, əsrimizin kommunist ideologiyası ilə bağlı olan hadisələrin siyasi salnaməsidir» (74). Əsərin janrını müəyyənləşdirməyə çalışan fəlsəfə elmləri namizədi Əbülfəz Qarayev isə onu esse adlandırmışdır (312, 53)

Hər iki müəllifin sözlərində müəyyən qədər həqiqət olsa da, əslində onlar «Stalinlə ixtilal xatirələri»nin memuar janrında yarandığı fikrini qəti olaraq inkar etməmişlər. Çünki əsərin nə məzmunu, nə də forması bu fikri söyləməyə əsas vermir. «Stalinlə ixtilal xatirələri» – siyasi, tarixi və avtobioqrafik cizgiləri özündə birləşdirən, xatirə formasında düşünülmüş və yazılmış bir əsərdir. Əsərin janrının onun adında ifadə olunması bu fikri təsdiq etməkdədir.

«Stalinlə ixtilal xatirələri» yazısı M.Ə.Rəsulzadənin bioqrafiyasının bir çox qaranlıq mətləblərini aydınlaşdırmaq baxımından da qiymətlidir. Belə ki, Məhəmməd Əmin bəyin inqilabi hərəkata qoşulduğu ilk illəri, həyatının Moskva dövrünü,

mühacirət etməsinin səbəblərini və təfərrüatını öyrənmək baxımından əsər zəngin faktlarla doludur.

Məhəmməd Əmin bəyin «Yol təəssüratı» adlı silsilə yazıları da sənədli-publisitik nəsr örnəyi kimi özünəməxsus bədii çalarlara malikdir. Azərbaycanın Güneyinə səyahət fonunda qələmə alınmış bu yazılarda ədib doğma xalqının qayğı və problemlərinə diqqəti çəkmiş, dövrün və mühitin canlı mənzərəsini yarada bilmişdir.

ç) Tərcümələri

M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığı geniş və rəngarəngdir. Böyük siyasi liderin ana dilindən başqa rus, türk və fars dillərini mükəmməl bilməsi yaradıcılığının erkən çağlarından onu tərcüməçilik fəaliyyətinə bağlamışdır. Moskvada yaşadığı illərdə o, alman dilini öyrənməyə başlamış (361, 3), Avropada mühacirət dövründə isə alman dililə yanaşı, ingilis, fransız və polyak dillərinə də sərbəst ünsiyyət səviyyəsində yiyələnmişdir.

Ədibin tərcümələrini dil baxımından əsasən belə səciyələndirmək olar; o həm ana dilinə, həm ana dilindən, həm də bildiyi bir əcnəbi dildən digərinə tərcümələr etmişdir. Mövzu-məzmun məsələsinə gəldikdə isə tərcümələrin bir qismini ictimai-siyasi və fəlsəfi ədəbiyyat, digər qismini bədii ədəbiyyat təşkil etməkdədir.

Mütərcimlik fəaliyyətinə əsrin əvvəllərində başlayan Məhəmməd Əmin bəyin 1907-ci ildə A.Blümdən tərcümə etdiyi «Fəhlə sinfinə nə tövr azadlıqlar gərək» («Camaat nümayəndəliyi barəsində») əsəri diqqətəlayiqdir. Əsərdə siyasi mübarizə, seçki haqqı, camaat vəkillərinin hüquq və vəzifələri, vicdan azadlığı, icma, tətillər, ittifaqlar azadlığı, şəxsiyyət toxunulmazlığı və s. məsələlərə toxunulur ki, bu o dövr Azərbaycan siyasi həyatı üçün olduqca vacib məsələlərdən idi (18).

Məhəmməd Əmin bəy siyasi mübarizə meydanına yeni-yeni atılmağa başlayan xalqa öz hüquq və vəzifələrini aydın şəkildə izah edən bu tipli əsərlərlə yanaşı, millət və milli döv-lətçilik kimi daha qlobal siyasi ideyaların kütlələrə aşılma-sında böyük təsir qüvvəsinə malik əsərlərə də müraciət edirdi. Bu mənada onun məşhur Şərq mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin yaradıcılığına müraciəti səciyyəvidir. M.Ə.Rəsulzadə müəllifin Hindistanda nəşr edilmiş «Məqaləti-cəmalıyyə»sindən «Vəhdəti-cinsiyyə fəlsəfəsi»ni farscadan türkcəyə çevirərək «Türk yurdu» jurnalında dərc etdirmişdir. Şeyx Cəmaləddin milli duyğularla yoğrulmuş bu əsərində qeyd edirdi: «İnsanlar arasında təsir dairəsi geniş olub bir çox fərdləri biri-birinə bağlayan iki bağ vardır: biri dil birliyi, ikincisi isə din birliyidir. Dil birliyinin dünyada dözümlü, şübhə yoxdur ki, daha da-vamlıdır. Çünki az bir zamanda dəyişməz. Halbuki ikincisi belə deyildir: tək bir dildə danışan irqi görürük ki, min illik müddət zamanı, dil birliyindən ibarət olan milliyyətə xələl gətirmədən iki-üç din dəyişər» (75).

Əslən Azərbaycan türklərindən olan, ömrünün ilk illərində islam birliyi ideyasına söykənən, islam dünyasını gəzib-do-laşdıqdan sonra isə bu görüşlərinə xitam verərək milliyyət ide-alına tapınan böyük mütəfəkkir bəhs olunan əsərində iddia edir-di ki, islam dünyasının yaşaması və tərəqqisi ayrı-ayrı müsəl-man tayfalarının milliyyətçi əsasa dayanması və hər birinin mil-li çərçivədə inkişaf və tərəqqisi ilə əlaqədardır.

M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığında bədii ədəbiyyat əsas və aparıcı yer tutur. Belə ki, ədibin bu istiqamətdə fəa-liyyəti Ə.Firdovsi, N.Gəncəvi, L.Tolstoy, M.Lermontov, F.Dos-toyevski, A.Krilyov, M.Qorki, A.Dode və başqa ədəbi şəxsiy-yətlərin adı və əsərləri ilə bağlıdır.

Yüksək ədəbi zövqə malik olan M.Ə.Rəsulzadənin tərcü-mə yaradıcılığına belə həssaslıq göstərməsi təsadüfi deyildi. Əs-rin əvvəllərində Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə kimi

mütəfəkkirlər tərcümə yaradıcılığına üstünlük verir, Azərbaycan ədəbiyyatının yönünün Qərbə çevrilməsində, xalqın oyanışında, maariflənməsində bunun əhəmiyyətini vurğulayırdılar. Bu mənada M.Ə.Rəsulzadə də istisna təşkil etmirdi. Böyük ədib xalqlar və millətlər arasında ədəbi-mənəvi əlaqələrin inkişafında, onların bir-birinə yaxınlaşması və qarşılıqlı anlaşmasında tərcümənin əhəmiyyətini görür və qiymətləndirirdi.

Səciyyəvidir ki, ədəbi yaradıcılığının digər sahələrində olduğu kimi burada da məqsədyönlü hərəkət edən müəllif tərcüməyə tərcümə xatirinə yanaşmamış, təsadüfi əsərləri dilimizə çevirməmişdir. Əksinə, elə müəlliflərin yaradıcılığına müraciət etmişdir ki, onların əsərləri azadlıq ruhu, hürriyyət ideyaları, istiqlal məfkurəsilə yögrulmuş olsun.

Tehran mühacirəti illərində Məhəmməd Əmin bəy A.Krılovun «Sazandalar» təmsilini «Heyvanların konserti» adı ilə fars dilinə çevirərək redaktoru olduğu «İrani-nou» qəzetində dərc etdirmişdir (152, 64). Böyük ictimai məzmun daşıyan bu tərcümə nəinki ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, hətta İran hakimiyyət dairələrində bərk narahatlığa səbəb olmuşdur (340, 109).

Böyük rus nasiri L.N.Tolstoyun əsərləri də bir tərcüməçi kimi M.Ə.Rəsulzadənin marağını çəkmişdir. Onun L.N.Tolstoydan çevirmələri 1912-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Bu barədə akademik V.A.Qordlevskinin «Tolstoy Türkiyədə» adlı məqaləsində yığcam şəkildə məlumat vermişdir: «Azərbaycanlı M.Ə.Rəsulzadə (sonralar müsavətçi) «Asarqadon» (Konstantinopol) hekayəsini tərcümə etmişdir. Amma tərcümə cansız alınmış və Osmanlı dilinin ruhundan uzaqdır. O, 1921-ci ildə Moskvada mənə nəşr üçün Tolstoyun «Tövbə»sini də hazırlamış olduğunu demişdi» (301, 441). (Həmin səhifənin aşağısında müəllif bu cümlə ilə bağlı qeyd vermişdir: «Sahibkar və muzdur», «İki qoca»nın tərcüməsi ehtimalının dəqiqləşdirilməsinə də ehtiyac vardır» (301, 441).

Qeyd edək ki, V.A.Qordlevskinin hekayələrin «Osmanlı dilinin ruhuna uyğun olmadığı»ni iddia etməsi, bircə, tərcümənin zəifliyinə dəlalət etmir, çox güman, tərcüməçinin iş prosesində Azərbaycan türkcəsinin təsirindən qopmağını göstərir ki, bu xüsusiyyət M.Ə.Rəsulzadənin orijinal əsərlərində də müşahidə olunmaqdadır.

M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda olarkən L.N.Tolstoyla yanaşı, M.Qorkinin də bəzi hekayələrini türkcəyə çevirib dərc etdirmişdir. Bu tərcümələri müəllif o zaman İtaliyanın Kapri adasında yaşayan M.Qorkiyə göndərmiş və məktubla daha hansı əsərlərini türk dilində görmək arzusunda olduğunu bildirmişdir. Bu illərdə M.Qorkinin «Ana» romanı geniş yayılmışdı. Amma qəribədir ki, M. Qorki M.Ə.Rəsulzadəyə «Ana» romanını deyil, mövzusu Şərq həyatından alınmış «Xan və oğlu» hekayəsini çevirməyi məsləhət görür. Ədib bu barədə M.Qorkinin «Arvadana», «Xan ilə oğlu» adlı iki hekayəsindən ibarət 1914-cü ildə Bakıda nəşr etdirdiyi kitabçada məlumat vermişdir: «İstanbulda ikən «Rus ədəbiyyatı nümunələri» deyə kiçik bir risalə nəşr etdirmiş, buraya rus ədibi-benamından Maksim Qorki ilə Qraf Tolstoyun kiçik hekayələrindən bir neçəsini daxil (*orijinalda* , V.S.) etmişdim. Məzkur risalədən bir dənəsini də o vəqt İtaliyada Kapri cəzirəsində iqamət etməkdə olan ədibi-möhtərəm Maksim Qorkiyə göndərmiş və özlərinə yazdığım bir məktubda dəxi zat-ədibanələrinin əsərlərindən hankısının türkcəyə tərcüməsini görmək meylinə olduqlarını soruşmuşdum. Yazdıqları cavabnamələrində bu sətirləri qaralayan aciz haqqında özəl buyurduqları lütf zamanında «Xan ilə oğlu» hekayəsi bəlkə türklərin marağını cəlb edər,– deyə bir mütaliyəyə bəyan etmişlərdi. Arzuyi-ədibanələrini icra niyyətilə məzkur hekayə türkcəyə tərcümə olunmuşdur» (70).

Tərcümənin rusca mətni ilə apardığımız müqayisə və tuşdurmalar belə qənaət doğurur ki, M.Ə.Rəsulzadə hər iki hekayəni orijinalı təhrif etmədən, məzmunu xələl gətirmədən doğ-

ma dilin axarında səsləndirə bilmiş və beləliklə, böyük rus ədi-
binin istəyini peşəkar səviyyədə yerinə yetirmişdir.

Yuxarıda M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığına məq-
sədyönlü yanaşdığını, seçib dilimizə çevirdiyi bədii nümunələr-
də bu və ya digər dərəcədə istiqlal məfkurəsinə xidmət məramı-
nı açıqladıq. Bu anlamda onun rus romantik poeziyasının böyük
nümayəndəsi M.Lermontovun yaradıcılığına üz tutması maraq-
lıdır. M.Ə.Rəsulzadənin şairin həcm etibarını ilə ən iri poeması
olan «İsmayıl bəy»ə müraciət etməsi professor Şamil Qurba-
novun qeyd etdiyi kimi, onunla bağlıydı ki: «...Lermantovun
əsərləri dövrün vacib problemləri ilə səsleşirdi və onun dililə
danışmaq bizim ziyalılar üçün həm əlverişli, həm də asan idi»
(72). Digər tərəfdən, Qafqaza müraciətlə başlayan və Qafqaz
həyatından bəhs edən bu poema mövzu baxımından da xalqa
yaxın idi:

Qoca Qafqaz, sənə salam olsun –
Deyiləm mən yabançı dağlarına,
Ta çocuqkən o dağlar küləyi
Məni yüksəltdi asimanlarına.
O zamandan bəri düşüncələrim,
Həp cənub asimanı, həp qayalar,
Hürrsən, nə gözəlsən, ey Qafqaz,
Siz də ey yüksək, ey gözəl dağlar (78, №2).

Məlum olduğu kimi, poema Qafqazın istiqlaliyyəti uğ-
runda mübarizə aparən İsmayıl bəyin taleyinə həsr olunmuşdur.
Bu mənada «İsmayıl bəy»in həmin dövrdə dilimizə çevrilməsi
təsadüfi səciyyə daşıyırdı; bu, Azərbaycanda və bütün Qafqaz-
da yüksələn istiqlal hərəkatına kömək və istiqlalçılıq məfkurə-
sini təbliğ etmək məqsədi daşıyırdı. «Rəng çalarları, epitet, mü-
qayisə və bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi ilə seçilən poema
M.Ə. Rəsulzadənin diqqətini hər şeydən öncə, kəskin sosial

problemləri özündə cəmləşdirən romantik əfsanəvi İsmayıl bəy obrazı ilə cəlb etmişdir» (305).

Bu inkarolunmaz detallarla yanaşı, şübhəsiz ki, poemanın rusca variantındakı:

Tam v kalibeli, pesni materey,
Puqayut russkim imenem detey –

Yaxud da:

Kak tı, ya russkix nenaviju (316, 324 və 351) –

tipli misraları və əsərin ümumi azadlıq ruhu Məhəmməd Əmin bəyin diqqətini cəlb etmiş və o, poemanı bu xüsusiyyətlərinə görə dilimizə çevirmişdir:

Burada analar çocuqlarını,
Moskov adı ilə ixafə edər (78, № 3).

Başqa sözlə, M.Ə.Rəsulzadə siyasi publisistika vasitəsilə müstəqim şəkildə deyə bilmədiyi fikirləri «İsmayıl bəy»in ictimai-siyasi yüklü, poetik misraları ilə ifadə etmişdir.

«İsmayıl bəy» poeması M.Y.Lermontovun yüz illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq təqdim edilmişdir. Tərcümə «Dirilik» jurnalının 2,4,5,6,10 və 15-ci saylarında dərc olunmuşdur. Lakin poema tərcümə edilib sona çatdırılmamışdır. Və nə «Dirilik» jurnalının, nə də gözdən keçirdiyimiz digər qəzet və dərgilərin səhifələrində poemanın davamına təsadüf eləmədik. Ola bilsin ki, jurnal bağlanarkən o, tərcüməni dayandırmış, yaxud da dövrün, ictimai-siyasi həyatın digər, daha vacib qayğıları onu bu işdən yayındırmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin tərcümələrindən biri də fransız yazıçısı Alfons Dodenin «Sonuncu dərs» hekayəsidir (23). Alma-

niyanın Parisi istilasını əleyhinə yazılmış olan bu hekayədə Fransa xalqının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi və qələbəyə inam əzmi öz bədii əksini tapmışdır. M.Y.Lermontovun «İsmayıl bəy» poemasında olduğu kimi burada azadlıq ruhunun gücü böyük mütəfəkkirin diqqətini özünə cəkdiyindən o, əsəri ana dilində səsləndirməyi məqsəduyğun hesab etmişdir.

Ədib, eyni zamanda, F.M.Dostoyevskinin «Qartal» hekayəsini doğma dilə çevirərək «İqbal» qəzetində dərc etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci ildə «Əsrimizin Səyavuşu» əsəri üzərində işləyərkən Ə.Firdovsinin «Şahnaməsi»nə müraciət etmiş, lakin zaman məhdudiyətindən tədqiqata daxil etdiyi farsca parçaların yalnız sətri tərcüməsini verməklə kifayətlənmişdir.

Ədib «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasını yazarkən də əvvəlcə əsərə daxil etdiyi farsca poetik parçaların türkçə sətri tərcüməsini vermiş, lakin tədqiqat üzərində işini davam etdirərkən sətri tərcümələri poetik tərcüməyə çevirə bilmişdir. Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığında Nizaminin əsərlərindən dilimizə çevrilmiş parçalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu tərcümələr bir neçə baxımdan maraqlıdır. Hər şeydən əvvəl, Məhəmməd Əmin bəyin Nizamidən çevirmələri onun tərcümə yaradıcılığının son illərinə təsadüf edir (Müəllif bu işlə əsasən 1941-1951-ci illərdə məşğul olmuşdur). Bu illərin onun yaradıcılığının kamillik dövrü olduğunu nəzərə alarsaq, çevirmələrin hansı baxımdan diqqəti cəkməsi aydın olar. İkincisi, əvvəlki tərcümələrdən fərqli olaraq, M.Ə.Rəsulzadənin Nizami irsinə müraciəti milli-azadlıq ideyalarını yaymağa deyil, böyük Azərbaycan şairini türk dünyasında onun öz dilində tanımaq məramından irəli gəlir. Üçüncü bir tərəfdən isə bu tərcümələr Nizaminin başqa müəlliflər tərəfindən edilmiş çevirmələri arasında analoji təhlillər, müqayisələr aparmağa imkan verir.

M.Ə.Rəsulzadənin bu diqqətəlayiq tərcümələri «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının sonunda «Nizamidən çevirmələr» bölməsində verilmişdir (247, 337-352). Bunlar «Məxzə-nül-əsrar»dan Allah, söz, sözcü haqqında bölmələrdən, «İxtiyar qadın və Sultan Səncər», «Tuğlaçı ixtiyar», «Bayquş düyünü» məqalələrindən; «Xosrov və Şirin»dən «İnsanlığın dəyəri», «Xosrov ilə Fərhadın deyişməsi» bölmələrindən; «İsgəndərnamə»dən isə «Qıpçaq qadınları» epizodundan ibarətdir.

Qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin Nizamidən çevirmələri poetikliyi, axıcılığı və orijinala yaxınlığı ilə seçilir. Fikrimizin sübutu üçün bəzi parçalara müraciət edək:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalət üçün süsləndi həp elləri.
Madam ki, sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusan (247, 342).

Yaxud:

Bu məsləkə əl atdığım neçindir?
Bir gün sənə əl açmamaq üçündür.
Bu sözləri bizim yigid eşitmiş,
Qızarmış, ağlamış, çəkilmış, getmiş (247, 344).

Yaxud da:

Sözdən gözəl övladı,
Dünyamız doğurmadı.
Nə yapıdıysa yaradan,
Qalan bir sözdür ondan (247, 338).

Ədibin Nizamidən çevirmələri Azərbaycan və Türkiyə şivələrinin birgə xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Anlaşılma-

yacağı düşünüldüyü bəzi sözlərin qarşılığının verilməsi də bu fikri təsdiq etməkdədir.

Bunlardan əlavə, monoqrafiyanın müxtəlif yerlərində tədqiqata cəlb olunmuş parçalar, nümunələr və epigraflar da Nizamidən çevirmələr haqqında qənaətlərin tamamlanmasına xidmət edir. Maraqlıdır ki, monoqrafiyada Nizami ilə yanaşı, Cəlaləddin Rumi, Hafiz Şirazi, Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi və başqa Şərq klassiklərinin əsərlərindən də müəyyən beyt və parçaların poetik tərcüməsi verilmişdir.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə yalnız tərcümə yaradıcılığı ilə kifayətlənməmiş, həmçinin əsrin əvvəllərində ana dilinə çevrilən əsərlərə də yeri gəldikcə münasibət bildirmişdir. Məsələn, Rahilin fars şairi Sədi Şirazinin «Gülüstən» (152, 263-267), Mir Əbdülvahab Seyidzərgərin «Bustan» (152, 273-280) əsərinin tərcüməsi, habelə gürcü ədibi Maçadilişvilinin «Qaçaq Kərəm» pyesinin tamaşası ilə bağlı yazdığı məqalələri bu baxımdan səciyyəvidir. Bəhs olunan məqalələrdə ədib tərcümə yaradıcılığının bu və ya digər aspektləri ilə bağlı fikir və mülahizələrini ifadə etmişdir.

IV FƏSİL

ƏDƏBİ TƏNQİDİ VƏ ELMİ-NƏZƏRİ YARADICILIĞI

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının ən zəngin qolunu nəzəri-estetik, ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmaları təşkil edir. Böyük mütəfəkkirin yaradıcılığının digər sahələri kimi bu qolu da indiyədək hər hansı şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmədiyi üçün öyrənilməmiş qalmışdır. Bu isə milli ədəbi-estetik fikirdə müəyyən təbii boşluğun yaranmasına, bu və ya digər məsələlərlə bağlı birtərəfli hökm və qənaətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə qələmini ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslığın bir çox janrlarında sınıamışdır. Əslində onunçün konkret bir janr mövcud olmamış, hürriyyət və istiqlal ideyasını yaymaq üçün bütün ədəbi vasitələrdən istifadə etmişdir. Onun qələmində tənqid və ədəbiyyatşünaslıq, bədii yaradıcılığında olduğu kimi, milli istiqlaliyyət probleminə yönəldilmişdir. Ədib istər doğma Vətəmində, istərsə də mühacirətdə Azərbaycanı tanımaq, təbliğ etmək, onun çoxəsrlik mədəniyyətini üzə çıxarmaq, araşdırmaq, bir sözlə, mənsub olduğu məmləkətin varlığını, mövcudluğunu təsdiq etdirmək fikr ilə qələm çalmışdır. Elə buna görə də M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi mövzulu elə ciddi bir əsəri yoxdur ki, bu və ya digər dərəcədə ədəbiyyatşünaslıqla bağlanmasın, eyni zamanda, buna qarşılıq elə bir ədəbiyyatşünaslıq əsəri yoxdur ki, orada Azərbaycan istiqlalı problemi qoyulmasın. Bu onun ümumi yaradıcılığına xas olan bir keyfiyyətdir.

M.Ə.Rəsulzadənin tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı əsərlərini yazılış tarixinə, yaxud janr prinsipinə görə deyil,

mövzu və problem baxımından təhlil etmək daha məqsədə uyğundur. Çünki ədib tarixi zərurət ucundan ədəbiyyat tarixinin eyni mərhələlərinə və şəxsiyyətlərinə, eyni problemlərinə təkrar-təkrar qayıtmalı olmuşdur ki, bu da həmin əsərlərin təhlili və ümumiləşdirilməsində özünəməxsus yanaşma üsulu tələb edir.

1903-cü ildən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsinə qədərki dövrdə daha çox elmi-tənqidi və ədəbi-publisistik məzmunlu məqalələr yazan ədib sonralar monoqrafik janrlara üstünlük vermiş, daha çox iri həcmli əsərlər ortaya çıxarmışdır.

Tənqidi geniş mənada dərk edən ədib 1906-cı ildə yazırdı ki, «...tənqidsiz heç bir sənət, heç bir millət tərəqqi etməmişdir» (98). Bu fikir Məhəmməd Əmin bəyin yaradıcılığında sadəcə tezis olaraq qalmamış, əksinə fəaliyyətinin bu zəmində köklənməsində təkanverici amil rolunu oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri fəaliyyəti mahiyyət etibarı ilə iki istiqamətdədir: Birincisi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi; ikincisi isə professional yaradıcılıq sahəsi kimi; başqa sözlə, o, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin həm təbliğatçısı, həm də tədqiqatçısı kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təbliği məsələsinə istiqlal uğrunda mübarizə qədər böyük önəm verirdi. Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra o, İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzini yaratmışdır ki, bu mərkəz siyasi fəaliyyətlə yanaşı, milli mədəniyyəti, ədəbiyyatı yaymaq və təbliğ etmək işini özünün əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Böyük siyasi xadim mühacirət illərində ədəbi proseslə daim bağlı olmuş, Türk Ensiklopediyası, Türk Dil Qurumu ilə yaxından əlaqə saxlamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə ədəbi-estetik və nəzəri-kültüroloji görüşlərini başlıca olaraq «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Əsri-

mizin Səyavuşu», «Azərbaycan kultür gələnləri», «Azərbaycan şairi Nizami» kimi nisbətən irihəcmli monoqrafik tədqiqatlarda əks etdirmişdir. Müəllifin türk, alman, fransız, ingilis, polyak, rumın, rus, fars və başqa dillərdə çap olunmuş tarixi-siyasi mövzulu otuzdan çox kitabını və yüzlərlə məqaləsini ədəbiyyatşünaslıqla bağlayan xətlər güclüdür.

Məhəmməd Əmin bəyin ədəbi-nəzəri məqalələrinə gəlildə isə bunlar da mövzusunə görə müxtəlif və rəngarəngdir. Belə ki, məqalələrin bir qisminə ümumi kulturoloji müstəvidə milli mədəniyyət konsepsiyası açıqlanır, ədəbiyyat və siyasət məsələlərindən bəhs edilir; ikinci bir qismi klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrinə, yaxud onun müxtəlif problemlərinə həsr olunmuşdur. Məqalələrin üçüncü qisminə folklor, dördüncü qisminə Güney Azərbaycan ədəbi prosesi və mühacirət ədəbiyyatı tədqiq edilmişdir. Ədibin məqalələrinin mühüm bir hissəsini sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında milli kökdən uzaqlaşma meyillərinin, ruslaşdırma siyasətinin tənqidi təşkil edir.

Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının zəngin və mürəkkəb olan ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri qolu aşağıdakı ardıcılıqla tədqiqatə cəlb olunmuşdur:

a) Ümumi kulturoloji görüşləri; milli mədəniyyət konsepsiyası;

b) Ədəbiyyat və siyasət məsələsinə dair görüşləri;

c) Folklorşünaslıq axtarışları;

ç) Klassik irsin tədqiqi;

d) Çağdaş ədəbiyyat məsələləri.

**a) Ümumi kulturoloji görüşləri;
milli mədəniyyət konsepsiyası**

M.Ə.Rəsulzadənin kulturoloji görüşlərinin əsasında onun milli mədəniyyət konsepsiyası dayanır. Heç şübhəsiz, mədəni-

kulturoloji fəaliyyəti siyasi mücadilədən ayrı tutmayan, əksinə bunların vəhdətini əsas götürən böyük mütəfəkkirin görüşlərində bu məsələnin öyrənilməsi XX əsrin estetik fikrinə müəyyən aydınlıq gətirməkdədir.

«Kültür» və «mədəniyyət» istilahları M.Ə.Rəsulzadənin leksikonunda bəzən ekvivalent kimi işlədilər, bəzən isə fərqləndirilən ifadələr kimi daxil olsa da, o, sonuncu məqama daha çox üstünlük vermişdir. Ədibə görə, «kültür» sadəcə olaraq mənəviyyatı, başqa sözlə, «dini, fikri, hissi, ədəbi və bədii səhifələri» deyil, həmçinin «iqtisadiyyat, ictimaiyyat və siyasət kimi maddiyyatı» da ehtiva eləyən geniş mənalı anlayışdır. Nisbətən məhdud mənalı «mədəniyyət» isə geniş mənalı anlam olan «kültür»ün yalnız bir qütbünü, onun mənəviyyatla bağlı tərəflərini əhatə edir.

M.Ə.Rəsulzadə hələ ilk yazılarında milli mədəniyyətin formalaşması prosesini xalqın maariflənməsi və məktəblərin milliləşdirilməsi məsələlərindən ayrı tutmurdu. O, çarizmin bu sahədə müsəlmanlara qarşı tutduğu ədalətsiz mövqeyi kəskin tənqid edirdi. «Məktəb və mədrəsə» adlı silsilə məqalələrində Qafqaz Maarif müdiri Rodolev cənablarına məhz antimillə mövqeyinə görə rişxəndlə yanaşırdı (135).

Ədib həmin məqaləsində iddia edirdi ki, başlıca olaraq türk-tatar qövminə mənsub olan Rusiya müsəlmanları milli mədəniyyətlərini formalaşdırmaq, ümumiyyətlə, bu sahədə nəyə isə nail olmaqdan ötrü aralarındakı birliyin zərurətini dərk etməlidirlər. O, türk xalqlarının vahid mədəniyyətə malik olduğunu iddia edir, aralarındakı ümumi, aparıcı məqamların qabardılmasına, inkişaf etdirilməsinə tərəfdar çıxırdı. Mühacirətdə yaşadığı illərdə qələmə aldığı «Milli birlik» («Azerbaycan» dərgisi (Ankara), 1952, sayı 7) adlı məqaləsində isə o, türk xalqlarının və mədəniyyətlərinin parçalandığını ürək ağrısı ilə qeyd edirdi: «Nə yazıq ki, bu müştərək türk kulturu tarixin mərhəmətsiz seyri nəticəsində bir-birindən uzaq müxtəlif sahələrə

dağılmışdır. Müştərək düşmən də bu ayrı-ayrı türk parçalarını bir-birindən uzaqlaşdırmaq və bir-birinə yabançı qılmaq üçün əlindən gələn hər şeyi yapmış və hələ durmadan yapmaqdadır. İştə, bu durum qarşısında türk gəncliyinə düşən əsl vəzifə bu ucsuz-bucaqsız türk kultürünü bütün özəlliklərilə tanımaq, öyrənmək, sevmək, mənimsəmək və tanıtməkdir».

M.Ə.Rəsulzadə dünyəvi təhsil verən, daha qabaqcıl və mütərəqqi olan rus məktəblərində deyil, milli ruhu və əxlaqı əks etdirdiyi üçün ruhani məktəblərə üstünlük verirdi. Təhsil almadan mədəniyyətə qovuşmağın qeyri-mümkünlüyünü dərk edən ədibin fikrincə, tək-tək fərdlərin deyil, yalnız bütün millətin maarifləndirilməsi ilə mədəniyyət yaratmaq mümkündür. Məktəbləri milli mədəniyyətin formalaşmasını sürətləndirən faktor kimi səciyyələndirən M.Ə.Rəsulzadə bu fikirdə idi ki, tədris müəssisələri millətin ruhuna, adət-ənənələrinə uyğun olmalıdır. O, ruhanilərin və müəllimlərin yeni ruhda tərbiyələndirilməsini diqqət mərkəzində saxlayır və məktəblərin milliləşdirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətli bir amil kimi təqdir edirdi. Ədib milli məktəblərin mövcudluğunu hər bir millətin ədəbi hüququ kimi səciyyələndirərək bunu istər siyasi, istərsə də elmi baxımdan əsaslandırmağı unutmurdu. «Açıq söz» qəzetində dərc etdirdiyi «Firudin bəy Köçərli məktubuna aid» yazısında isə müəllif Qori Müəllimlər Seminariyası məzunlarının ana dilini yaxşı bilmədiklərindən narahatlığını ifadə edirdi (152, 520-521).

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsərinin başlanğıcında müəllif belə bir tezis irəli sürür: «Bizim kultürlər üç böyük amilin qarşılıqlı təsirlərindən doğarlar: coğrafi amil – vətən, etnoqrafik amil – millət və mənəvi amil – mədəniyyət» (245, 9). Böyük mütəfəkkir Azərbaycanın kultür ənənələri haqqında aydın təsəffür yaratmaq üçün onu bu üç amilin fonunda nəzərdən keçirməyi zəruri bilir və milli kultür anlayışını da məhz həmin amillərin qovuşuğu kimi dərk edir.

M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmalarında bir tərəfdən Azərbaycan mədəniyyətinin təşəkkül tapdığı, bəhrələndiyi zəmin, o biri tərəfdən bu mədəniyyətin digər xalqların mədəni irsinə təsiri elmi şərhini tapmışdır.

Şərq və Qərb mədəniyyətləri fonunda Azərbaycan mədəniyyətinin mahiyyətini aşkarlamağa çalışan M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bu mədəniyyət həyata, cəmiyyətə bağlı olmuş, tarixən hər cür sxolastizmi rədd etmiş, dünyəviliyə can atmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin mədəniyyət konsepsiyası milli məhdudluğa və milli qapalılığa yad idi. Ədib Azərbaycan mədəniyyətini Şərq-islam və Qərb-xristian mədəniyyətlərinin əlaqə və qovuşuğunda dərk edir, qiymətləndirirdi. O bir çox yazılarında Azərbaycan mədəniyyətinin Şərq-islam mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu, məhz bu mədəniyyətə təkrarsız dahilər verdiyini dönə-dönə qeyd etmiş, həmçinin ayrı-ayrı klassiklərin yaradıcılığının Şərq-islam dəyərlərinə bağlanan məqamlarına diqqət yetirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə bu fikirdə olmuşdur ki, əslində milli olan Azərbaycan mədəniyyəti Şərq və islam ruhunu özündə birləşdirdiyi, qovuşdurduğu üçün onun bir çox dahiləri həmçinin Şərq-islam mədəniyyətinə mənsubdurlar. Bu bəhrələnmə və zənginləşmə qarşılıqlı olduğu üçündür ki, Şərq-islam dünyasının başqa millətlərə mənsub olan sənətkarlarının yaradıcılığında, ruhunda Azərbaycanın da payı vardır. Azərbaycan mədəniyyəti Şərqlə yanaşı, həmçinin Qərb və dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğu üçün bəşər mədəniyyətinin zənginləşməsində onun da rolu inkarolunmazdır.

Məhəmməd Əmin bəyin milli mədəniyyətə necə əhəmiyyət verməsi onu milliyət anlayışı ilə eyniləşdirməsində özünü göstərir. Milli mədəniyyəti bəşər mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi kimi dərk edən ədibin fikrincə, hər hansı bir millətin ölümə məhkum olmasından bəşəriyyət nə qədər itirirsə, milli mədəniyyətlərin məhvi, tənəzzülü və inkişafdan qalması

bəşər sivilizasiyasına o qədər zərbə vurmuş olur. «Məncə, mədəniyyəti-bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və öz istiqlalı sayəsində, yəni öz diriliyi ilə özünə xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə ediyor ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyini deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nöqsanını təşkil ediyor» (152, 462).

Mədəniyyətin formalaşmasında və inkişafında dinin rolunu qiymətləndirən ədib Şərq mədəniyyətindən bəhs edərkən onun mayasındakı milli faktorlarla yanaşı, islam faktorunun aparıcı aspektləri üzərində dayanmaqla, bu mədəniyyəti mahiyyət və məzmunca səciyyələndirmiş olur. Alimin fikrincə, Şərq-islam mədəniyyəti özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. O, «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında XIV əsr ərəb tarixçisi İbn Xaldunun belə bir fikrini təqdir edir ki, «...islam mədəniyyəti yalnız ərəblərin yaratdığı bir abidə deyil, islam dinini qəbul etmiş xalqların bərabər tikdikləri binadır». Belə ki, Şərq-islam mədəniyyətini onu yaradan üç milli amillə sıx bağlayan ədib qeyd edir ki, «...islam mədəniyyətinin Şərqdə yayılmasında ərəb dili ilə bərabər fars və türk dillərinin də müəyyən rolu vardır. Bir duyğu, düşünuş və bilik vasitəsi olmaq etibarilə, tarixin müəyyən dövrlərində bu iki dilin, xüsusən ədəbiyyat sahəsində və beləliklə, Şərq islam mədəniyyətinin inkişafı və yayılmasında çox mühüm təsirləri olmuşdur» (247, 6).

Şərq və Qərb mədəniyyəti anlayışları arasında analoji müqayicə aparan müəllif bu qənaətə gəlir ki, hər iki mədəniyyətin bir vəhdət kəsb etməsində din aparıcı faktor olmuşdur. Belə ki, Qərb mədəniyyəti «xristian topluluğuna girmiş bütün qərblilərin milliyyət və irq təəssübü çəkmədən yaratdıqları bir dəyər olduğu kimi», Şərq mədəniyyəti də islam birliyinə daxil olan ərəb, türk, fars və başqa millətlərin birgə yaratmış olduqları abidədir.

Mədəniyyətdə ortaqlıq prinsiplərini diqqət mərkəzində saxlayan mütəfəkkir «Əsrimizin Səyavuşu»nda fikirlərini belə yekunlaşdırır: «Dili, dini, əxlaqı, adəti, tarixi və ənənəsi bir olan xalq milli bir mədəniyyət yaradır: dinləri, dilləri və yaxud tarixi müqəddəratları, hətta bəzən coğrafi mövqeləri bir olan millətlər müştərək bir mədəniyyət yaradırlar. Bəzən iki ayrı soydan olan mədəniyyətlərin iştirakı o qədər sıxı olur ki, xətti-zatında iki mədəniyyətdən bir mədəniyyət, iki millətdən bir millət nümunəsi meydana gəlir.

Türklük, ərəblik, farslıq müştərək bir mədəniyyət nümunəsi meydana gətirmişdir. Necə ki, bir xristian mədəniyyəti var – buna Avropa mədəniyyəti də deyirlər. Necə ki, islam mədəniyyətinə Şərq mədəniyyəti deyilir» (259, 31).

Bilindiyi kimi, Məhəmməd Əmin bəyin ümumi kulturoloji görüşlərində dil dindən üstün və aparıcı amil kimi səciyələndirilmişdir. Lakin bir sıra məqamlarda, o cümlədən Şərq və Qərb mədəniyyəti anlayışlarına münasibətdə, dini dilə nisbətən daha vacib faktor bilir. O yazır: «Din hər nə qədər dildən sonra gələn bir amil isə də, bəzi şərait daxilində ondan daha müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilir, ümumi bir dil nə qədər dil əhlinə ümumi bəzi xislətlər və ideallar tövlid ediyorsa, ümumi bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər» (152, 480).

M.Ə.Rəsulzadə 1916-cı ildə yazmış olduğu «Gürcü məsləkdaşımızla bəhsimiz» adlı məqaləsində milli mədəniyyətin əsasını başlıca olaraq üç amildə – dildə, tarixi ənənədə və dində görür: «Açıq söz» mədəniyyəti-bəşəriyyəni milli mədəniyyətlərin yekunu təsvir edir. Mədəniyyəti-bəşəriyyə namına milli mədəniyyətlərin hər bir təcavüz və təərrüzdən saxlanmasını tələb edir. Milli mədəniyyətlərin kökünü dildə, tarixi ənənədə görür. Fəqət dinə dəxi mədəni bir rol vermək istər. Din mütədəyyəinləri arasında mədəni bir beynəlmiləliyyət vücuda gətirir» (129).

Mədəniyyətin əsasını dildə görə böyük ədib «Milli dirilik» silsilə məqalələrində yazır: «Dil milliyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir. Bir milliyyəti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasilər də əsl bunun üçündür ki, təmsil (assimilyasion) əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edərlər» (152, 476). Göründüyü kimi, milli mədəniyyətdə dilin rolunu ədib millətin mövcudluğunu təşkil edən amil qədər vacib sayır.

M.Ə.Rəsulzadə milli mədəniyyətin təməl daşını xalqın tarixi, həyat və yaşayış tərzini, adət və ənənəsində görür, ayrı-ayrı mədəniyyətlərin bir-birindən fərqlənməsində məhz bu cəhətin aparıcı olduğunu iddia edirdi. Onun fikrincə, hər bir xalq yaşadığı tarixdən, öz milli xüsusiyyətlərindən, əxlaqından, adət və ənənəsindən asılı olaraq milli mədəniyyət yaradır. Bu mənada ayrı-ayrı xalqların mədəniyyəti müstəsna olaraq kəsb edir və biri digərini təkrarlamır.

Bütün bunlarla yanaşı, milli mədəniyyətin formalaşması və inkişafı üçün istiqlalyyətin mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd etməsi M.Ə.Rəsulzadənin konsepsiyasının çox mühüm tərəflərindən biridir. O yazır: «Alman milləti – german irqi özünün istiqlalını təmin eləməsə və öz mədəniyyət xassəsini mühafizə etməsə idi, bəşəriyyət Şopenhauer, Fixte, Höte, Faust, Qutenberq və Lüter kimi dühaları da görməyəcək idi. Fransa digər bir irq və qövmiyyət içində münhəl olub da öz mənliliyini itirsəydi, bəşəriyyət 19-cu əsrin fikirləri üzərinə hökumət edən o fikir qəhrəmanlarını – Jan Jak Russo, Didro, Monteskye, Viktor Hüqo və Volterləri də qaib edəcəkdi...» (152, 464).

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, milli dil, ədəbiyyat, mədəniyyət millətin istiqlalı, azadlığı ilə sıx bağlıdır. Belə ki, istiqlalını qoruya bilməyən millət mədəniyyətini, mədəniyyətini qoruya bilməyən millət isə milli varlığını mühafizə edə bilməz. Çünki istiqlalını itirən millətlər milli varlıqlarına yad, yabançı bir dildə

yazmağa məcbur edilir, bu isə ayrı-ayrı fərdlərin, şəxsiyyətlərin assimilə edilməsinə gətirib çıxarır. «Bizim mühitimizdəki rusca oxumuşlarımızı tədqiq etsək, görəcəyiz ki, ali diplom almış, böyük təhsil görmüşlərimiz arasında ancaq o qismi az-çox iqtidarlı və mənsub olduğu mühitin işləri ilə əlaqədardır ki, az-çox türkcə savadı var və öz milliyyətinin nə olduğunu biliyor. Sırf rusca ilə böyüyüb də özlərindən xəbəri olmayanlar isə əksərən mənsub olduqları mühitin ehtiyaclarına qarşı laqeyddirlər» (152, 465).

Yad dildə təhsil alıb öz millətinə yabançı münasibət bəsləyənləri nəsil verməyən canlıya bənzədən böyük mütəfəkkirin fikrincə, hər hansı geridə qalmış bir ölkənin istiqlalını əlindən alıb, daha qüdrətli bir dövlətə tabe etməklə onun tərəqqisinə nail olmaq mümkündür, lakin bu faktor milli mədəniyyətin zəifləməsinə, tənəzzülünə və sıradan çıxmasına gətirib çıxara bilər və millətin mövcudluğunu şübhə altına alar.

«Bu gün İrani keçirməkdə olduğu bu ən fəlakətli günlərdən «xilas» etmək üçün əlindəki istiqlal kölgəsindən də məhrum edib, başqa mütərəqqi bir millətin idarə və təmsili altına versəniz, ehtimal ki, Ənzəli bir neçə ilin zərfində Bakıya meydana oxuyacaq qədər tərəqqi edər və Bəndərboşir də Bombeydən heç də geri qalmaz. Fəqət bu səri-tərəqqinin müqabilində əmin olunuz ki, İran bir daha nə Firdovsi yetirər, nə Sədi, nə Hafız» (152, 466).

Tədqiqatçının: «Əcələ bir surətdə maddətən tərəqqi edib də mənəviyyatca məhrum qalmaqdansa, maddətən gec tərəqqi edib, mənəviyyatca müstəqil qalmağı tərcih edirəm! Çünki milliyyətin də, bəşəriyyətin də faydəsi bundadır» (152, 466) qənaətləri hər bir millət üçün mədəniyyətin necə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini açıqlayır.

Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında istiqlaliyyətin və müstəqil cümhuriyyətin mövcudluğunu ən zəruri şərtlərdən biri kimi qiymətləndirən Məhəmməd Əmin bəy bu qəna-

ətdə olmuşdur ki, milli dövlətçilik milli mədəniyyətin inkişafının nəinki təkanverici stimulu rolunu oynamış, həmçinin onun yeni-yeni çalarlarla zənginləşməsində əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində bununla bağlı fikirlərini belə yekunlaşdırmışdır: «27 mayıs 1918 – Azərbaycan tarixinin ən böyük bir günüdür. Bu gündə türk və müsəlman camiaları içində Doğu ilə Batı kultürlərinin qarşılaşdığı coğrafi bir sahədə gelişən Azərbaycan kultür tarixi seyri-nin önəmli bir mərhələsinə varmışdır. Yüz il əvvəl Rusiya çarlığının idarəsinə ayrı-ayrı xanlıqlar şəklində keçən Azərbaycan şimdi yekparə bir kultür varlığı və millət birliyi halında yenidən dünyaya doğuyordu; seçdiyi hökumət şəklilə o, sadə Azərbaycanda deyil, bütün türk və islam dünyasında bir yenilik göstərirdi: Cümhuriyyət qururdu. Beynəlmiləl demokratiya prinsiplərinə dayanaraq qurulan bu cümhuriyyət – mavi, qırmızı, yaşıl – üç rəngli bayrağıyla Azərbaycan kultür gələnlərinin bir xülasəsinilə rəmzləndirirdi. Mavi türklüyün, yaşıl rəng islamlığın, qırmızı rəng də çağdaşlığın əlamətiydi» (245, 27).

Azərbaycan kultür ənənələrinin yekunu kimi milli bayraqda əksini tapan bu rəmzlərin ayrıca səciyyəndirilməsinə ehtiyac vardır. Ədib hələ 1914-cü ildə yazırdı ki, «Mədəni yaşayış üçün üç əsas lazımdır: milliyyət, beynəlmiləliyyət və əsriyyət. Milliyyətin rüknü ana dili, beynəlmiləliyyətin əsası – din və əsriyyətin binası – əsrə hakim olan ülum və fünün ilə məhəllinə görə onun vasitəsi olan dillərin öyrənməsidir» (122). Məhəmməd Əmin bəyin milli mədəniyyət konsepsiyasının baş formuluunu və onun ana xəttini təşkil edən bu fikir əslində böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin «islam əqidəli, türk qanlı, Avropa qiyafəli», «islam hümmətindənəm, türk millətindənəm, Batı mədəniyyətindənəm», yaxud «türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» tezisində söykənir. Məhəmməd Əmin bəy müxtəlif yazılarında həmin tezisdən «milliyyət, beynəlmiləliyyət və əsriyyət», «dil, din və zaman» şəklində bəhs etmiş, «türkləşmək,

islamlaşmaq, müasirləşmək» məramını isə 1915-ci ildən yayınlamağa başladığı «Açıq söz» qəzetinin başlığına çıxarmışdır. Ədib həmin qəzetin ilk sayında dərc etdirdiyi «Tutacağımız yol» adlı məqaləsində məsələnin geniş şərhini vermişdir: «Dilcə biz türkün, türklük milliyyətimizdir. Binaənəleyh müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə maliyyətimiz məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə ən müqəddəs qayeyi-amalımız, işıqlı yıldızımızdır» (128).

Göründüyü kimi, Məhəmməd Əmin bəy «türkləşmək» dedikdə çox zaman yanlış anlaşıldığı kimi «osmanlılaşmağı» deyil, bu ifadə ilə millətin özünü dərk etməsini, soykökünə qayıtmasını və özünəqayıdış zəminində milli mədəniyyətini yaratmasını nəzərdə tutmuşdur.

Həmin məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə dinin rolunu belə səciyyələndirir: «Dincə müsəlmanıq. Hər bir din öz mütədəyyinləri arasında məxsus bir təməddün vücuda gətirmişdir ki, bu təməddün də bir beynəlmiləliyyət səbəbi təşkil edir. Müsəlman olduğumuz üçün biz türklər beynəlmiləliyyəti-islamiyyəyə daxilik» (128). Ədibin islamçılığa mühüm əhəmiyyət verməklə yanaşı, onu türkçülükdən sonra tutması nəzəri-kulturoloji görüşlərinin özünəməxsusluğunu təşkil etməkdədir. Tədqiqatçı Nazim Cəfərovun doğru qeyd etdiyi kimi, «O, dini bir növ milliliyə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Din hər şeydən əvvəl, milliliyə xidmət etməli, milliliyi uca tutmalı idi. Milli inkişafın qabağına sədd çəkən, milli dili və milli adət-ənənəni boğan islah olunmalı və vahid milli amala uyğunlaşdırılmalı idi» (20, 60).

M.Ə.Rəsuladə «Tutacağımız yol» məqaləsində «müasirləşməyi» də millət və milli mədəniyyət üçün mühüm şərtlərdən hesab etmiş və fikirlərini bu şəkildə yekunlaşdırmışdır: «Zamanca da biz texnikanın (aliyyatın), elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyik. Türk və müsəlman qalaraq müstəqilən yaşamaq istərsək, mütləqən əsrimizdəki elmlər, fənnlər, hikmət

və fəlsəfələrlə silahlanmalı, sözün bütün mənasıyla zəmanə adamı olmalıyıq» (128).

Müəllifin bir il sonra yazmış olduğu «Getdiyimiz yol» adlı məqaləsində isə bu məsələyə yenidən qayıdılmışdır. Müasirləşməyi həyat tərzinin günün tələblərinə uyğunluğu, qarşılıqlı yaxınlaşma və zənginləşmə, məişətin və güzəranın yaxşılaşması, təfəkkür və düşüncə tərzinin yeniləşməsi kimi dəyərləndirən ədib qənaətlərini belə ümumiləşdirmişdir: «Əvət, ətrafımızdakı millətlərdə gördüyümüz parlaqlıq, bilgi, bacarıq, zindəlik və çalqlıq mədəniyyətdən ziyadə müasirlikdir. Onların bu gün qibtəmizi mucib üsuli-məişətləri, təzi-təfəkkür və təhrikləri, alış-verişdəki üsuli-aşınalıkları, cəmaət işlərindəki baxış və gedişləri, ev tərbiyəsindəki üsul və rəftarları milli bir mədəniyyət məhsulu olmaqdan artıq müasir bir təqlid nəticəsidir. Onlar avropalaşmışlar, məişətə uyğun olan, yaşayışı asanlaşdıran müasir nə varsa, mümkün etdikləri qədər onları qəbulda tərəddüd göstərməmiş, bu xüsusda bizdən irəli düşmüşlər» (138).

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, hər bir milli mədəniyyət digər mədəniyyətlərin mənəvi sərvətlərini öyrənməli, milliliyə xələl gətirməyən cəhətləri mənimsəməlidir. Yalnız bu yolla milli mədəniyyətləri zənginləşdirmək, onu bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz üzvi tərkibinə çevirmək olar.

Əsrimizin əvvəllərində milli dil problemi ictimai-siyasi və mədəni həyatın ən mühüm amillərindən birinə çevrilmişdi. Sənətdən, səviyyəsindən asılı olmayaraq həmin dövrün elə bir ziyalısi olmamışdır ki, bu məsələyə özünün münasibətini bildirməmiş olsun.

Əslində milli dil probleminin əsrin siyasi həyatının aparıcı faktoru kimi çıxış etməsinin bir sıra mühüm səbəbləri vardı. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıydı ki, Azərbaycan xalqı həmin dövrdə milli dirçəliş tarixini yaşayırdı, azadlıq və istiqlalyyəti mübarizəsinə başlamışdı. Və şübhəsiz ki, xalqın öz

milli mənliyini dərk etmə prosesində dil ilkin amil rolunda çıxış edirdi.

M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə bir-birinin ardınca yazıb «Şəlalə» jurnalında dərc etdirdiyi «Asan dil–yeni lisan», «Yeni lisançılar və türkçülər», «Dil – ictimai mühüm bir amil» adlı maraqlı və əhəmiyyətli məqalələrində diqqət mərkəzində saxladığı milli dil problemini «Milli dirilik» silsilə məqalələrində daha ciddi şəkildə qoymuş, sonrakı yaradıcılığında milli dil, ana dili, ədəbi dil problemi onun tədqiqatlarının mərkəzində dayanmışdır. Ədib sonralar mühacirətdə olduğu illərdə İsmayıl bəy Qaspiraliya həsr etdiyi «Ortaqlı bir ildönümü» məqaləsində dil məsələsilə bağlı bütün türk xalqları arasında ortaqlıq türkçüyə rəğbətə yanaşmışdır (243).

Ana dilinə münasibətdə M.Ə.Rəsulzadənin mövqeyi iyirminci əsrin böyük mütəfəkkirləri C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, F.Köçərlinin mövqeyi ilə təxminən eyni idi. Dili millətin mövcudluğunun ilkin və ən vacib şərti hesab edən böyük siyasi xadim bu qənaətdə olmuşdur ki, din və ibadət dili kimi milli dilin əsas götürülməsi zəruridir. Əgər belə olarsa, «... xalqda islamın ruhunu, fikrini anlamaq daha da irəlilər və hər yerdə Quran bir Quran, ibadətdə oxunan surələr, bir surələr, dua və xütbələrin də bir dua və xütbə olması ilə bu gün islam aləmində olan zahiri birlik, o zaman ruhi və mənəvi bir birliyə mübəddəl olar» (139).

b) Ədəbiyyat və siyasət məsələsinə dair görüşləri

Ədəbiyyat və siyasət məsələsi M.Ə.Rəsulzadənin yalnız nəzəri-estetik görüşlərinin

Əmin bəy XX yüzilin ən məşhur siyasətçilərindən biri olmuşdur. Onun saysız-hesabsız siyasi-publisistik araşdırmalarının mühüm əksəriyyəti bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatla bağlıdır, yaxud da əksinə, ədəbi əsərlərinin zəruri qisminin siyasətlə bağlı tərəfləri vardır. Fikrimizi qısaca ifadə etməli olsaq, M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığı bir küll halında ədəbi və siyasi idealların qarşılıqlı vəhdəti, qovuşuğu və biri digərini tamamlamasıdır.

Məsələyə qlobal yanaşılırsa, ədəbiyyat və siyasət məsələsinin ədəbi-estetik fikirdə iki qütb-aspekti vardır: əvvəlcisi, ədəbiyyatın yaranmasında, hər hansı bir şəkildə formalaşmasında siyasətin (yaxud cəmiyyətin) rolunu, ikincisi isə ədəbiyyatın siyasətə (yaxud cəmiyyətə) təsirini əks etdirir. Bu qütb-tərəflərin qarşılıqlı təsiri ədəbiyyatın məzmun və mahiyyətini şərtləndirdiyi kimi, siyasətin də istiqamətini formalaşdırır.

Məlum olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadənin bu qütb-tərəflərin hər birini ayrı-ayrılıqda və qarşılıqlı vəhdətdə səciyyələndirməsi məsələnin onun təfsirində öyrənilməsinə zəruriləşdirir.

Digər tərəfdən, Məhəmməd Əmin bəyin görüşlərində ədəbiyyat və siyasət məsələsinin araşdırılması bütövlükdə XX əsr ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni fikrində problemin qoyuluşunu öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. (Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölümdə «ədəbiyyat» istilahı eyni zamanda elmi, mədəniyyəti, «siyasət» isə cəmiyyət, quruluş, hakimiyyət anlayışlarını əhatə edir).

Ümumiyyətlə götürüldükdə ədəbiyyat və siyasət məsələsinin ayrı-ayrı aspektlərinə XX əsr Azərbaycan ədəbi fikrində müxtəlif səviyyələrdə toxunulmuş, xüsusilə, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafında mövcud quruluşun təsiri əsaslandırılmışdır. Vaxtilə Əli bəy Hüseynzadə hətta tərcümə üçüq əsərlərin seçiminə də cəmiyyətin, onun siyasətinin aparıcı amillərini şərtləndirirdi. Əli bəy Abdulla Cövdət haqqında yazısında onun V.Şekspirin «Hamlet» faciəsinə müraciət etməsinin əsas səbəbini məhz bununla izah edirdi

hənzur dövrü-kəmalinə vasil olmadan tərcümə üçün birdən-birə bütün Avropa ədəbiyyatının ən müəzzim bədiyyəsi olan bu əsərə müraciət etdi? Səbəbi aşkardır: Sultan Həmid dövrünün türkləri ilə «Hamlet» arasında olduqca bir müşabiət var idi» («Füyuzat» dərgisi, 1906, sayı 4, s.58).

Ədəbiyyatın, sənətin inkişafının ictimai həyatla bağlılığı məsələsi M.Ə.Rəsulzadəni də eyni dərəcədə düşündürmüşdür. O, «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulduğu ərafədə «ədəbiyyatın bu həyəcana tərcüman olması»ni, cümhuriyyətin devrilişindən sonra isə «hürriyyətin feyzli havasından doymadan, milli istiqlalın verdiyi bütün nemətlərdən hələ faydalanmadan... ədəbiyyatın yenidən tarixin ona ayırdığı faciəli və həzin qismətinə qatlanmaq zərurətinə düşməsi»ni bu bağlılığın nəticəsi kimi qiymətləndirirdi (245, 3-4).

Ədəbiyyat və siyasət məsələsində tərəflərin üzərinə düşən təəhhüd və vəzifələrin nədən ibarət olması M.Ə.Rəsulzadənin «Elm və siyasət» adlı məqaləsində belə izah edilmişdir: «Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir» (220). Əslində təkcə bu tezis problemlə bağlı onun mövqe və münasibətini açıqlamaq üçün geniş imkanlar verir. Ədibin fikrincə, cəmiyyətin inkişafında qazanılmış dəyərləri elmin süzgəcindən keçirib ümumiləşdirmək və «cəmiyyətin nizamını ona görə qurmaq» mədəniyyətin, ədəbiyyatın qarşısında duran ən böyük ictimai idealdır.

«Elm və siyasət» məqaləsində müəllifin qənaətlərinə görə, sovet elminin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ən böyük naqisliyi məhz ondadır ki, burada mədəniyyət siyasəti deyil, əksinə, siyasət humanitariyanı idarə edir, özünün inhisarına salır. Məhz bunu nəticəsi kimi, Məhəmməd Əmin bəy sovet dövründə yaranan ədəbiyyatın mühüm bir qismini xalqın mənəviyyatına daxil etmədiqləri üçün «cəfəngiyyat yığını» adlandırır (247, 29).

Ədib siyasətin ədəbiyyat üzərində hegemonluğu məsələsini «Şəkilcə də, məzmunca da ruslaşdırma» adlı məqaləsində qoymuş, sovet ədəbiyyatşünaslığındakı «formaca milli, məzmunca sosialist» formulu altında kultürün millilikdən uzaqlaşdırılaraq «beynəlmilləşdirilməsi; əslində isə ruslaşdırılmasını bunun yekunu» kimi qiymətləndirmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, ilk dövrlərdə formaca ruslaşdırılma (əlifba, terminologiya və s.) sonralar məzmunca da ruslaşdırılmağa çevrilmişdir ki, bunun nəticəsində milli-mənəvi dəyərlər müxtəlif damğalarla rədd olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı olan «Dədə Qorqud» orta əsr feodal dərəcəli və islam ideyalarını yaydığı üçün qadağan edilmiş, ədəbiyyatda «millət, vətən, hürriyyət və istiqlal fikirlərinin təbliğinə» son qoyulmuş, yaxud ona başqa meyarlarla yanaşılmış, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və başqaları faciəli aqibətə məruz qalmış, Məhəmməd Hadinin əsərləri «mürtəcə ruhuna» görə inkar olunmuşdur. «Şəkilcə ruslaşdırılan milli kultürün məzmunca da ruslaşdırılması görülüyor ki, Sovetlər Birliyində təbiiq olunan sosialist siyasətinin olduğu ən təbii bir sonucdur. Bu, rus olmayan məhkum millətlərin həqiqi milli mənfəət və varlıqlarına qarşı tərcih edilmiş sovet patriotizmi namı altında yürüdülmən və murai surətdə kosmopolitizmə qarşı mücadilə adı verilən, təcrübədən keçirilmiş əski rus siyasətindən başqa bir şey deyildir» (248).

Ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişaf xəttini formalaşdıran bu «əski rus siyasəti»nin mahiyyəti «Çağdaş Azərbaycan tarixi»ndə ayrıca incələnməmişdir. Ədibin fikrincə, sovet siyasi rejimində Azərbaycanın ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə milli məfkurə baxımından deyil, imperiya mənafeyi nöqtəyindən yanaşılması məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsidir. Belə ki, ədəbi-ictimai fikirdə rus vətənsəvərliyinin Aleksandr Nevski, Minin-Pojarski, Suvorov, Kutuzov, Baqration kimi qəhrəman və sərkərdələri yüksək qiymətləndirildiyi halda, Qaf-

qaz və Azərbaycan istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparən Şeyx Şamil və Cavad xan unudurulmuşdur. Əvəzində isə Azərbaycan xalqının elə qəhrəmanları təbliğ olunmuşdur ki, ondan kommünizm mücadiləsində istifadə etmək mümkün olsun. Bu mənada ədib Babəkin təbliğini də məqsədyönlü sayırdı. Tədqiqatçının fikrincə, Babəkin islamiyyətə qarşı vuruşması, Azərbaycanı Şimala qarşı deyil, Cənuba qarşı qoyması onun təbliği üçün imperiya siyasətçiliyinə imkan verirdi.

Həmin metodun olduğu kimi ədəbiyyata tətbiq olunması da Məhəmməd Əmin bəyin diqqətindən yayınmamışdır. O yazır: «Eyni metod mədəniyyət tarixinə də tətbiq olunmaqdadır. Məsələn, XII əsrdə yaşamış Nizami ideallaşdırılır. Ümumdünya miqyaslı bir şair kimi, dünya ədəbiyyatındakı müstəsna mövqeyi göstərilir. Lakin onun türklüyünü və ruslar əleyhinə misrələrini gizlədirlər. Onlar Nizamini internasionalizmin böyük bir mübarizi və hətta sovet hakimiyyətinin gələcəyini öncədən sezmiş bir mübəşşir kimi öyürlər. Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında da yazırlar. Onlara görə, Axundzadə XVIII əsr Avropasının əhvali-rühiyyəsini yayan maarifçi bir yazıçıdan daha çox «inamlı rusofildir» və «böyük rusluq mənafeyinin praktiki nəticələr güdən siyasi mülahizələrindən başqa ciddi bir kökü yoxdur» (142,100).

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyat və siyasət məsələsinin mühüm tərəflərindən biri sənətkar və hakimiyyət problemidir. M.Ə.Rəsulzadə bu problemi sovet siyasi rejimi içərisində yaranan ədəbiyyata, yetişən şəxsiyyətlərə həsr elədiyi tədqiqatlarında izah etmişdir.

Ədibin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərinin H.Cavid, C.Cabbarlı. Ə.Cavad və b. klassiklər haqqında ayrı-ayrı məqamları yalnız mövcud hakimiyyətin sənətkara təsiri (senzura, təftişçilik, ədəbi sifariş, mövzu yasaqları, təqib və s.) deyil, həmçinin bu qarşılıqlı prosesdə əks təsiri – sənətkarın hakimiyyətə etirazını (fikrin ifadəsi üçün forma axtarışları, tarixi

mövzular arxasında gizlənərək mövcud cəmiyyətin tənqidi, rəmzcilik və s.) əks etdirir. Belə ki, o, H.Cavidin «Peyğəmbər», «İblis» və «Səyavuş» faciələrində «hürriyyət», «milliyyət», «türkçülük», «yurdsevərlik» ideyalarını təbliğ etmək üçün bəşəri və tarixi mövzulara üz tutması, C.Cabbarlının «Od gəlini»ndə «islam» anlayışının «kommunizm», «ərəb» kəlməsinin isə «rus» analımında düşünüldüyü, Ə.Cavadın «Kür», «Göygöl» şeirlərində «Azərbaycan təbiətinin mənzərələrinin» rəmzləşdirilməsi, S.Vurğunun «Vaqif» pyesində dolayısı ilə «Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verilməsi kimi məsələləri ədəbiyyatın sərt siyasi qadağalara etirazı kimi qiymətləndirilmişdir» (246, 6-19).

Qeyd etmək lazımdır ki, sənətkarın siyasətdən kənar qalması, «sənət sənət üçündür» prinsipi ilə yaşayaraq zamanın qovğa və tufanlarından, aləmin «qeylü-qalından, vəlvələlərdən» uzaqlığı fikri Əli bəy Hüseynzadənin «Şair Nəim» imzasıyla «Füyuzat»da dərc etdirdiyi məşhur «Vəlvələ və züm-zümə» məqaləsində tənqid olunmuşdur (168).

Bu məsələyə münasibətdə Məhəmməd Əmin bəyin də eyni mövqedə dayandığını onun həmin jurnalda dərc etdirdiyi «Həsbi-hal» şeirindən aydın görürük. Şair «dünyanın» və dünya əhlinin qaranlıqlar içrə baş alıb getdiyi, geniş qəlblərin «daraldığı», dərdlərə çarə tapılmadığı, səbrin, dözümün, təhəmmülün mümkün olmadığı bir dövrdə ona «Çəkil bir yana, sakitləş» deyənlərə qarşı özünün qəzəbini belə ifadə etmişdir:

Çəkilməm, ey hərifan bən,
Bu meydanı şücaətdən.
Bütün dünya bana derkən:
«Çəkil bir yana, sakitləş!» (101).

Ədibin bir növ sənətkar məramı kimi səslənən bu şeir onun problemə münasibətini aydın şəkildə əks etdirir.

M.Ə.Rəsulzadə xalqın siyasi şüurunun oyanışında və yüksəlişində ədəbiyyatın və mətbuatın əhəmiyyətini xüsusi qiymətləndirirdi. O, özəlliklə, mətbuatın bu məsələdə böyük imkanlara malik olduğunu qeyd etməyi vacib bilir, «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində milli mətbuatın təsiri və köməyi ilə əsrin əvvəllərində məktəb və mədrəsə, ana dilinin dirçəldilməsi, müxtəlif cəmiyyətlərin təşkili və s. məsələlərin qaldırılmasını, onun siyasi, ictimai və milli fikri formalaşdırmasını diqqət mərkəzində saxlayırdı. (141, 22-23).

Hələ əsrin əvvəllərində Fəridun bəy Köçərli ədəbiyyatın həyata münasibətini «Həqiqi şair öz zəmanəsinin aynasıdır» şəklində ifadə etmişdi (65).

M.Ə.Rəsulzadə də yaradıcılığına böyük hörmət bəslədiyi tənqidçinin fikirlərini eyni şəkildə anlayaraq fikirlərini belə yekunlaşdırırdı: «Ədəbiyyat bir millətin rüşt və buluğunu göstərir və həyati-ictimaiyyəsinə təsvir qılar bir ayinə olduğu kimi, eyni zamanda o millətin tərəqqisinə də xidmət eləməkdə müvəzzəfdir. Yoxsa ədəbiyyat deyildir» (152, 255).

Ədib mühacirət illərində də eyni qənaəti bölüşmüş, «ədəbiyyatı... millətin ruhunu əks etdirən ən gözəl ayna» (246, 39) kimi səciyyələndirmişdir.

O, eyni zamanda, sənət əhlinin ictimai-siyasi həyata müdaxiləsinin tərəfdarı və təbliğatçısı olmuşdur.

Məhəmməd Əmin bəy ədəbiyyatın böyük təsir və təbliğ gücünə malik olduğunu bilir, onun yalnız ayrı-ayrı fərdlərin mənavi-əxlaqi simasının formalaşdırılmasındakı müstəsna rolunu deyil, həmçinin millətin millət kimi formalaşmasındakı əhəmiyyətini görür və qiymətləndirirdi. O, «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» əsərində Litva, latış, eston, fin kimi Baltik sahilli ölkələri xalqlarının istiqlal mübarizəsində ədəbiyyatın və onun bir qolu olan folklorun rolunu xüsusi qeyd edirdi (242, 9).

Ədəbiyyatın xəlqiliyi məsələsi də ədəbiyyat və siyasət probleminin mühüm tərəflərindən biridir. Bu məsələyə də

özünün münasibətini bildiren Məhəmməd Əmin bəy ədəbiyyatın xalq arasında geniş yayılmasını, onun kütlələrə təsiri və nüfuzunu vacib sayırdı. O, «Azərbaycan kultür gələnləri»ndə M.F.Axundzadənin pyeslərini «sadə xalq dilində yazıldığına» görə təqdir edir, «Qafqazya türkləri»ndə «Molla Nəsrəddin» dərgisinin digər mətbuat orqanlarından daha çox müvəffəqiyyət qazanmasının səbəbini, Sabir dühasının sirrini onun xəlqiliyində, «ümum tərəfindən qəbul edilməsində» görürdü.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbiyyat və siyasət məsələsilə bağlı ümumi qənaətlərimizi onun bu problemlə ən çox bağlı olan əsərlərindən birinin – «Əsrimizin Səyavuşu»nun təhlili ilə bitirmək istəyirik. Ədibin vətən torpağında qələmə aldığı son əsəri olan «Əsrimizin Səyavuşu» yalnız onun yaradıcılığında deyil, bütövlükdə milli ədəbiyyat tarixində siyasi ədəbiyyatşünaslıq nümunəsi kimi maraq doğurmaqdadır. Cümhuriyyətin süqutuna yazılmış kədərli bir rekviyem kimi səslənən bu əsərin yaradılış səbəbləri, işləniş tərzii, forma-janr özünəməxsusluğu ondan ayrıca bəhs etməyi zəruriləşdirir.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilin aprel hadisələrindən sonra M.Ə.Rəsulzadə gizlənməyə məcbur olmuş, təxminən üç aya qədər Əli Əhmədovlu adı ilə Lahıca yaşamışdı. Həmin ilin iyununda heyrətamiz bir tezliklə meydana gələn əsərin yazılış tarixini müəllif belə xatırlayır: «Lahıca bir vətəndaşın evində müsafir idik. Bu evdə kiçicik bir kitabxana vardı. Bir qismi farsca, bir qismi türkcə, bir qismi də rusca kitab və dərgilərdən ibarət olan bu kitabxananın, mənəcə, ən diqqətəlayiq cildi Firdovsinin «Şahnamə»si idi.

«Şahnamə»ni razılıq alıb oxumağa başladım. Şərqiin ən böyük romantik əsəri o zaman çox həssas olan ruhumu istila etdi. Keçirdiyimiz macəralı həyatı şairanə bir surətdə, qarşılıqlı şəkildə yaşayan necə hekayələr, necə dastanlar, necə tiplər, necə fəlsəfələr vardı. Bunların yanında marağımı ən çox cəlb edən və ruhumun ən həssas nöqtələrinə qədər nüfuz edən bir hekayəydi:

«Səyavuş» dastanını oxudum. Əvvəlcə aşına olduğum dastanı ilk dəfə oxuyurmuş kimi oldum. O qədər sevdim, o qədər anladım ki, bir daha təkrar etdim.

Yüksəkdən oxudum. Arkadaşıma dinlətdim. Heç şübhə yoxdu ki, ilham almışdım. Arkadaşıma: «Tarixin Səyavuşunu dinlədin. İndi sənə əsrimizin Səyavuşunu yazacağam», – dedim» (259, 8).

«Əsrimizin Səyavuşu» iki nüsxədə yazılmış, onlardan biri müəllif həbs edilərkən ələ keçməmək üçün cırılıb atılmış, ikincisi isə bir kəndlinin evində mühafizə edilərək üç il sonra İstanbulla çatdırılmışdı. 1923-cü ildə İstanbulda, 1989-cu ildə Ankarada, nəhayət, 1991-ci ildə Bakıda nəşr edilən bu əsər M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-siyasi və fəlsəfi-estetik görüşlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin indiyə qədər əsər ciddi tədqiq olunmamış, istər məna-məzmun, istərsə də bədii-estetik yöndən dəyərləndirilməmişdir.

Hər biri kiçik fəslə xatırladan səkkiz bölmədən ibarət bu əsərdə tarixi, bu günü, gələcəyi, şərəfi, əzəməti, faciəsi ilə görünən Azərbaycan obrazı yaradılmışdır. Əsərin Ankara nəşrinin «Əsrimizin Səyavuşu»nu yayınlarkən» adlı müqəddiməsində də buna işarə olunmuşdur: «Əsrimizin Səyavuşu» vətən Azərbaycan və onun ölümsüz lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ta kəndisidir» (259, 8).

Əsərin mərkəzində Firdovsi «Şahnamə»sinin müasir milli təfəkkür işığında təhlili dayanır. Söz yox ki, mahiyyətindən, məqsədindən asılı olmayaraq ədəbi abidə təhlilə çəkilirsə, bu ədəbiyyatşünaslıq faktıdır. Lakin bu əsəri sırf ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi də səciyyələndirmək yanlışlıq olardı. Belə ki, burada ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, tarixçiləri, filosofları, siyasətçiləri də düşündürəcək məqamlar var. Ən başlıcası isə «Əsrimizin Səyavuşu» yazılış tərzinə görə bədiiliyin müəyyən komponentlərini – süjet, kompozisiya, konflikt, obraz və s. özündə da-

şıyr. Burada xalqın keçmişi – istiqlalı, bu günü – itirilmiş istiqlalı və gələcəyi – istiqlal ümidləri də öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, «Əsrimizin Səyavuşu» janrına görə ədəbiyyatımızın bənzəri olmayan nümunələrindən biridir. Elmi ədəbiyyatda əsərin janrı ilə bağlı müəyyən fikirlər söylənmiş və söylənməkdədir. Fəlsəfə elmləri namizədi Əbülfəz Qarayev yazır: «biz bu əsərə fəlsəfi-bədii epos kimi baxırıq. Səbəb isə, bizcə, birincisi, cəmiyyət quruluşu haqqında düşüncələrin dərinliyində, ikincisi, əsərin yüksək bədii stilində, müəllifin oxucuları ovsunlayan obrazlı dilindədir. Epikliyinə gəldikdə o, özünü əsərdə müraciət olunmuş, zamanların əlaqələndirilməsi deyilən bədii priyomda – bir əsərin arxitekonikasında müxtəlif zaman kəsiklərinin qovuşdurulmasında göstərir» (312, 55). Əlbəttə, müəllifin fikirlərində müəyyən həqiqətlər vardır. Belə ki, əsərin fəlsəfi-bədii ruhunu, həmçinin eposun xüsusiyyətlərini daşdığıını inkar etmək qeyri-mümkündür. Lakin məsələ burasındadır ki, müəllifin «fəlsəfi-bədii epos» olduğunu sübut üçün dəlillər axtardığı və tapa bildiyi bu əsərə eyni dərəcədə digər mövcud ədəbi, tarixi, publisist janrların hər birinin tələbləri baxımından yanaşmaq və kifayət qədər arqumentlər tapmaq mümkündür.

İkinci bir tərəfdən, «Əsrimizin Səyavuşu»nu bədii deyil, elmi əsər kimi qiymətləndirəsi olsaq, o zaman onun ədəbi-fəlsəfi ruhu özündə hiyf etməsi, digər tərəfdən bədiiyin elementlərindən qidalanması, əhatə dairəsinə görə eposa bənzəməsi tamamilə təbii bir cəhət kimi qarşılanmalıdır. Lakin Ə.Qarayevin «Əsrimizin Səyavuşu»na sırf

bolluğu olmasaydı, onu tarixi-fəlsəfi əsər adlandırmaq olardı» (309, 38). Başqa bir yazıda isə «Əsrimizin Səyavuşu» janr özü-nəməxsusluğu qeyd olunmaqla «obrazlı publisistika» nümunəsi kimi səciyyələndirilir (29).

«Əsrimizin Səyavuşu» tarixi mövzuda yazılmış bir əsərdir, lakin burada tarixə müraciət birbaşa deyil, ədəbi abidə – Firdovsinin «Şahnamə»si vasitəsilə reallaşır. Tarixin həqiqəti ilə çağdaş reallığın qovuşuğundan fəlsəfi ruh doğur. Ona görə də əsərin fəlsəfi mahiyyətini inkar etmək qeyri-mümkündür. Heç də təsadüfi deyildir ki, yuxarıda fikirlərindən sitat gətirdiyimiz hər iki müəllif əsərin fəlsəfi çalarlarını qeyd etmişdir.

Janrına gəldikdə isə, bizcə, bu əsəri ədəbi-fəlsəfi esse kimi səciyyələndirmək daha düzgün olardı. Elmi və bədii təfəkkürü özündə birləşdirən esse janrının tələbləri baxımından yanaşdıqda, heç şübhəsiz ki, əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərini aşkarlamaq daha asandır.

«Əsrimizin Səyavuşu»nu siyasi ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi səciyyələndirməkdə, janr baxımından isə ədəbi-fəlsəfi esse olduğunu iddia etməkdə müəyyən mübahisəli məqamlar da ola bilər. Əslində, nəzəriyyənin mövcud qəliblərinin heç biri ilə «Əsrimizin Səyavuşu»nu tam dürüstlüklə xarakterizə etmək mümkün deyildir. Bu isə onu göstərir ki, «Əsrimizin Səyavuşu» janr baxımından orijinal bir sənət nümunəsidir; bu janrı mövcud tarixi şəraitdə, bəlli zaman kəsiyində dövr özü diqtə eləmişdi və əsər hissiyyatdan doğduğu, müəllifin qəlbinin həyəcanlarını, boğulmuş qəzəbini, etirazını əks etdirdiyi üçün müxtəlif janrların çalarlarını özündə birləşdirən təkrarsız abidədir.. M.Ə.Rəsulzadə irsinin tədqiqatçılarından olan Əli Yavuz Akpınarın «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərinə yazdığı «Bayraqlaşan şəxsiyyət: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» adlı ön sözdə «Əsrimizin Səyavuşu»ndakı siyasi və ədəbi məqamların qovuşuğu şərtləndirilir: «Bu əsər Rəsulzadənin Azərbaycandakı həyəcanlı günlərinin ruh halını yansıdır. Bir yandan da onun dərin

kültür, bilxassə ədəbiyyat zövqü və bilgisi haqqında fikir edinməimizi saxlar» (260, XXI).

Yuxarıda «Əsrimizin Səyavuşu»nun ədəbiyyatşünaslıq faktı olduğunu qeyd etdik. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, «Əsrimizin Səyavuşu» özünəqədərki və özündən sonrakı ədəbiyyatşünaslıq əsərlərindən ədəbi abidəyə yanaşma tərzinə görə əhəmiyyətli dərəcədə seçilir. «Əsrimizin Səyavuşu»nda ədəbi abidə – Firdovsinin «Şahnamə»si siyasi yöndən – Azərbaycan tarixinin ən gərgin, ən şərəfli və ən böhranlı mərhələsi ilə əlaqəli şəkildə təhlilə çəkilir. Bu əsərdə abidəyə ədəbiyyatın nəzəri problemləri baxımından deyil, xalqın və dövlətin taleyi baxımından yanaşılır – tarixin Səyavuşu əsrimizin Səyavuşu ilə tutuşdurulur, analoji müqayisədə təqdim olunur. Heç şübhəsiz ki, siyasi və ədəbi məqamların qovuşduğu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni idi. Əsərin orijinallığı və janr bənzərsizliyi də bununla ölçülməlidir. Buna görə də ideya-bədii ruhunu müəyyənləşdirmək üçün «Əsrimizin Səyavuşu» nəzəri düşüncədə kök salmış olan ənənəvi ölçülərlə təhlil edilməməlidir.

c) Folklorşünaslıq axtarırları

Azərbaycan folklorunun tədqiqi məsələləri M.Ə.Rəsulzadəni yaradıcılığının erkən çağlarından maraqlandırmışdır. Ədib müxtəlif məzmunlu yazılarında yeri gəldikcə el ədəbiyyatının problemləri ilə bağlı fikir və mülahizələrini bu və digər şəkildə əks etdirmişdir. Folklorun böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıdığını vurğulayan ədibin fikrincə, bu ədəbiyyat «millətin uşaqlıq və avamlıq dövrəsinə məxsus» olduğundan kütlələr içərisində daha çox maraq doğurmaqdadır: «Fəqət hər bir insanın həyatında öz uşaqlıq və avamlığındakı xəsaisi iləridəki böyüklük və alimlik həyatına necə icrayı təsir ediyorsa, bir millətin el ədəbiyyatı və o ədəbiyyatın təsvir etdiyi ibtidai həyatın dəxi o millətin rüşd və

bülüğuna təsiri vardır. O ibtidai həyatın əsil əsasları və mətin təsirləridir ki, bizdə milli bir ruh vücuda gətiriyor» (II c, s.327). Firudin bəy Köçərlinin «Balalara hədiyyə» kitabı haqqındakı bu mülahizələr ədibin folklorla bağlı düşüncələrinin təməlində ciddi yaradıcılıq axtarışlarının dayandığını şərtləndirir.

Akademik V.V.Bartoldun «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının rusçaya tərcüməsi zamanı bir sıra sözlərin izahı üçün M.Ə.Rəsulzadəyə müraciət etməsi onun həmin dövrdə folklorşünas kimi müəyyən nüfuza malik olduğunu göstərən amillərdəndir. Ədib mühacirətdə olduğu illərdə də bu istiqamətdə axtarışlarını davam etdirmiş, «Dədə Qorqud dastanları», «Dədə Qorqud oğuznamələri», «Novruz

nümunəsində «kişnəyən at» (ildırım), «ağlayan bulud» (yağış) metaforalarını xalq ədəbiyyatına məxsus yüksək sənətkarlıq nümunəsi kimi təqdir edir (258, 14).

Yazılı ədəbiyyatın problemlərindən bəhs edərkən isə folklorla qarşılıqlı təsir, əlaqə və bağların mövcudluğunu diqqət mərkəzində saxlayır.

M.Ə.Rəsulzadənin folklorla bağlı tədqiqatları içərisində «Dədə Qorqud dastanları» məqaləsi seçilir. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, «türk xalq ədəbiyyatının şah əsəri» olan dastanı «ədəbiyyat və sənət baxımından» deyil, sadəcə olaraq ideoloji yöndən təhlilə çəkmişdir. Bu mənada «Dədə Qorqud» dastanlarının meydana gəlməsilə bağlı müəllifin qənaətləri də maraqlıdır.

Hələ 1942-ci ildə «İslam-türk ensiklopediyası»nda dərc etdirdiyi «Azərbaycan etnoqrafiyası» adlı maraqlı yazısında dastanın meydana gəlməsinin səlcuqlardan və monqollardan sonra etnik baxımdan oğuzlaşmış Azərbaycanın kultür etibarını oğuzlaşması faktını kimi qiymətləndirən (219, 714) müəllif «Dədə Qorqud dastanları» məqaləsində həmin fikirləri belə ümumiləşdirir: «X-XI yüzillərdə Orta Asiyadan Azərbaycana külliyyətli türkmən tayfaları gəldi. Bunlar kəndliylə bərabər oğuz qəhrəmanlıq xatirələrini də gətirmişdilər. Yerli Azərbaycan şərtlərinə uyan bu xatirələr bədii ədəbiyyat və dastanlar şəklini aldılar. «Dədə Qorqud» dastanları işte bu dastanlardandır» (249, 3).

Bəhs olunan məqalədə dastandakı hadisələrin Azərbaycanda və Azərbaycana qonşu məmləkətlərdə cərəyan etməsi, təsvir olunan həyat tərzinin milli məişətimizlə eyniliyi faktlarının qabardılması da diqqəti çəkir.

M.Ə.Rəsulzadənin folklorla bağlı araşdırmaları bunlarla bitmir. Ədibin bir çox tədqiqatlarında dastanların və digər xalq ədəbiyyatı nümunələrinin səhnələşdirilməsindən, onların opera şəklində tamaşaya qoyulmasından bəhs olunur ki, problemin bu

zəmində təqdimi ilə o, milli ədəbiyyatın folklor əsasına söykəndiyi qənaətini izləmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin Novruzla bağlı tədqiqatları da diqqətəlayiqdir. Novruzunu Azərbaycan mədəniyyətinin məhsulu kimi təsbit edən müəllif onun tarixini izləyir, köklərini və qaynaqlarını araşdırır. Əbdülhaqq Gölpınarlının «Novruz-Yeni gün» adlı məqaləsinin bir növ təfsiri ilə bağlı yazılmış «Novruz bayramı» məqaləsindən aydın olur ki, tədqiqatçı Novruzun tarixinə həsr edilən ən mühüm araşdırmalardan xəbərdardır. Müəllifin fikrincə, Novruza min cür rəng verənlər, dini mərasim sayanlar, hətta İran hökmdarı Cəmşid şahla əlaqələndirənlər belə onun Azərbaycanla bağlılığını inkar etməmişlər: «Klassik Şərq ədəbiyyatının doymadan tərənnüm etdiyi Novruzun türlü kulturlərin qarşılaşdığı Azərbaycanda özəl bir yeri vardır. Novruz gələniyi masallardakı Cəmşidin taxta çıxmasıyla bağlayan İran rəvayəti bu cülus mərasimini Azərbaycanda təsəvvür edir. Klassik sözlük «Bürhane-qate»nin yazdığına görə, Cəmşid dünyanın hər tərəfini gəzmiş, Azərbaycana gəlmiş, burasını bəyənmiş, gündoğuşa baxan yüksək bir tərənin üstündə bir taxt qurduraraq şahənə əlbisələr geymiş olduğu halda bu taxta cülus etmişdir. Başında qaşlı-daşlı və şaşaalı bir tac varmış. Günəş tülü edib işığı bu tac və taxta düşüncə bütün o yerləri nura qərç etmiş və hər kəs bu durumu xeyirə yozaraq olduqca sevinmiş və bu günü Yenigün (Novruz) deyə elan etmişlər» (252, 5).

Özünəqədərki müəlliflərin Novruzun mənşəyi ilə bağlı bu tipli zənn və təxminlərini ümumiləşdirən tədqiqatçının fikrincə, «Azərbaycanda Novruz bayramı Cəmşid və ya şiə Səfəvi gələnlərinə deyil, Ergenekon əfsanəsinə bağlanır və adına da Qurtuluş bayramı deyilir» (252, 6).

Ədib bilavasitə Novruza həsr elədiyi «Qurtuluş», «Bahari-hürriyyət» məqalələrində də bu bayramın qədim türk əfsanəsi Ergenekonla bağlılığını xüsusi qeyd edir, hətta əfsanədəki «qurtuluş», «qurtulmaq» kimi sözlərin «qurd» sözündən yarandığını,

qurd kimi yol tapıb mühasirədən çıxmağa dəlalət etdiyi fikrini irəli sürür.

Novruzun ərəb istilasını və islamdan

391). Məhəmməd Əmin bəyin bir çox sırf siyasi ruhlu yazıları da xalq ədəbiyyatının ideya-estetik ruhuna söykənilərək qələmə alınmışdır.

ç) Klassik irsin tədqiqi

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-nəzəri yaradıcılığının ən mühüm qolunu, şübhəsiz ki, klassik irsin tədqiqi ilə bağlı araşdırmaları təşkil edir. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, nəinki Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı, həmçinin kommunizm zülmünə baş əyməyən bir çox digər xalqların ədəbiyyatşünaslığı da fəaliyyətini klassik irsin tədqiqinə yönəlmiş və bu sahədə xeyli iş görmüşlər. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının aparıcı şəxsiyyətlərindən biri kimi M.Ə.Rəsulzadənin bu

Lakin bir cəhətə diqqət yetirilməlidir ki, Azərbaycanın zəngin ədəbiyyatı və mədəniyyəti, onun adət-ənənələri, fəlsəfi-estetik fikri, bir sözlə, mənəvi tarixi haqqında məlumat ruhunda yazılan bu əsər əslində sadəcə olaraq «məruzə» və informasiya mənbəyi deyil, əksinə, dərin təhlil xarakteri, ümumiləşdirmə səciyyəsi ilə seçilən araşdırmaadır. Bu əsər janr baxımından da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı nümunələrindən fərqlənir. Çünki tədqiqata monoloq ruhu hakimdir və belə hesab edirik ki, onun janrı da bu müstəvidə müəyyənləşdirilməlidir.

«Azərbaycan kultür gələnəkləri»ndə ən qədim dövrdən başlayaraq milli mədəniyyətin keçdiyi yolu və yazılı ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərini izləyən müəllif mənəvi-kulturoloji yadaşşın tarix boyunca istiqlal ideallarına tapındığı qənaətini vurğulamışdır. Bu mənada ədibin Azərbaycan mədəniyyət tarixini istiqlal məfkurəsi işığında təhlilə çəkərək ədəbi nümunələri də bu istiqamətdə dəyərləndirməsi mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

M.Ə.Rəsulzadə, F.Köçərli, Y.V.Çəmənəminli və başqa müəlliflərdən fərqli olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini ana dilli ədəbiyyatla başlamaq və beləliklə, ədəbiyyat tarixinin yaşını azaltmaq fikirlərindən uzaq olmuşdur. X-XII əsrlərdə Şərqdə və bütün türk dünyasında fars dilinin ədəbi dil kimi hakim olduğunu göstərən müəllifin fikricə, həmin dövrdə «fars olmayan müəlliflər belə əsərlərini bu dildə yazardılar». Hətta səlcuqilər dövründə, ədibin qeyd etdiyi kimi, hakimiyyət türklərin əlində olsa belə fars dili və ədəbiyyatı min ildən bəri İranda iqtidarda olan türk sülalələrinin himayəsi sayəsində parlamışdır.

XX əsrin əvvəllərində və milli ədəbiyyatın mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı mübahisə və müzakirələrin davam etdiyi sonrakı illərdə belə qənaət tez-tez səslənirdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatı ana dilli bədii örnəklərlə başlanmalıdır; ərəb və fars dillərində yazılan əsərlərin əslində milli ədəbiyyata

qətiyyəən dəxli yoxdur. Bu məsələ ətrafında mübahisələrin lap başlanğıcında qəti olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında fars dilli mədəniyyətin mövcudluğunu təsdiq edən və bu xüsusiyyəti həmin dövrdə Şərqlə xalqları üçün səciyyəvi hesab edən M.Ə.Rəsulzadə sonralar da öz qənaətindən dönməmişdir. «Başda Nizami olmaq üzrə, Azərbaycan İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-Üla və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər vermişdir» (258,12), – mülahizəsilə ədib bir tərəfdən fars dilli ədəbiyyatı Azərbaycan milli ədəbi faktoru kimi səciyyələndirmiş, qarşı tərəfdən türk olan Azərbaycan sənətkarlarının İran fars mədəniyyətinin inkişafında aparıcı mövqeyini şərtləndirmişlər.

«Azərbaycan kəltür gələnəkləri»ndə klassik söz xəzinəsinin ən qüdrətli yaradıcılarından biri olan Nizami sənətinin cahənşümül əhəmiyyətindən danışan müəllif diqqəti onun ədəbi irsində Azərbaycan mücadiləsinin çağdaş mərhələsi üçün səciyyəvi olan cəhətlərə – əsərlərində Firdovsidən fərqli olaraq fars şovinizminin olmamasına, türklərə rəğbətlə yanaşmasına, türkləri öyməsinə, türk təfəkkürü ilə düşünməsinə və danışmasına, rus qanıçənliyini nifrətlə xatırlamasına və s. çəkir.

Nizaminin ardınca Xaqani yaradıcılığına da bu aspektdə yanaşan, onun da türk təfəkkürü ilə danışdığını qabarıq göstərən M.Ə.Rəsulzadə bu böyük şair haqqında bir abzasdan ibarət olan qeydlərində də müəllifin ruslar əleyhinə yazmış olduğu qəsidəni xatırlatmağı məqsədəuyğun bilir.

«Azərbaycan kəltür gələnəkləri»ndə M.Ə.Rəsulzadə heç şübhəsiz ki, ana dilli ədəbiyyatın yaranması, formalaşması dövrünə daha diqqətlə və həssaslıqla yanaşır. O, bu prosesi Azərbaycan tarixinin, onun dövlət quruculuğunun təbii, qanuni yekunu kimi qiymətləndirir. Ana dilli ədəbiyyatdan danışarkən Şah İsmayılın yaradıcılığını diqqət

etdiyi Füzulini də bu baxımdan qiymətləndirir və onun türk ləfziylə yazmağın çətin olduğunu bildiren misralarını açıqlayır.

M.Ə.Rəsulzadə bu əsərində Füzuli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir, onu Şərqi «ən böyük liriki» hesab edir. Müəllifin fikrincə, bu nadir istedad yalnız Azərbaycanı deyil, bütün türk dünyasını həyəcanlandıracaq bir qüdrət sahibidir. Hətta Şərqi yaxşı bilən avropalıların belə Füzuli lirizminə heyranlığını xüsusi qeyd etməyi lazım bilir.

Tədqiqatçı hələ «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində qeyd edirdi ki, «milli poeziyamız son zamanlara qədər Füzulini tənzirdən ibarət» olmuş və Azərbaycan türk ədəbiyyatının müstəqil bir cərəyan şəklində almasında Füzulinin türkcə yazması mühüm rol oynamışdır.

Görkəmli türk alimi Əbdülqadir Qaraxanın «Füzuli: həyatı, mühiti və şəxsiyyəti» kitabı haqqında yazdığı məqaləsində isə göstərir ki, əsərlərini ana dilində yazmış Füzulinin türk olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu gün diqqət mərkəzində Füzulinin türklüyü deyil, türkcülüyü, milliyyəti deyil, millətçiliyi dayanmalıdır.

M.Ə.Rəsulzadə Füzuli istedadının bənzərsizliyini, poetikliyini sübut etmək üçün yalnız öz qənaətlərini verməklə kifayətlənmir, Mister Kibb, A.Krımski, M.F.Köprülü kimi dünya şöhrətli alim və ədəbiyyatşünasların fikir və mülahizələrinə isnad edir.

Məhəmməd Əmin bəyin Füzuli fenomeninə münasibətdə ayrıca üzərində dayanmağı tələb edən başqa bir detal da vardır. Belə ki, o, Füzulinin yaradıcılıq təkamülünün dövrlərini Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri ilə müqayisə edərək maraqlı bir analogiya yaradır: «Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtida Azərbaycan şivəsi ilə yazmış, Bağdad Osmanlılara keçidindən sonra Füzuli lisanı getdikcə osmanlılaşmış, Şərqi şivəsindən təbəüdlə Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdır» (260, 15-16). Bu ölçüylə milli ədəbiy-

yat tarixinə yanaşan müəllifə görə, Azərbaycan ədəbiyyatı da özünün ilk mərhələsində farsca yaranmış, sonra sırf Azərbaycan dilində əsərlər yazılmış (Qövsi, Nəbati, Vaqif, Seyid Əzim, Ləli, Raci və b.), üçüncü dövrdə isə Qərb təsirinə girən ədəbiyyat Osmanlı türkcəsinə meydan vermişdir (M.Hadi. M.Ə.Sabir, H.Cavid, Ə.Cavad, A.Səhhət, Ə.Müznib və b.).

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə ayrı-ayrı müəlliflər haqqında fikir söyləyərkən yaradıcılığını geniş şəkildə təhlil etməyə ehtiyac duymur, daha çox xarakterik cizgiləri qabartmağa çalışır və hər bir ədəbi şəxsiyyətin Azərbaycan istiqlal məfkurəsi fikrinə xidmətlərini açıqlayır. Bu cəhət M.Ə.Rəsulzadənin yalnız «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərinə deyil, bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatla bağlı bütün tədqiqatlarına xas olan cəhətdir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının, xüsusilə dastanların geniş yayıldığını, yazılı ədəbiyyatın bir növ durğunluq keçirdiyini göstərən müəllif folklor qayıdışın qanununu nəticəsi kimi heca vəznində yazıb-yaradan Molla Pənah Vaqif kimi nadir bir istedadın meydana gəlməsini qeyd edir. Ədib M.P.Vaqif yaradıcılığını qısaca səciyyələndirərkən də onun xalq ədəbiyyatı ilə bağlı olduğunu, əsərlərinin dilinin sadəliyini, axıcılığını, rəvanlığını diqqət mərkəzində saxlayır.

XIX yüzilliyin başlanğıcından Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasına bağlı olaraq mənəvi aləmlərdəki kəskin dəyişmələrə diqqət yetirən M.Ə.Rəsulzadə bu dövrü xüsusi bir mərhələ kimi təqdim edir. Onun fikrincə, Azərbaycanın çarlıq Rusiyasına tərəfindən istilasına onun ədəbiyyatına təsirsiz qalmır. Ədəbiyyat özünün keçmişini təftişə başlayır və bir növ Şərq özlündən qoparaq Avropa tərzində yeni sənət örnəkləri yaradır.

M.Ə.Rəsulzadə bu əsr ədəbiyyatının ən böyük ustadı M.F.Axundzadənin ədəbi məktəb yaratdığını etiraf etməklə əslində sənətkarın ədəbi mövqeyini şərtləndirmiş olur: «Onun (M.F.Axundzadənin, V.S.) simasında biz Azərbaycan rəasionalist

ədəbiyyatının ən böyük banisinə malikiz. Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna avropalı tənqidçilər Şərqi Molyeri, ruslar da Qoqolu derlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta kəndisindən alınmışdır. Burada ortaçağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, gələnlərin yıxıcılığı, alim görünənlərin səfsətəçiliyi və halətin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansızca tənqid olunur. Mirzənin bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə canlanmaqdadır. Mirzənin komediyaları Avropanın üç böyük dilinə tərcümə edildiyi kimi, rusca və farscaya dəxi çevrilmişdir. Mirzə Fətəli, eyni zamanda böyük reformatordur. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi fikrini ilk dəfə o meydana atmışdır. Bu məqsədlə o, İstanbulla səyahət etmiş, İrana da müraciətdə bulunmuşdur» (245, 18-19).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə geniş şəkildə təhlil və təfsir ehtiyac duymadan M.F.Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatındakı xidmətlərini, ədəbi-estetik düşüncəyə gətirdiyi yenilikləri aşkarlaya bilmişdir.

«Milli Azərbaycan hərəkatını xarakteri», «Mirzə Fətəli Axundzadə» adlı məqalələrində isə M.Ə.Rəsulzadə əsas diqqəti onun yaradıcılığının aparıcı amillərinə – yenilikçi, hürr düşüncə və islahatçı olmasına yönəlmişdir. Ədib ikinci məqaləsində böyük Azərbaycan mütəfəkkiri haqqında fikirlərini bu şəkildə yekunlaşdırmışdır: «Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatında hürr düşüncə tərzinin ən böyük bir müməssilidir. Bu günə qədər belə Azərbaycan səhnələrindən düşməyən və mədəni dünyanın bütün dillərinə çevrilmiş olan komediyalarında və fəlsəfi-publisistik əsərlərində Mirzə Fətəli müsəlman dünyasının ictimai və siyasi bütün həyat sahələrində radikal islahata lüzum olduğunu müdafiə edirdi» (254). M.Ə.Rəsulzadə həmin məqaləsində Mirzə Fətəlini allahsız, ateist hesab edənlərə ciddi etirazını

bildirmişdir. Onun fikrincə, Mirzə Fətəli Allah, mütləq həqiqət idealına deyil, sxolastik təfəkkür tərzinə qarşı mübarizə aparmışdır.

Polşada yaşadığı dövrdə rusca qələmə aldığı «Azərbaycanda milli hərəkət» (1933) adlı tədqiqatında Mirzə Fətəli şəxsiyyətinə böyük dəyər verən ədib yazırdı: «Böyük novator Mirzə Fətəli Axundzadə anlaşıqlı xalq dilində yazdığı ölməz əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni təkan verir. O yeni formalı yaradıcılığında (müsəlman dünyasında ilk dram əsərlərini o yazmışdır) XVIII əsrin liberal-maarifçi ideologiyasından qaynaqlanan tam yeni ideyalar təbliğ edir. Mirzə Fətəlidən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı Qərb ideyalarına meyl etməyə və həyat hadisələrinə tənqidi yanaşmağa başlayır» (148, 23).

Qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin Mirzə Fətəli haqqında fikirləri Azərbaycanın görkəmli tənqidçiləri F.Köçərli və Y.V.Çəmənəmzinin mülahizələri ilə səsləşir (66; 277, 46). F.Köçərli və Y.V.Çəmənəmzinli kimi Məhəmməd Əmin bəy də diqqəti Mirzə Fətəli yaradıcılığının xəlqi, milli, yenilikçi məqamlarına və islahatçılığına yönəltmişdir.

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində ədib Mirzə Fətəli ədəbi məktəbindən bəhs edərkən iki müəllifin – Nəcəf bəy Vəzirinin və Əbürrəhim bəy Haqverdiyevin adlarını çəkir. Onların həyat yolunu qısaca xülasə edən müəllif Mirzə Fətəli ədəbi məktəbinə digər dramaturqların da mənsub olduğunu qeyd etməklə kifayətlənir. Bu isə ondan irəli gəlir ki, əsər konfrans məruzəsi şəkildə düşünüldüyünə görə, müəllif dinləyiciləri yormamaq, çıxışını yığcam şəkildə hazırlamaq fikrində olmuş və buna görə də ədəbiyyat tarxinin ən vacib hesab elədiyi ədəbi simaları haqqında danışmaqla kifayətlənmişdir. Lakin görkəmli ədəbiyyatşünas sonralar Mirzə Fətəli ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Nəcəf bəy Vəzirov haqqında ayrıca məqalə dərc etdirmiş və burada Azərbaycan klassikinə münasibətini açıqlamışdır. «Vəzirli Nəcəf bəy» adlanan bu məqalədə görkəmli

dramaturqun bioqrafiyası və yaradıcılıq yolu qısaca əksini tapmış və tənqidçinin daha çox qiymətləndirdiyi iki əsər – «Mü-sibəti-Fəxrəddin» və «Pəhləvanani-zəmanə» pyesləri təhlil olunmuşdur. Məqalə dramaturqun tale və talesizliyini əks etdirən aşağıdakı cümlələrlə tamamlanır: «Vəzirli Nəcəf bəyin simasında Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səhnəsi Mirzə Fətəlidən sonra gələn çox mühüm bir nümayəndəsini itirdi. Bütün əsərlərində millət eşqini, xalqa qulluq etmək zövqünü, azadlıq və istiqlal fikirlərini tərənnüm edən bu yazıçı üçün qısa bir müddətə olsa da, istiqlal və azadlığa qovuşan vətəninə təkrar əsirlik və istila altında buraxıb ölmək qədər bir tragediya təsəvvür oluna bilməz.

Vəzirli Nəcəf bəyin ölümü öz qəhrəmanı Fəxrəddinin ölümünə nə qədər bənzər!...» (250).

Azərbaycan ədəbi-mədəni fikrinin inkişafında 1875-ci ildə əsası qoyulan «Əkinçi» qəzetinin rolunu xüsusi qeyd edən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, qəzetin «yaşamaq qovğasında məğlub olmaq istəmirsənsə, qonşulardan və mədəni millətlərdən geri qalmamalı» tövsiyəsi əslində, bir növ, Mirzə Fətəli ideyalarının davamı idi. Müəllif bu qəzetin forma baxımından olmasa da, məzmun cəhətindən Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyanın yeniləşməsində mühüm rol oynadığını da qeyd etməyi vacib bilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının 1905-ci ilə qədər Mirzə Fətəli məktəbinin təsiri altında inkişaf etdiyi fikrini irəli sürən Məhəmməd Əmin bəyin bu təsirin izlərini böyük dramaturq Cəlil Məmmədquluzadədə axtarması, onun «Molla Nəsrəddin» satirik məcmuəsini və «Ölülər» pyesini bu yöndə dəyərləndirməsi də tədqiqatın maraqlı doğuran cəhətlərindəndir. Ədibin fikrincə, «Ölülər» pyesi «Azərbaycan satirik ədəbiyyatının şah əsəridir», xalqın cəhaləti heç bir əsərdə bu dərəcədə ifşa olunmamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının çiçəklənməsində, onun yeni məzmun kəsb

edərək milli duyğularla zənginləşməsində 1905-ci il inqilabının rolu etiraf olunmalıdır. Məhz bu inqilab nəticəsində əldə olunan «nisbi hürriyət sayəsində» Azərbaycanda milli hərəkət dirçəlməyə və inkişaf etməyə başlayır. Müxtəlif məktəblərin, dram teatrının, xeyriyyə cəmiyyətlərinin açılışını həmin illərin məhsulu hesab edin müəllif dövrü səciyyələndirərək yazır: «Bu dövrdə ədəbiyyat, teatro, musiqi, mətbuat və genəl xalq eğitimi sahəsində böyük irəliləmələr qeyd olunuyor. Hərəkət artıq müəyyən bir adeli yola giriyor; millətin siyasi oyanışı hiss olunuyor; türlü siyasi qruplar və bir dərəcəyə qədər, siyasi konspirasiyon həyatı vücuda gəliyor. 1905-ci ildə təsis olunan «Həyat», «İrşad» kimi gündəlik qəzetələr və digər mövkuat və dərgilər yeni dövrün aləmdarlığını yapıyorlar» (258, 21). Müəllif əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatından danışarkən bu dövrün «ən ötkün qəzetəçisi» kimi Əhməd bəy Ağaoğlunun adını çəkir.

Lakin ədib milli oyanış dövrünü yalnız müxtəlif qəzet və dərgilərin nəşri ilə deyil, eyni zamanda bu qəzet və dərgilərin ətrafında istedadlı nəşir və mühərrirlərin meydana çıxması ilə səciyyələndirir. «Talantlı şairlər və mühərrirlər arasında bir az əvvəl qeyd etdiyimiz «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində «Hop-hop» uydurma adıyla yazan mizahçı Sabirin yıldızı parlıyor. Bu şairin «Hophopnamə» ünvanı altında nəşr olunan şeirləri qısa bir zaman içində hər azərbaycanlının sevə-sevə oxuduğu bir kitab halına gəliyor. Onu sadə şəhərlərdə, burjuaziyanın zəngin evlərində, kiçik əsnaf və alış-verişçilərin ailələrində və işçi məskənlərində deyil, köylərdə, kəltür həyatından uzaqda qalan izbələrdə belə oxuyorlar. Füzulidən sonra Sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən mənimsənmiş ikinci şairidir. Sadə bir dil, oynaq bir üslub və dərin bir mənaya malik

məyən zamanı keçmiş feodalitə qalıntılarının heç biri onun ölümsüz istehzalarından qurtulamiyor.

Fəqət Sabirin bu gülüşündə yurdunu candan sevən yurddaş şairin göz yaşları bəliriyor. Sabir yaratdığı ictimai mizah növüylə türk ədəbiyyatında orijinal bir varlıqdır» (258, 21).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə diqqəti Sabir yaradıcılığının üç mühüm tərəfinə – xəlqi bir sənətkar kimi ümum tərəfindən qəbul edildiyinə, əsərlərinin kəskin satirik yönümünə və onun gülüşünün özünəməxsusluğuna yönəltməklə şairin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirə bilmişdir.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə Sabirin xalqın milli oyanışı yolunda xidmətlərini qısaca səciyyələndirdikdən sonra ədib görkəmli romantik sənətkar Məhəmməd Hədinin yaradıcılığına da münasibət bildirmiş, şairin ilham qaynağının «hürriyyətə olan vurğunluq» kimi şərtləndiyini göstərmiş və kiçik, lakin yığcam bir detalda onun poeziyasının mahiyyətini açıqlamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin milli mədəniyyətin, ədəbiyyatın və ictimai-siyasi fikrin inkişafında xidmətlərini yüksək qiymətləndirdiyi sənətkarlardan biri də Əli bəy Hüseynzadə və onun məşhur «Füyuzat» məcmuəsidir. Ədibin yazdığına görə, «xalqçı və realist» «Molla Nəsrəddin» məktəbinə qarşı «idealist və romantik» fikirləri yayan «Füyuzat» Osmanlı şivəsiylə yazıldığı üçün xalq arasında «Molla Nəsrəddin» qədər yayıla bilməmişdir. Lakin müəllif dərginin milli düşüncəli Azərbaycan ziyalıları arasında böyük təsir qüvvəsini etiraf edir.

Eyni zamanda, Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ədəbi-mədəni münasibətlərin yaranmasında və genişlənməsindəki xidmətlərini də onun publisistik fəaliyyətdən az əhəmiyyətli hesab etmir.

Ədib «Azərbaycan Cümhuriyyəti» kitabında, həmçinin nekroloq kimi qələmə aldığı «Ağaoğlu Əhməd» məqaləsində

isə Əli bəy Hüseynzadənin məsləkdaşı və mübarizə yoldaşı Əhməd Ağaoğlunun milli ədəbiyyat tarixindəki rolunu səciyyələndirmişdir (260, 17).

1905-1917-ci illər arasında Azərbaycan ədəbi-estetik fikrində milli oyanışın görünməmiş bir şəkil aldığıni etiraf etməklə bərabər, M.Ə.Rəsulzadə bu yüksəlişin ədəbiyyata və mədəniyyətə gətirdiyi yeni-yeni mövzular, janrlar, formalar üzərində dayanır, tərcümə sənətinin, xüsusilə istiqlal məfkurəsinə xidmət edən teatr əsərlərinin doğma dilə çevrilməsi, tamaşaya qoyulması prosesinin ardıcıl şəkil aldığıni da qeyd edir. Həyatı məzmunlu və vətənpərvərlik ruhu ifadə edən əsərlərdən söhbət düşərkən Namiq Kamalın «Vətən»i ilə Şəmsəddin Saminin «Bəsa» sını xüsusi vurğulayan müəllif, eyni zamanda, milli mədəniyyət tarixində ən böyük hadisələrdən biri kimi opera sənətinin doğuşunu hesab edir. Ədib 1907-ci ildə yazılmış «Leyli-Məcnun» operasından sonra görünməmiş müvəffəqiyyət qazanan Üzeyir Hacıbəylinin bir-birinin ardınca yeni əsərlər yazmaqla opera sənətinin milli janr kimi formalaşmasındakı xidmətlərini xüsusi dəyərləndirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə opera janrının Azərbaycan mədəniyyəti tarixindəki yerini, əhəmiyyətini göstərməklə yanaşı, bir detal üzərində dayanmağı vacib bilir ki, bu da Üzeyir Hacıbəyli sənətinin xalq arasında yayılması və populyarlıq qazanması ilə bağlıdır.

Opera sənətinin Azərbaycan xalq ədəbiyyatı və Avropa mədəniyyəti ənənələrinin sintezi şəklində ortaya çıxdığını və beləliklə, milli sənətin müasir dünya örnəkləri ilə süsləndiyini göstərən müəllif fikirlərini konkret misallarla sübuta yetirir.

M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının oyanışını, onun mədəniyyətinin milli mahiyyətdə formalaşmasını, ədəbiyyatın inkişafını və çiçəklənməsini hər şeydən əvvəl, üç ölkədə – Rusiyada, İranda və Türkiyədə başlamış olan inqilabi hərəkətlə bağlayır. O, Azərbaycan xalqının «müsəlman dili», «müsəlman milləti» ifadələrindən ayrılıb, «türk dili»,

«türk milləti» terminlərini mənimsəməsini Türkiyədəki türkçülük və millətçilik ideyalarının Azərbaycanda yayılıb müvəffəqiyyət qazanmasının təbii yekunu kimi qiymətləndirir. Ədibin fikrincə, əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüksələn milli hərəkat yalnız ədəbiyyatın çiçəklənməsilə bitmir, milli məzmun daşdığından onda imperializm və müstəmləkəçilik əleyhinə etirazlar güclənir.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda milli ədəbi hərəkatın güclənməsində 1915-ci ildən nəşr olunmağa başlayan «Açıq söz» qəzetinin xüsusi rolunu qeyd edir. Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin yayılması və təbliğində xüsusi mərhələ təşkil edən «Açıq söz» qəzeti yalnız milli ideyalar yaymaqla kifayətlənmir, həmçinin Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi müəlliflərin bu qəzetin səhifələrində öz yazılarını çap etdirmələri üçün şərait yaradırdı. M.Ə.Rəsulzadənin qənaətinə görə, Azərbaycan istiqlal fikrini 1911-ci ildə əsası qoyulmuş «Müsavat» partiyası yayırdısa, onun bədii ədəbiyyatda əksinə «Açıq söz» qəzeti daha çox meydan verirdi.

«Azərbaycan kultür gələnekləri» əsəri müəllifin 1918-ci ilin 28 mayı ilə bağlı düşüncələri, cümhuriyyət illərinin Azərbaycan ədəbi-mədəni fikri üçün əvəzsiz bir dövr olduğunu şərtləndirən qənaətləri ilə tamamlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin keçib gəlmiş olduğu yolun spesifik xüsusiyyətlərini, onun formalaşmasına təsir edən komponentləri öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın əsasında Azərbaycan, Şərqlə və dünya elmi və bədii fikrinin bir çox dəyərli mənbələri dayanır. Dərin ümumiləşdirmə vüsətinə malik olan bu araşdırma klassik ədəbi irsin tədqiqində də ən dəyərli mənbələrdən biri rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini canlandırmaq, ayrı-ayrı klassiklərin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirmək, habelə yazılış tərzini və oxunaqlılığını ilə «Azərbaycan kultür gələ-

nəkləri» Y.V Çəmənzəminlinin «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» tədqiqatı ilə müəyyən mənada səsleşir. Hər iki əsərin eyni ölkədə doğuluşu, eyni missiyaya xidmət etməsi də onları birləşdirən amillərdəndir.

M.Ə.Rəsulzadənin klassiklər haqqında tədqiqatının və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin zirvəsini, heç şübhəsiz ki, «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyası təşkil edir. Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə yazılmış və 1941-ci ildə tamamlanmış bu tədqiqat əsərinin nəşri müəllifin özünün qeyd elədiyi kimi, müharibənin doğurduğu çətinliklər üzündən gecikmişdir (261, XI).

Lakin əsərin nəşrinə qədərki (1951) on illik bir dövrdə müəllif tədqiqat üzərində işini davam etdirmiş, onu təkmilləşdirmiş, «dolğunlaşdırmış», «gözəlləşdirmiş», yeni materiallar və sənədlərlə zənginləşdirmişdir. Həmin illərdə Nizami haqqında yazılan yeni tədqiqatlar əsərə cəlb edilmişdir. Bundan əlavə, «Nizamidən çevirmələr» bölməsi də tədqiqat üzərində iş prosesində ortaya çıxmışdır.

Çox təəssüflər ki, əsəri ilk dəfə Azərbaycan oxucularına təqdim edən professor Rüstəm Əliyev orijinala sərbəst yanaşmış, 1951 və 1991-ci illərdə Türkiyədə nəşr olunmuş tədqiqatın «Nizami (mənzum bir xülasə)», «İki Leyli-Məcnun (Nizami və Füzuli)», «Nizaminin doğulduğu yer və məzarı», «Vəhid Dəstgirdinin yozumları», «Nizamidən çevirmələr», «Bibliografiya», «Nizamidən mətnlər» bölmələrini nəşrə daxil etməmiş və bununla elmi ictimaiyyətdə M.Ə.Rəsulzadənin ciddi, monumental bir araşdırması haqqında birtərəfli təsəvvürlərin yaranmasına səbəb olmuşdur (144). Əsərin Azərbaycandakı sonrakı nəşrlərində də qeyri-peşəkarlıq bu və ya başqa şəkildə özünü göstərməkdədir (150).

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyası indiyədək Nizami haqqında yazılan tədqiqatlardan özünün elmi sanbalına və siqlətinə görə seçilir. Tədqiqatçı Nizami dünyasının poetik bən-

zərsizliyini aşkarlamaq üçün onu ümumtürk, ümumşərq-ümum-islam və ümumbəşər kontekstində alıb qiymətləndirmiş, şairin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək məramı izləmişdir.

Başlanğıc, dörd hissə və son sözdən ibarət olan monoqrafiya nizamişünaslığın tədqiqata qədərki mərhələsinin yekunu kimi səslənir.

Müstəqil bir fəsil, yaxud hissə təsiri bağışlayan və elmi-məntiqi ümumiləşdirmələrlə müşayiət olunan «Başlanğıc»da Şərq-islam mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, onun ərəb, fars və türk mədəniyyətləri kimi üç orta q mədəniyyətin yekunu və sintezi olması, bu mədəniyyətin formalaşmasında və kamilləşməsində Azərbaycanın rolu, fars ədəbiyyatının türk sülalələrinin hakimiyyəti dövründə inkişafı, XII əsr Azərbaycanı, onun ayrı-ayrı sənətkarları və nəhayət, Azərbaycan şairi kimi Nizami haqqında öz qənaətlərini vermiş, «milliyyət baxımından ədəbiyyatda forma və məzmun» kimi maraqlı məsələyə toxunmuşdur. Nizamini ərəb, fars və türk mədəniyyətlərinin varisi hesab edən müəllif onun bəşəriliyini məhz bu faktorlarla şərtləndirir. Öz doğma dilində deyil, başqa dillərdə yazan və müxtəlif millətlərə aid edilən müəlliflərin – yalnız Şərqdə deyil, Qərbdə də mövcud olduğunu – finlərin bir çox vətənpərvər şairlərinin İsveç dilində, ingilis ağalığına qarşı azadlıq mübarizəsini tərənnüm edən irlənd ədəbiyyatının, habelə Hindistan klassiklərindən Rabindranat Taqorun hind milli ruhunu müdafiə edən əsərlərinin ingiliscə yazıldığını – qeyd edən tədqiqatçı bunun səbəblərini Şərq-Qərb kontekstində araşdıraraq qənaətlərini inandırıcı faktlarla əsaslandırır.

Nizaminin tərcümeyi-halından başlayaraq şeirlərinin poetikası ilə bitən dörd hissənin hər birinə müəllif, eyni zamanda, onların məzmunu ilə bağlı adlar da seçmişdir. Belə ki, «Nizami kimdir?» adlı birinci hissədə Nizaminin bioqrafiyası, Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri haqqında danışılmış, habelə

Nizamini öz gözü ilə səciyyələndirmiş və onun dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi ilə bağlı fikirlərini ümumiləşdirmişdir. «Nizaminin beş kitabı» adlı ikinci hissədə «Xəmsə»yə daxil olan əsərlər ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Tədqiqatın daha çox orijinallıq kəsb edən üçüncü hissəsində («Nizami mövzuları baxımından») Nizamidə farslıq, türklük, Qafqaz, şairin ruslar haqqında təsəvvürü və qadına münasibəti təhlil olunur. «Nizamidə sənət və ideologiya» adlı dördüncü fəsildə Nizami şeirinin özünəməxsusluğu, qaynaqları araşdırılır, şairin yaradıcılıq təkamülü izlənilir, onun eşq fəlsəfəsi, həyata, insana və dinə münasibəti, ictimai qayəsi, dövlət və ideal hökmdar haqqında təsəvvür və düşüncələri aşkarlanır.

Qısa xülasədən belə aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə Şərqi ən böyük klassiklərindən biri olan Nizaminin yaradıcılığına təsadüfi müraciət etməmiş, nizamişünaslığın problemlərinə, şairin poetik dünyasına dərinləndirən bələd olmuşdur. Azərbaycanda Nizami Gəncəvi haqqında 1909-cu ildə ilk kitabçanı çap etdirmiş Mirzə Məhəmməd Axundzadədən tutmuş (4) A.Krimski, M.Ə.Tərbiyət, D. Səmərqəndi, Z.V.Toğan, İ.Berezin, V.V.Bartold, Y.E.Bertels, Q.Yakob, Y.Marr, M.Təbəri, Hammer, İ.Pittsi, E.Braun, S.E.Vilson, B.Meynar. H.Pitter, P.Horn, V.Baxer, M.F.Köprülü və onlarla başqa şərqşünas və türkoloqların əsərlərini tədqiqata cəlb etməsi, nizamişünaslığın ən ciddi məsələləri ilə bağlı onlarla mübahisəyə girişməsi bu fikri sübut etməkdədir. Müəllifin bəhs olunan tədqiqatçılarla yanaşı, orta əsr təzkiyələrinə, Nizami əsərlərinin əlyazmalarına müraciəti araşdırmanın elmi dəyərini xeyli dərəcədə artırmaqdadır.

Qeyd olunmalıdır ki, Məhəmməd Əmin bəy Nizami əsərlərinin orijinalını araşdırmış, tədqiqata cəlb etdiyi parçaların isə farscası ilə yanaşı türkcəsini də vermişdir. Nizaminin Şərq və Qərb şairləri ilə analoji təhlili də tədqiqatın elmi yeniliyini göstərən cəhətlərdəndir.

Şairin tərcümeyi-halını onun öz əsərlərinə və dövrün mötəbər təzkirələrinə əsaslanaraq əks etdirən tədqiqatçı bu sahədə özünəqədərki araşdırmaların mövcud olduğunu unutmamış, söylənmiş fikirləri təkrar etməmişdir. Bu da monoqrafiyanın bəlli faktlarla yüklənməsinin qarşısını almış, mətnin həcm etibarını ilə xeyli yığcam olmasını təmin etmişdir.

Tədqiqatın diqqətəlayiq cəhətlərindən biri də burada şairin Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri üzərində xüsusi dayanılması, poemaların ithaf olunduğu Fəxrəddin Bəhrəmşah Mənküçək, Sultan Toğrul, Şəmsəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Osman Qızıl Arslan, Axsitan, Əlaəddin Körp Arslan və Atabəy Nüsrətəddin Əbu-Bəkrin kim olduğu haqqında ətraflı bəhs edilməsidir.

Nizaminin adları çəkilən hökmdarlara münasibəti tərcümeyi-hal faktı kimi əhəmiyyətli olduğundan və şairin bir çox məqamları qaranlıq olan bioqrafiyasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu məsələyə xüsusi önəm verən tədqiqatçı, eyni zamanda, nizamişünasların diqqət yetirmədiyi bir faktı – həmin hökmdarların türk olduqlarını xüsusi vurğu ilə qeyd edir.

Tədqiqatda Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi ətraflı şərh olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə bu məsələdən bəhs edərkən bir tərəfdən Nizaminin Şərq ədəbiyyatına təsiri və Nizami mövzularına nəzirə yazan sənətkarları – Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325), Xacu Kirmani (1290-1352), Əbdürəhman Cami (1419-1492), Fəridəddin Əttar (1136-1221), Sədi Şirazi (1184-1291), Hafiz Şirazi (1326-1390), Əlişir Nəvai (1441-1506), Hatifi (1454-1521), Məhəmməd Füzuli (1494-1556) və başqa qələm ustalarının yaradıcılığını diqqət mərkəzində saxlamış, o biri tərəfdən şairin Qərb ədəbiyyatının Covanni Bokkaçço (1313-1375), İohann Volfqanq Höte (1749-1832) kimi dahi sənətkarların yaradıcılığına təsiri, əsərlərinin Avropa dillərinə çevrilib yayılması və Avropa şərqşünaslarının

ona verdiyi qiyməti geniş izah etmişdir. Tədqiqatçınının qəti qənaəti belədir ki, «Nizami Firdovsidən sonra məsnəvi yazan ən böyük sənətkar sayılır və hətta epik janra gətirdiyi lirik səciyyə ilə özünəxas bir əfsanə üslubu yaradaraq Firdovsini də keçmiş», «... onun yaratmış olduğu sənət növü bütün Şərqdə fars və türk ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələri tərəfindən təqlid olunmuş, həm «Xəmsə»sinə, həm də «Xəmsə»sini təşkil edən beş kitabından hər birinə... yüzlərlə nəzirələr, bənzətmələr yazılmışdır» (247, 81). M.Ə.Rəsulzadə Qərb alimlərinin Nizamini Firdovsidən üstün tutan fikir və mülahizələrini tədqiqata cəlb etməklə şairin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini şərtləndirmişdir.

Şairin ayrı-ayrı əsərlərinin təhlilinə gəldikdə də M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqat üsulu maraqlıdır. «Sirlər xəzinəsi»ni əvvəldən axıra ardıcılıqla şərh edən müəllif əsərə daxil olan iyirmi məqalətin hər birindən doğan ideyanı ayrı-ayrılıqda fikir mərkəzinə çəkməklə belə qənaətə gəlir ki, «Məxzənül-əs-rar» şairdən çox filosof və şeyx Nizamini əsəridir (247, 128). «Xosrov və Şirin» poemasına gəldikdə isə tədqiqatçı Nizamini «... özünəxas psixoloji təhlil və yaradıcılıq məharəti sayəsində dünya ədəbiyyatının əbədi mövzusunu təşkil edən məhəbbət haqqında yazılmış dastanlar arasında ona xüsusi bir yer təmin etdiyini» (247, 129) vurğulamaqla kifayətlənməyib, əsərin qısa məzmununu vermiş və həm də bu təqdimat bədii mətnin oxunuşu qədər həyəcanlandırıcı, təsirli bir dillə nəql olunmuşdur.

Tədqiqatçı «ərəb əfsanəsi olsa da, işləndiyi ədəbi forma baxımından... Azərbaycanla sıx və ənənəvi bir əlaqəsi» olan «Leyli və Məcnun» poemasının məzmununu verməklə kifayətlənmişdir. «Yeddi gözəl» və «İsgəndərnamə» poemaları da monoqrafiyada məzmunun qabarıqlığı ilə özünəməxsus elmi təhlilini tapmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə hər bir əsərin yazılış tarixini müəyyənləşdirmiş, Nizami mövzularının hansı mənbələrdən alındığını

və ona qədər hansı səpkidə işlənildiyini göstərmiş, habelə neçə min beytdən ibarət olduğunu da qeyd etməyi lazım bilmişdir.

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının ən dəyərli səhifələrini, şübhəsiz ki, şairin yalnız milliyyətçə azərbaycanlı-türk deyil, yaradıcılığının ruhu və məzmunu ilə bir Azərbaycan şairi olduğunu sübuta yetirən məqamlardır. Bu məsələ ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin digər əsərlərində də müəyyən fikirlər söylənmişdir. Məsələn, tədqiqatçının yuxarıda öləri toxunduğumuz bir məsələyə – «Azərbaycan kültür gələnləri»ndə Nizamini səciyyələndirən mülahizələrinə diqqət yetirək: «O, Firdovsi tipində bir fars millətçiliyinə yabançdır; konuları və təfəkkürləri etibarilə bir türkdür. O bütün iyilikləri, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edir. Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində türk dövlətidir» (245,12).

M.Ə.Rəsulzadə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməklə əslində tarixi şəraitə görə fars dilində yazmağa məcbur olan Azərbaycan şairini fars hesab edən paniranist tədqiqatçılara özünün qəti və birmənalı cavabını vermək məramını izləmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, dil forma əlaməti olduğu üçün şairin milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirən əmil rolunu oynaya bilməz. O fikirlərini bu şəkildə ifadə etmişdir: «Ədəbi bir əsərin milli olması üçün yalnız onun formaca milli olması kafidirmi? Yoxsa bu əsəri milliləşdirən ruh, məna və məzmundur? Bizim qənaətimizcə, yalnız forma kafi deyil və formanın böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq o, zəruri də deyildir. Hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır.

Bu iki əmil arasında əhəng olmadığı təqdirdə, bizə görə, əsəri milliləşdirən əmil formadan çox məzmun və özlüyü, başqa ifadə ilə desək, dildən çox məna və məzmundur» (247, 28-29).

Tədqiqatçı klassik İran ədəbiyyatını yalnız farsların deyil, «danışıq dilləri heç də fars dili olmayan müxtəlif millətlərin də iştirakı ilə yaradılmış müştərək bir ədəbiyyat» kimi səciyyələndirərək qeyd edir ki, «İslamdan sonrakı İran ədəbiyyatı yalnız

türk hökmdarları və sülalələrinin himayəsi ilə yaranmış deyildir; bu ədəbiyyatı vücuda gətirən tanınmış ustadlar arasında türk xalqlarından olan bir çox şair və mütəfəkkirlər də vardır». Belə mütəfəkkirlərdən biri – «Firdovsi də daxil olmaqla İran ədəbiyyatında heç kəsin fəth edə bilmədiyi bir zirvəyə qalxmış» Nizami Gəncəvi əsərlərini farsca yazmış, «fars dilini zənginləşdirmiş, gözəlləşdirmiş, onun püxtələşməsinə xidmət etmiş» olmasına baxmayaraq nə üçün fars şairi hesab edilə bilməz? Nizami əsərlərinin ruhunu, qayəsini, müraciət etdiyi mövzuları fars mütəfəkkiri Firdovsinin əsərləri ilə müqayisə edən M.Ə.Rəsulzadə bu sualın sərrast cavabını verir: «Ona görə ki, Firdovsidə müşahidə olunan fars təəssübkeşliyindən onda heç bir əsər-əlamət yoxdur». «Firdovsi müxtəlif dastan, əfsanə və hekayətlərdən İran tarixini və fars ənənələrini canlandırmaq və yaşatmaq üçün istifadə etmişdir, Nizami isə tarixi hadisələrdən özü üçün əsas məqsəd olan həqiqət naminə, gözəllik yaratmaq üçün faydalanmışdır». «Nizamidə Firdovsinin əsas predmeti olan ərəb və türk düşmənçiliyindən zərrə qədər əsər yoxdur» (247, 171-172).

M.Ə.Rəsulzadə Firdovsidən fərqli olaraq, Nizaminin zərdüştiliyə və atəşpərəstliyə mənfi münasibətini də xüsusi qabardaraq bu faktı onun türklüyü ilə bağlamışdır. Düzdür, «Şərəf-namə» ilə müqayisədə (büt-xanələrin dağıdılması, zərdüştiliyə və onun tərəfdarlarına divan tutulması və s.) «İqbalnamə»də Nizaminin İsgəndərin simasında zərdüştiliyə münasibətində yumşaq («Avesta»dakı elmin, fəlsəfi fikrin böyüklüyünün etiraf olunması və s.) duyulur. Lakin tədqiqatçı bu fakta münasibətini bildirməmişdir. (Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu istiqamətdə müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Bax: Elməddin Əlibəyzadə. Nizami və tariximiz, Bakı, ADPU nəşriyyatı. 2004, s.120-137). Bu isə onunla bağlıdır ki, bir tədqiqatçı kimi Məhəmməd Əmin bəyə Nizaminin islama, təkaləhliliyə tapınaraq atəşpərəstliyi rədd etməsi faktı şairin dini ba-

xışlarını deyil, etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək üçün lazım olmuşdur.

Bütün tədqiqat boyu Nizaminin fars şairi olması fikrini qəti inkar edən M.Ə.Rəsulzadə onun yaradıcılığının türk ruhunu şərtləndirən məqamlarına daha çox diqqət yetirmişdir. Tədqiqatçı Nizami əsərlərindən gətirdiyi dəlillərlə əsaslandırmışdır ki, şairin nəzərində türklük – gözəllik, «qüvvət və qəhrəmanlıq» simvoldur, türk məfhumu «Nizaminin lüğətində rəhbər, başçı deməkdir», «ədalət üzərində qurulmuş dövləti idealizə edən Nizami bu idealını türk dövlət tipində tapır». Öz qənaətlərini konkret dəlillərlə tamamlayan M.Ə.Rəsulzadə məsələni bu şəkildə yekunlaşdırır: «...Türk məfhumuna hisslərində yer verən bir Azərbaycan övladına, gözəl və ucaya – «türk», gözəllik və ucalığa – «türklük», gözəllik və ucalıq diyarına – «Türküstan» deyən bir şairə, yalnız farsca yazdığı üçün türk deməmək mümkündürmü?

Əsla!!!

Əsərlərini ərəbcə yazdıqları halda, türklük haqqındakı duyğuları ilə, türk mədəniyyəti və vətənpərvərliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşqarlı Mahmudlar, Qurcu Fəxrəddin Mubarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türkdürlərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!» (247, 187).

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının məhz bu xüsusiyyətlərini əsas götürən Həsən Əli Yücəl M.Ə.Rəsulzadənin ölümü münasibətilə «Cümhuriyyət» qəzetində dərc etdiyi «Rəsulzadə» adlı məqaləsində yazırdı: «Bu 400 səhifəlik əsərin ruhu Azərbaycandır. Fars və dünya ədəbiyyatının ən önəmli simalarından biri olan Nizaminin şəkildə iranlı, özde türk olduğunu sübut etmək üçün Rəsulzadə diqqətini xarcamışdır» (284).

Tədqiqatın Nizami və Qafqaz mövzusunda həsr olunmuş məqamları da orijinallığı ilə seçilir. Nizami «Xəmsə»sini Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» əsəri ilə müqay

yişə edən M.Ə.Rəsulzadənin qənaətləri diqqətəlayiqdir. Belə ki, o, əsərlərini fars dilində yazmış Azərbaycan şairini gürcü Şota Rustavelidən daha artıq qafqazlı hesab edir: «Bu böyük gürcü şairinin ölməz əsərində dildən başqa hər şey yaddır. Təkcə Gürcüstan deyil, bütün Qafqaz şəraitilə mənzumənin açıq bir bağlılığı yoxdur.

Halbuki dil baxımından millilikdə Rustavelidən geri qalan Nizami, mövzuları nəzərdən keçirilirsə, ondan daha milli, daha yerlidir» (261, 189).

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında nizamişünaslığın indiyədək az diqqət yetirdiyi bir məsələ - şairin ruslara münasibəti təfərrüatı ilə işıqlandırılmışdır. Tədqiqatçı Nizamini ruslara mənfi münasibətini qeyd etməklə kifayətlənməmiş, şairin əsərlərindən gətirdiyi:

Bunlar, demiş, şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, hamlar;
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Cəmərdlikdən aciz, qancıl və qəddar;
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan (261, 210) –

kimi konkret misallarla onun təsəvvüründə və təqdimatında rusların vəhşi, qaniçən simasını yaratmış, həmçinin «Yeddi gözəl» poemasında rus gözəlinin danışdığı nağılın digər gözəllərin nağılları ilə müqayisədə qanlı və qorxunc olması faktına xüsusi məna vermiş, şairin rus şahzadəsi üçün məhz qırmızı qəsri ayırmasını da qanlılıq rəmzi kimi yozmuşdur. Tədqiqatçı Nizamini ruslara münasibətini yalnız ədəbi-tarixi fakt kimi deyil, həmçinin siyasi mənada qabartmış, onu tarixin çağdaş mərhələsi ilə bağlamışdır: «Rusiyaya aid hekayətdə, etiraf etmək lazımdır ki, yaşadığımız günlərin reallığını andıran bir xüsusiyyət vardır. Yalnız çarlığın qanlı rejimini təmsil edən qəddar şah-

zadə ilə deyil, bu hekayət, sözdə məzlumların intiqamını almaq üçün ayağa qalxmış ikən, işdə şahzadə ilə evlənərək, taxta çıxan kimi qırmızı demaqoq obrazı ilə də bu cəhəti təsdiq etməkdədir» (261, 210).

Nizaminin qadına münasibətini ayrıca təhlil obyektinə çevirən M.Ə.Rəsulzadə şairin qadına ənənəvi mənfi Şərq baxışlarından fərqli olaraq müsbət yanaşmasını, onu kişilərə bərabər tutmasını, hətta bir çox məqamlarda kişilərdən ağıllı və zəkali təsvir etməsini göstərmişdir. Araşdırıcı bir məsələni də diqqət mərkəzində saxlamışdır ki, bu da «Xəmsə»də təsvir olunan müsbət qadın obrazlarının türk və Qafqaz möhürü daşmasıdır» (261, 213).

Lakin, heç şübhəsiz ki, tədqiqatın «Nizamiyə görə qadınlıq» bölməsinin ən mübahisəli məqamı M.Ə.Rəsulzadənin «Xosrov və Şirin» poeməsindəki Şirin surətini erməni hesab etməsidir. Məsələ burasındadır ki, yalnız M.Ə.Rəsulzadə deyil, bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən, A.Y.Krımski, Y.Marr, Y.E.Bertels, L.V.Levgiyevski, L.N.Doduxodoyeva, M.Mirrəhimov, M.Şaginyan, K.Patkanyan, İran alimlərindən Zəbiyulla Səfa, Səid Nəfisi, Əli Əkbər Şəhabi, Fatimə Səyyah, hind alimi Şibli Nəmani və başqaları Şirini erməni hesab etmişlər. Şirin surətilə bağlı bu yanlışlıqlar müəllifdən müəllifə, əsərdən əsərə keçərək təkrar olunmuş və olunmaqdadır. Şübhəsiz ki, bu tədqiqatçılar poemada hadisələrin mühüm hissəsinin Ərməndə cərəyan etməsini, əsərdəki «Ərmən», «Ərmən dağları» toponimlərini əsas götürmüş, Ərməni Ermənistan kimi oxumuş, bu ölkəni isti yay günləri üçün seçən Şirini isə erməni, xristian zənn etmişlər.

Lakin Azərbaycan nizamişünaslarının əsərlərində Şirin çox doğru olaraq türk-azərbaycanlı kimi verilmişdir. Bu nəticəyə gələn tədqiqatçılar başlıca olaraq Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasına isnad etmişlər

etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək çətinidir (290, 35-36). Əslində bu müddəanın yanlış olduğunu sübut üçün yalnız bir neçə mənbəyə müraciət edək.

Poemadakı toponimlərin izahı və Şirinin milli mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi baxımından tarix elmləri doktoru, professor Seyidağa Onullahinin araşdırmaları diqqətəlayiqdir. Onun fikrincə, «Xosrov və Şirin» əsərində işlədilən «Ərmən» və «Ərmən dağları» sözlərilə Ermənistan deyil, Alban, Alban dağları nəzərdə tutulmuşdur (91). Məqalədə tarixi qaynaqlara və «Xosrov və Şirin» poemasının orijinalına isnad edən müəllif Şirinin türk və müsəlman qızı olduğunu konkret dəlillərlə sübut etmişdir.

S.Onullahinin «Ərmən»i Alban hesab etməsi tamamilə həqiqətəuyğundur. Tarixçi alim Fəridə Məmmədova V-VIII əsrlər erməni və VII-VIII əsrlər alban mənbələrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, Albaniya ərazisi I-VII yüzilliklərdə Şimalda Qafqaz dağları, Cənubda Araz çayı, Qərbdə İberiya (Gürcüstan), Şərqdə isə Xəzər sahillərini əhatə etmişdir (317, 89). Alban dövlətinin bu hüdudlarda mövcud olması, heç şübhəsiz ki, «Xosrov və Şirin»dəki «Ərmən» toponimini Alban kimi oxunuşunu şərtləndirir.

Professor Mübariz Əlizadə və Elməddin Əlibəyzadənin araşdırmaları da Şirin surətinin milli mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki alim kənar mənbələrə ehtiyac duymadan, yalnız «Xosrov və Şirin» poemasına əsaslanaraq Şirinin atəşpərəst – türk olduğunu sübuta yetirmişdir (34, 28, 96-97).

Qeyd etmək lazımdır ki, «Xosrov və Şirin»dəki bir çox toponimlərin və Şirin surətinin türklüklə bağlılığını sübut etmək üçün tarixi qaynaqlarda və əsərin özündə kifayət qədər material vardır. Poemada təsvir olunduğu kimi, Şirinin Əfrasiyab nəslindən olması, əxlaqı və dünyagörüşü, daimi sakin olduğu yerin – Bərdənin türk yurdu olması, habelə onun türklüyü ilə bağlı

əsərdəki bir çox aydın detallar milli mənsubiyyət məsələsində mübahisələrə imkan vermir. Çox güman ki, tədqiqatını Avropa nizamişünaslarının əsərləri zəminində quran M.Ə.Rəsulzadə Şirinin türk deyil, erməni olması qənaətinə də həmin mənbələrin təsiri ilə gəlmişdir.

Monoqrafiyada sənətkarlıq məsələsinə xüsusi diqqət yetirən M.Ə.Rəsulzadə Nizami şeirinin özünəməxsusluğunu tarixi faktlara yaradıcı, məqsədinə müvafiq şəkildə yanaşmasında, məsnəvi formasını klassik səviyyəyə qaldırılmasında və onu «didaktik və lirik mövzulara» tətbiq etməklə təkmilləşdirməsində, Şərq fantaziyası ilə Qərb təfəkkürünü çulğaşdırma bilməsində, «peyzaj yaratmaqda misilsizliyi»ndə, təbiətin insan kimi canlı təsvirində, «müasir impressionistlərin də yetmədikləri bir yüksəklikdə olan» rəmzcilikdə, dilinin canlılığı və obrazlılığında, elmi təfəkkürlə bədii təxəyyülün uzlaşdırılmasında, «yüksək poetik forma daxilində böyük sosial ideyalar təlqin edən və ali siyasi məqsədlər güdən ölməz əsərlər yaratması»nda, «şeir ilə hikməti, sənətkarlıqla ideyalılığı uğurlu bir şəkildə birləşdirməsində» görür, «Nizami sənətinin başlıca qaynağı»nın sevinc olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçının fikrincə, «Nizaminin gerçək sənət qaynağı olmaq üzərə nəşəyə önəm və dəyər verışı, onun həyat haqqındakı telakkisiylə tam bir ahəngdədir. Daha doğrusu, şairin sənət haqqındakı telakkisi həyat haqqındakı telakkisindən doğmuşdur» (261, 255).

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin yer üzünün əşrəfi insanın ən böyük, ən ulu fəlsəfəsinin eşq olduğunu iddia edən fikirlərinə diqqət yönəltməklə böyük şairin yaradıcılığının ruhunu, mahiyyətini aşkarlamış olur.

Monoqrafiyada Nizaminin dinə münasibəti də ətraflı araşdırılmışdır. Nizaminin dinə münasibətinin üzərindən sükutla keçən, hətta bir zamanlar şairin əsərlərinin nəşrində dinlə bağlı yerləri redaktə etmək səviyyəsinə enən sovet nizamişünaslarından fərqli olaraq M.Ə.Rəsulzadə belə bir fikri əsas götür-

müştür ki, şairin dini dünyagörüşünü aşkarlamadan onun yaradıcılığının mahiyyətini tam dərk etmək qeyri-mümkündür. Çünki «Nizaminin insan haqqındakı mistik anlayışı onun dini duyumundan irəli gəlir». Tədqiqatçı şairin dinə münasibətini belə səciyyələndirir: «Nizami dindardır. Fəqət bu mərasimçilikdən ibarət cansız bir dinçilik deyildir. Nizami bütün varlıqları Allahdan bilir; – kəndi-kəndinə duran, varlığının şəkli olmayan, kimsəyə bənzəməyən, dəyişməyən və ölməyən bir Allah. O, böylə mücərrəd bir Allaha tapar. Bu tapışında o, səmimi və fədakardır» (261, 265).

Nizaminin ictimai idealının ədalətli quruluş, ideal dünya və ideal dövlət quruculuğunda olması faktı da tədqiqatçının diqqətindən yayınmamışdır. Onun fikrincə, «İnsanlığın şərəfini biliyi sevməkdə, fərdin səadətini cəmiyyət üçün çalışmaqda görəndən, hissənin mənafeyini təmin salamatlığında axtaran şair dövləti ictimai ədalət qurmağa borclu bir varlıq kimi qəbul edir» (261, 32). Monoqrafiyada Nizaminin ədalətli bir hökmdar kimi təqdim etdiyi İsgəndər obrazının ayrıca təhlil olunması da təsadüfi səciyyə daşımır.

Tədqiqatın sonunda M.Ə.Rəsulzadə Nizami ideallarının bu gün belə yaşarı, aktual, çağdaş olması üzərində dayanmış, onu «soyunun, yetişmiş olduğu mədəni mühitin oğlu» kimi səciyyələndirmiş, «yunanlar dünyaya Homeri, farslar Firdovsini, italiyalılar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişik», – deyərək azərbaycanlıların öyünməyə haqqı olduğunu qeyd etmişdir.

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasına tədqiqatçının əlavə etdiyi «İki «Leyli-Məcnun» (Nizami ilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma)», «Nizaminin doğulduğu yer və məzarı», «Nizamidə türkcə sözlər», «Vəhid Dəstgirdinin yozumları», «Xəmsə»nin əski əlyazmaları», habelə Nizamiyə yazılan bənzətmələrin biblioqrafiyası küll halında monoqrafiyanın tamam-

lanmasına, oradakı ayrı-ayrı fikir və müddəaların əsaslandırılmasına yönəldilmişdir.

Bu bölmələrin içərisində «İki «Leyli-Məcnun (Nizami ilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma)» xüsusilə seçilir. Nizami və Füzuli irsini tədqiq edənlərin əksəriyyəti bu və ya başqa aspektdə həmin məsələyə toxunmuş, Azərbaycanın iki böyük sənətkarının yaradıcılığını qarşılaşdıraraq onların poetik qüdrətini Şərqi bu əfsanəvi mövzusunə münasibətdə dəyərləndirməyə çalışmışlar. Məhəmməd Əmin bəyin tədqiqatı isə özünə-qədərki araşdırmalardan ədəbi faktlara həssas münasibəti, mühakimələrinin inandırıcılığı və məntiqiliyi, təfərrüat zənginliyi ilə fərqlənir. Ədib müqayisəli təhlil müstəvisində sübuta yetirdiyi fikir və qənaətlərini aşağıdakı kimi yekunlaşdırır:

«İkisi də kəndi növlərində orijinal birər şair, hekayələri də orijinal birər əsərdir. Burada bənzətmədən bəhs olunamaz; hələ tərcümə ağla belə gəlməz.

Bu iki orijinal əsərdən əcəba hankisi daha yüksəkdir? – deyə bir soru qarşısında qala biliriz. Etiraf edəriz ki, böylə bir soruya cavab verməkdən kəndimizi aciz sayarız. Çünki hər iki əsər kəndi növündə orijinal, kəndi növündə böyük və kəndi növündə yüksəkdir.

Nizami də, Füzuli də klassik Şərqi ədəbiyyatının ölçüləməz birər varlığıdır. Ölçüləməyənləri qarşılaşdırmaq dəxi bəhs mövzusu olamaz.

Böyüklük, kiçiklik kibi nisbət anlamı dıxında, iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlirsə, ancaq bunu söyləyə biliriz: Nizami – Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır» (261, 318-319).

Tədqiqatın sonrakı – «Nizaminin doğulduğu yer və məzarı» bölməsində Məhəmməd Əmin bəy Nizami Gəncəvinin Qum şəhərindən olduğunu iddia edən alimlərin mülahizələrini qətiyyətlə rədd edir. Onun fikrincə, «Xəmsə»nin bəzi nüsxələrində Nizaminin əslinin Qum şəhərindən olması sonradan

edilmiş əlavələrlə bağlıdır və bu əlavələr əlyazmalarının əski nüsxələrində özünü göstərmir. Ədib Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqatçılarından D.Səmərqəndi, V.Dəstgirdi, Riey, Y.E.Bertels, M.Ə.Tərbiyə və başqa alimlərin bu məsələdə onunla həmfikir olduqlarını qeyd etməyi vacib bilir (261, 321-325).

Məhəmməd Əmin bəy Nizaminin Gəncədə doğulması ilə bağlı təkzibolunmaz faktları tədqiqata cəlb etməklə kifayətlənməmiş, şairin məzarının xatırlandığı bütün mənbələri izləyərək onun da Gəncədə olduğunu araşdırmış, hətta türbənin tikilişindən tutmuş, qəbrin sökülməsinə qədər bütün təfərrüatı təsvir etmişdir.

«Nizamidə türkcə sözlər» bölməsində qaldırılan problemlər tədqiqatın maraqlı və nizamişünaslıqda az öyrənilmiş məsələlərdəndir. Burada ədəbiyyatşünas «Xəmsə»də təsadüf edilən «alaçıq», «amac», «bayraq», «bilək», «dağ», «uşaq», «tutuq», «qırmızı», «çavuş», «çirkin» və s. kimi otuz səkkiz sözdən ibarət kiçik bir lüğət vermiş və həmin sözlərin işləniş məqamını əsərdən gətirdiyi örnəklərlə açıqlamışdır (261, 327-332).

Monoqrafiyaya əlavə edilmiş bölmələrdən biri di «Vəhid Dəstgirdinin yozumları» adlanır. Tədqiqatın bu qismində alim Tehrandə dərc olunan «Ərmağan» jurnalının müdiri, əsərlərini əsərlərini yeddi cildə nəşr etdirmiş V.Dəstgirdinin Nizamidə türk məfhumu barədə yozum və mülahizələrini təhlil etmişdir. Məhəmməd Əmin bəy Nizaminin əsərlərində «... türk məcazının gözə görünən və istər-istəməz dilə gələn mənasını məxsus qarışdıran və əslindən uzaqlaşdıran» (261, 335) İran aliminin mövqeyini kəskin tənqid etmişdir.

Kitabın sonunda tədqiqatçı fars və türk dillərində «Xəmsə»yə yazılan 107 ən məşhur nəzirənin biblioqrafiyasını vermişdir. Bundan əlavə, araşdırmada «Xəmsə»nin əlyazma nüsxələri haqqında da ayrıca danışılmış, Nizami haqqında Avropada çıxan əsərlərin siyahısı verilmiş, habelə tədqiqatçının bəhrələndiyi qaynaqlar əks olunmuşdur.

d) Çağdaş ədəbiyyat məsələləri

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi yaradıcılığının mühüm bir qolunu da çağdaş ədəbiyyatın problemlərinə, onun ayrı-ayrı sənətkarlarına həsr elədiyi tədqiqatlar təşkil edir. Forma baxımından rəngarəng olan bu yazılar böyük mütəfəkkirin öz dövrünün ədəbi irsinə verdiyi qiyməti aydınlaşdırmaq, sovet siyasi rejiminin əzablarına qatlaşan sənətkarların yaradıcılığının həqiqi, gerçək dəyərini üzə çıxarmaq baxımından diqqəti çəkir.

Məhəmməd Əmin bəy ədəbi-tənqidi fəaliyyətə yaradıcılığının erkən illərindən maraq göstərmişdir. Ədibin Abdullabəy Əfəndiyevin «Rüstəmin yuxusu» əsərinə həsr etdiyi kiçik həcmli resenziya onun mətbuatda rast gəlinən ilk tənqidi yazısıdır (81). Bu yazı hələ professional qələmə məxsus olmasa da, onun müəllifinin ədəbi prosesə həssas münasibəti hiss edilməkdədir. Məhz həmin yazıdan başlayaraq müəllif vaxtaşırı olaraq ədəbi-tənqidi məqalələri ilə mətbuatda çıxış etmiş, dövrün, ədəbiyyatın vacib bildiyi məsələlərinə münasibət bildirmişdir. Mirzə Cəlal Yusifzadənin «Fərhad və Şirin» operasının tamaşasına həsr elədiyi eyniadlı məqaləsi, habelə «Bahadır və Sona», «Nadir şah» (N.Nərimanov), «Əsli və Kərəm» (Ü.Hacıbəyov), «Ölülər» (C.Məmmədquluzadə), «Allah xofu» (S.M.Qənizadə), «Arvadlarımızın halı» (Y.V.Çəmənzmənlili), «Rüstəm və Zöhrab» (Ə.Qəmərinski), «Ənuşirəvani-adil» (Mirzə Əbdülrəsul) əsərlərilə bağlı resenziyaları onun ədəbi-tənqidi yaradıcılığının ilk dövrlərinin məhsulu kimi maraq doğurur.

Ədib Nəriman Nərimanovun «Bahadır və Sona» romanına həsr etdiyi eyniadlı məqaləsində əsəri bütün yönlərilə təhlil edərək onun uğurlu və uğusuz cəhətlərini obyektiv şəkildə səciyyələndirmişdir. Tənqidçinin fikrincə, roman «...müsəlmanlığa və türklüyə aid məsələləri tizkar etdiyi halda, əsasən milliyyət fəvqündə, beynəlmiləl və insani bir fikrə istinadən yazılmışdır. Bu-

rada milliyyət və məzhəb ixtilafının nəticəsində ən səmimi, ən biqərəz və ən müqəddəs eşq və məhəbbətlərin necə pamal olduğu və «cəhətsiz», «səbəbsiz» ayrılıqların Bahadırın təbirincə, «uçurum dərələr»in nə yıxıcı və nə xarabedici bir qüvvət olduğu şairənə bir surətdə göstərilir» (112).

Tədqiqatçı dil məsələsinə də toxunmuş, əsərin əvvəlindən sonuna doğru ruscanın təsirindən qoparaq İstanbul şivəsinə meyllənməsini müəllifin yaradıcılıq təkamülü kimi dəyərləndirmişdir. O bütün nöqsanlarına baxmayaraq romanın «gərək ehtiva elədiyi hisslərin ülvyyəti və gərək mövqeyi-müzakirəyə qoyduğu ictimai fikirlərin böyüklüyü etibarilə» Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm mövqe tutduğu qənaətinə gəlmişdir.

Nəriman Nərimanovun «Nadir şah» pyesi də Məhəmməd Əmin bəyin diqqətini çəkmiş, əsərin tamaşası ilə bağlı yazdığı resenziyada onu hərtərəfli şəkildə təhlil etmişdir: Faciənin dəfələrlə tamaşaya qoyulmasına diqqəti çəkən, müəllifin əsəri «bəzi təshihlərlə bərabər tazədən çap etdirdiyini» vurğulayan ədib onun ideya-problem baxımından ciddi əhəmiyyət daşdığını göstərmişdir. Tənqidçi əsərin adının «Nadir şah» olduğu halda elanda «Nadir şah Əfşar», proqramda isə «Nadir şah Əfşar və yaxud İranın kəbiri-inqilabı» kimi göstərilməsini etinasızlıq kimi dəyərləndirmişdir (152, 496).

Faciəyə müəlliflə birlikdə tamaşa edən Məhəmməd Əmin bəyin fikrincə, tamaşada «Mənzələlər, qiyafələr, oyunlar, pyesdəki keçirməkdə olduğumuz tarixi vaqeələr nöqtəyi-nəzərindən mövcud olan əhəmiyyət və bəzi dövlət idarəsinə aid olan lüzumlu fikirlər əl-ələ verib tam bir müvəffəqiyyət vücuda gətirir» (152, 497).

Tədqiqatçı «İqbal» qəzetində (13 noyabr 1913, sayı 504) dərc etdirdiyi «Tənqid və təqriz» adlı məqaləsində Yusif Vəzir Çəmənəminlinin «Arvadlarımızın halı» əsərini mövzu-problem baxımından səciyyələndirərək Azərbaycan qadınının ağır həyatını cəsarətlə əks etdirdiyinə görə təqdir etmişdir (110).

Tənqidçi bəhs olunan əsərdə xalq ədəbiyyatı örnəklərinə istinad etməsini yazıçının orijinallığı kimi səciyyələndirərək onun gələcəyinə böyük ümid bəslədiyini də bildirmişdir: «Qələmində üslub və ifadəcə bəzi mübtədilik müşahidə olunur ki, təbii bir az səy və diqqətlə təkmil olunacağına şübhə yoxdur. Fəqət intixab elədiyi mövzuları və təsvirinə çalışdığı əlvahi-həyat və göstərməsi, lazım olan nöqsanlarımızı göstərməkdəki asar müvəffəqiyyəti şayani-ümid və təbrikdir» (152, 270).

Mirzə Cəlilin «Ölülər» tragikomedyasının tamaşası ilə bağlı yazdığı eyniadlı məqaləsində tənqidçi bəhs olunan əsəri yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, Şərqi-islam dünyasının böyük uğuru kimi dəyərləndirmişdir. Yazarın fikrincə, əsər «...qaranlıq həyatda, cəhalətlə çürüyən mühitdə bitab düşən xəstə vücudumuzu bütün faciələri və acıları ilə açıb aləmə faş ediyor» (153, 397). Pyesi klassik bir sənət örnəyi kimi dəyərləndirən araşdırıcı Azərbaycan ədəbiyyatında indiyədək «Həyatı-

səbəbini dilinin sadəliyi və fikirlərinin düşündürücü olması ilə izah etmişdir.

Məhəmməd Əmin bəyin Sultan Məcid Qənizadənin ayrıca kitab şəklində çap olunmuş «Allah xofu» hekayəsinə həsr edilən eyniadlı məqaləsi müəllifin bədii istedadının özünəməxsus çalarlarını aşkarlamaq baxımından diqqəti çəkir. Yazıcının əsərlərində mənəvi-əxlaqi dəyərlərin mühüm yer tutduğunu vurğulayan tənqidçi onun yazılarının fikir tutumu ilə yanaşı, bədii sənətkarlıq səviyyəsini də səciyyələndirir. «İştə, hekayələrindəki bu moralistliyi ilə Qənizadə cənabları qraf Tolstoyun xəlv üçün yazdığı xırda hekayələrində gözətdiyi üsula çox yaxlaşmış oluyor. Fəqət üsuli-mövzui ətrafında yürüdüğü fəlsəfə və aldığı nəticələrində bizə öylə gəliyr ki, müəllif çox da müvəffəq olmamışdır» (153, 507).

Müəllif Əhməd bəy Qəmərlinkinin «Rüstəm və Zöhrab» əsərinin tamaşası ilə bağlı yazdığı resenziyada pyesin bədii cəhətdən zəifliyini önə çəkərək bunun aktyor oyununa da mənfi təsir göstərdiyini qeyd edirdi: «Oyuna gəlincə deyəcəyəm ki, məşhur bir həqiqət bu kərə də isbat edildi ki, iqtidarsızca yazılmış olan bir əsər ən iqtidarlı artistləri belə məhv edər» (152, 419). Tənqidçi bu qənaətilə teatr sənətinin təməlində güclü dram əsərlərinin dayandığına diqqəti yönəltmək məramı izləyirdi.

Tənqidçi Mirzə Əbdülrəsul adlı müəllifin «Ənuşirəvani-adil» pyesinin tamaşasına həsr etdiyi resenziyasında bədii cəhətdən sönük, zəif, zövqsüz bir əsərin səhnələşdirilməsinə kinayəli tərzdə etirazını bildirirdi. Tarixi faktlarla pyesdə təqdim olunan hadisələrin biri-birilə əlaqəsi olmadığını ətraflı şəkildə səciyyələndirən ədib bu səviyyəli əsərlərin tamaşasını dolayısı ilə cəmiyyətin cəhaləti kimi dəyərləndirirdi (152, 314-318).

M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, uşaq ədəbiyyatına xüsusi önəm vermiş, gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsində yazıçı və şairlərin üzərinə düşən vəzifələrin böyük olduğuna diqqəti çəkmişdir. Firudin bəy Köçərlinin «Balalara hədiyyə» kitabına həsr

etdiyi məqalədə müasirlərinin diqqətini bu sahədə görülməli işlərin vacibliyinə yönəldərək yazırdı: «Məlumdur ki, bizdə uşaq ədəbiyyatı yox kimdir. Axırını bir-iki ildən bəri uşaq ədəbiyyatı namına bir çox xırda-mırda kitabçalar yazılmışsa da, bunların çoxusu gərək üsuli-təlim və gərək digər mülahizəsi ilzam olan nöqtəyi-nəzərdən məktəb uşaqlarına veriləcək əsərlər deyildir» (152, 326).

Görkəmli yazıçı-publisist Haşım bəy Vəzirovun vəfatı münasibətilə ilə yazdığı eyniadlı məqaləsində ədib ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı, maarifi və ədəbiyyatının dirşəlişi uğrunda mübarizə apararı bu fədakar qələm sahibinin ədəbi şəxsiyyətini real cizgilərlə canlandırmışdır (131).

Lakin, şübhəsiz ki, klassik irsin tədqiqində olduğu kimi, çağdaş ədəbi prosesin ardıcıl, sistemli təhlili də Məhəmməd Əmin bəyin fəaliyyətinin mühacirət dövrünə təsadüf edir. Bu baxımdan görkəmli ədəbiyyatşünasın «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Əgər «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin ən qədim dövrlərindən başlayaraq ta cümhuriyyətin təşəkkülünə qədər keçib gəldiyi inkişaf yolunu araşdırmış və onun özünəməxsus cəhətlərini üzə çıxarmaq məqsədi izləmişdirsə, «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda ədəbi prosesin müasir mərhələsinə qiymət verilmiş, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı yığcam, bitkin halda təhlil edilmişdir. Bu mənada «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» bir növ «Azərbaycan kultür gələnləri» tədqiqatının davamı kimi səslənməkdədir.

Müasir Azərbaycan ədəbi prosesi haqqında mühacirətdə yazılmış ən bitkin və tutumlu əsər olan «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» müəllifin digər araşdırmaları kimi sistemliliyi, ardıcılığı, mühakimələrinin orijinallığı ilə seçilir. Filologiya elmləri doktoru Qasım Qasımzadənin doğru qeyd elədiyi kimi, «...Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda Sibirdən, sovet məh-

bəslərindən hansı yollarlasa mühacir mətbuatına yol tapan, Azərbaycanın adı-sanı bilinməyən şair övladlarının taleyinə dair səhifələri sarsıntısız oxumaq mümkün deyildir» (68).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» müəllifin sağlığında iki dəfə türkcə, bir dəfə isə rus dilində nəşr olunmuşdur. Lakin tədqiqat üçün əsərin ən mükəmməl olan son nəşri (Ankara 1951) əsas götürülmüşdür.

Əsərin əvvəlində müəllif tədqiqat üzərində işləyərkən bir çox məxəzləri əldə etmək imkanından məhrum olduğunu xatırlatmışdır. Həqiqətən də o, Avropada yaşadığı illərdə və daha sonra Türkiyəyə qayıdışında belə bir təbii çətinliklə üzləşmiş, bu da tədqiqatda material, mənbə əldə etmək imkansızlığından qaynaqlanan müəyyən qüsuralara səbəb olmuşdur. Lakin ədalət naminə qeyd olunmalıdır ki, mənbə və material məhdudiyətinə baxmayaraq ədib mövcud ədəbi prosesin obyektiv mənzərəsini canlandırma bilmişdir. Çox güman ki, «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» üzərində işləyərkən M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, çox güclü olan hafizəsinə də ümid bağlamış, bir çox mənbələri yaddaşının gücüylə tədqiqata gəlb etmişdir.

Əsərin başlanğıcında Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulduğu dövrün milli tarix üçün ən həyəcanlı illər olduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə bu həyəcanlı illərin ədəbiyyatını səciyələndirərək belə qənaətə gəlir ki, «ədəbiyyat bu

tının «Azərbaycan ruhunun həssas telləri üzərindəki təsir dərəcəsi və növünü bəliqtən» (246, 4) bir ədəbi parça kimi qiymətləndirir.

Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə yanlış olaraq «Nədən yarandın?» şeirinin 28 may İstiqlal günü münasibətilə yazıldığını göstərir. Əslində isə şeir 1914-cü ilin 28 mayında yazılmış və şairin 1916-cı ildə çap olunmuş «Qoşma» kitabına daxil edilmişdir. Yeri gəlmişkən, Əhməd Cavadın «Mayıs» şeiri barədə də belə yanlış təsəvvürlərin mövcudluğunu xatırlatmağa ehtiyac vardır. Belə ki, bir çox müəlliflər həmin şeirin:

Mən hər yılda bir mayısa,
Pək çox ümidlər bağlaram.
Hər gələcək mayıs üçün,
Nisan ağlar, mən ağlaram, –

misralarının guya Azərbaycanın istiqlaliyyətinin itirilməsi səbəbilə yazıldığını qeyd edirlər. Əslində isə şeir 1916-cı ildə Suxumidə qələmə alınmışdır.

Cümhuriyyətin devrilişindən sonrakı dövrün ədəbiyyatını təhlil edərkən M.Ə.Rəsulzadə belə bir qənaəti əsas götürmüşdür ki, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən yenidən istilasını «...ədəbiyyatın maneəsiz irəliləməsi üçün əngəllər doğurmuşdur» (246, 5).

Belə ki, milli ruha, milliyyətçi düşüncəyə yad və yabançı olan kommunist rejimi ədəbiyyatın yalnız formaca milli olduğunu saxlamaq, onu məzmunca beynəlmilləşdirmək məqsədini şüar eləsə də, əslində mövcud ədəbiyyatları şəkildə də beynəlmilləşdirmək, onu kökündən, özülündən qoparıb ayırmaq, milli mənsubiyyəti olmayan proletar mədəniyyəti yaratmaq istəyirdi.

Lakin M.Ə.Rəsulzadənin doğru müşahidə etdiyi kimi, sovet siyasi rejimi «... milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və bu-

rada «proletkult» deyilən bir kultura yaratmaq haqqında sərf etdiyi əməklərində müvəffəq olmamış»dır, çünki yeni proletar mədəniyyətini yaratmaq lazım idi; həmin dövrdə isə «ədəbiyyat əski ustaların əlində idi» (246, 5).

Belə əski ustalardan danışarkən, M.Ə.Rəsulzadə Cəlil

etməklə yazıçıların hansı çətin şəraitdə yaşayıb yaratmaqları haqqında dolğun təsəvvür oyada bilmişdir. Tənqidçi belə bir rejim daxilində sənətkarların öz fikirlərini ifadə etməkdə hansı problemlərlə üzləşdiklərini göstərmək üçün «Peyğəmbər» pyesinin daha zəngin material verdiyini qeyd edir. Ədibin «Peyğəmbər» pyesindən gətirdiyi parçalar da dolayısı ilə mövcud siyasi rejimi, bu rejimin haqsızlıqlarını, kommunist istilasının mahiyyətini ifşa etməyə yönəlmişdir. Məhəmməd Əmin bəyin fikrincə, H.Cavid öz yüksək sənətkarlığı ilə bir tərəfdən mühiti ifşa edə bilmiş, digər tərəfdən isə məqsədini pərdələməyi bacarmışdır:

Öylə bir əsr içindəyiz ki, cahan
Zülmü vəhşətlə qovrulub yanıyır.
Üz çevirmiş də tanrıdan insan
Küfrü haqq, cəhli mərifət sanıyır.

Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız.
Başçıdır xalqa bir yığın canı,
Həp münafiq, şərəfsiz, əxlaqsız,

Gülüyor nura daima zülmət,
Gülüyor fəzlə qarşı fistü fücür.
Ah, ədalət, hüquq, hürriyyət
Ayaq altında çeynənib gediyor (246, 8-9).

Məhəmməd Əmin bəyin «Peyğəmbər» pyesindən gətirilən bu misralara münasibəti onun əsərə hansı prizmadan yanaşdığını aydınlaşdırmağa imkan verir. O yazır: «Peyğəmbərin bu bədbincə söylənmiş həsb-halındakı qaranlıq tablolu sovet tənqidçiləri, təbii, kapitalist və burjua aləminə aid edərlər. Fəqət oxuyucu və ya dinləyicilər haqlı olaraq burada «kommunist cən-

nəti» içindəki realiteyi görürlər. Bir takım cahillərin ayaqları altında insanlıq haqları çeynənən onlar deyillərmi?..» (246, 9).

«Peyğəmbər» dramındakı vətənpərvərlik ruhu da tənqidçinin nəzərindən qaçmamışdır: «Bilxassə ki, kommunist rejimi və istilasını altında əzilən Azərbaycan vətəninə azərbaycanlı şairin yaratdığı Peyğəmbərin ağzından söylənən vətən şüarının ifadəsi aydındır. Bu milliyətçi bir mənədadır» (246, 11).

Tənqidçi öz fikirlərini sübut üçün pyesdən daha bir parça misal gətirir:

Diyor göydə bağçalar var,
Orda çiçəklər nur saçar.
İnsan mələk gibi uçar...
İstəməm, masaldır onlar.
Mən vuruldum yalnız sana,
Vətən!.. Ah sevgili ana!

Dün bir quş gördüm yaralı,
Düşmüş yurdundan aralı;
Dişlərdi köksünü çalı,
Söylərdi san bir məalı:
Vəhşi qartal qıydı bana,
Vətən!.. Ah sevgili ana!..

(246,11-12).

Peyğəmbərə gülən yaramaz küçə uşaqlarının dilindən bu parçanı təqdim etdikdən sonra ədəbiyyatşünas ona belə bir şərh verməyi vacib saymışdır: «Bu söylənişlərdə bolşeviklər, mühtəməldir ki, komsomol allahsızları görürlər. Halbuki yurdsevər Azərbaycan, şübhəsiz, köksü dəlinən yaralı quşun şəxsində müqəddəs atəş məmləkətinin simvolu «Prometeyi» görür; bu Prometey keçmişdəki ikibaşlı çarlıq qartalının yerini tutan bolşevizmin «oraq və çəki»i tərəfindən parçalanıb didilir» (246, 12).

Araşdırmada «Topal Teymur» və «Peyğəmbər» əsərlərindən başqa «Uçurum», «İblis» və «Səyavuş» kimi pyeslərin də qısa xülasə və təhlilini verən tənqidçi onların hər birinin ideya ruhunu açmağa çalışmış və buna nail ola bilmişdir.

Məhəmməd Əmin bəyin fikrincə, hər üç əsərində Hüseyn Cavid hürriyyət və insanlıq ideyalarını yaymış, dolayısı ilə yaşadığı dövrün amansız rejimini kəskin, sərt şəkildə tənqid və ittiham etmişdir. Tənqidçi «İblis»də Hüseyn Cavidin Turanın xilas olunmasını «qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət» olan mədəniyyət vasitəsilə təsəvvür etdiyini qabartmaqla əsərin mənə və mahiyyətini açıqlaya bilmişdir. «Ən koyu bir inqilabçı ədasıyla yazılan bu əsərində dahi şair kəndisini tərک etməyən ana düşüncəsinə – milliyyət və türkçülük fikrinə özəl bir yer ayırıyor: Turanın qurtulması üçün yalnız qılıncın kafi gəlmədiyini bir qəhrəmanın ağzıyla:

Turanda qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!..–

deyə ifadə ediyor» (246, 14).

«Səyavuş» faciəsinin dramaturqun yaradıcılığında xüsusi yer tutduğunu qeyd edən tənqidçi onun aktuallığı və bədii kamilliyini diqqət mərkəzində saxlayır: «Bu mənzum tragedinin adı «Səyavuş»dan görüldüyü gibi, məzmunu «Şahnamə»dən alınmışdır. Böyük İran şairinin bu məzlum qəhrəmanı, onun yaşamış olduğu faciələrle müvəffəqiyyətsizliklər, təbiidir ki, Azərbaycanın romantik şairi tərəfindən gərək zamanın iktizası və gərək səhnə texnikası baxımından gözəl işlənmiş və tədil olunmuşdur» (246,14).

Məhəmməd Əmin bəyin qənaətinə, «Səyavuş»un qiyməti yalnız «türk şeirinin gözəllik əsrarını bəlırtən» sənətkarın «bir ifadə parlaqlığı»nda deyil, həmçinin hürriyyət üçün çarpışmağa

səsləyən fikir və mülahizələrinin mövcudluğundadır (246,14-15).

Əsərdə qaldırılan problemlərlə Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını bir-birinə bağlayan məqamların olması da tənqidçinin nəzərindən yayınmamışdır.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində şair Əhməd Cavadın yaradıcılığının təhlilinə də xeyli yer verilmişdir. İstiqlal şairinin qeyi-adi istedadını və yaradıcılığının sovet dövründə digər millətçi sənətkarlara nisbətən daha ciddi müqavimətlə qarşılandığını göstərən tənqidçi onun məcburiyyət üzündən təbiət mövzularına üz tutduğunu, fikirlərini ifadə etmək üçün simvollarla müraciət etdiyini yaradıcılığının səciyyəvi cəhəti kimi qiymətləndirir. Tənqidçi şairin:

Əyil, Kürüm, əyil, keç!
Dövrən sənin deyil, keç! («Kür»)

və

Bir sözün varmıdır əsən yellərə?
Sifariş etməyə uzaq ellərə... («Göygöl») –

kimi misralarla təbiət mövzulu şeirlərində əsl fikrini ifadə etməyə çalışdığını və bu cür rəmzlərin «çəkist ruhlu sovet tənqidçiləri» tərəfindən «deşifrə olunduğunu» (246, 16) qeyd etməklə sovet siyasi rejiminin ən sərt qadağalarına baxmayaraq məslək və məramından dönməyən bu böyük sənətkarın həm poetik qüdrətini, həm də şəxsiyyətini açıqlamışdır. Tədqiqatçı, eyni zamanda, Ə.Cavadın istedadının və yaradıcılığının onun ideya əleyhdarları tərəfindən etiraf olunmasını, əsərlərinin kommunist şairlərin arasında belə əldən-ələ gəzməsini, mövzularının ədəbiyyata mövzu olmasını xatırlatmaqla dolayısı ilə onun ədəbi mövqeyini şərtləndirmiş olur.

Ədib yaradıcılığına xüsusi məhəbbət bəslədiyi Cəfər Cabbarlı haqqında danışıarkən sovet tənqidçilərinin ədibi kollektivçilik ruhunu ən çox mənimsəyən yazıçı adlandırması fikrini təkzib edərək yazır ki, əslində dramaturqun əsərlərinin adı, hadisələrin qoyuluşu və bədii həlli göstərir ki, o, fərdiyyətə üstünlük vermiş və bütün yaradıcılığı boyu bu məramı izləməyə çalışmışdır. C.Cabbarlı individualizmini sübut üçün görkəmli ədəbiyyatşünas və tarixçi M.B.Məmməd zadənin fikirlərinə əsaslanan tədqiqatçı dramaturqun yaradıcılığının qısa xülasəsini verərkən onun əsərlərində istiqlal məfkurəsiylə həmrəy məqamları qabartmağa çalışır və «Aydın» (əslində bu sitat «Oqtay Eloğlu» dramındandır) pyesindən bir belə bir sitat gətirir: «Dəf olsun osmanlıların Hicazdakı, ingilislərin Hindistandakı, rusların da Azərbaycandakı ağalığı» (246,19).

Yaxud «Od gəlini» pyesini təhlil edərkən müəllif dar ağacı altında dayanıb «la ilahə illəllah» deməkdən imtina edən baş qəhrəman Elxanın taleyilə bağlı C.Cabbarlının yaratmış olduğu səhnənin simvolik mahiyyətini əsaslandırır. Onun fikrincə, bu səhnədə «ərəb» sözü ilə «islam» sözünü «rus» və «kommunizm» sözlərilə əvəz etmək lazımdır ki, müəllifin nə demək istədiyi aydın olsun (246, 20). Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında C.Cabbarlının ən mürəkkəb və mürəkkəb olduğu qədər də mübahisəli olan «Od gəlini» pyesini heç kəs bu kontekstdə təhlil etməmişdir.

Maraqlıdır ki, tənqidçi Azərbaycan və dünya dramaturgiyasının klassik ənənələrini özündə birləşdirən C.Cabbarlı qəhrəmanlarının romantizmini duymuş, onun yaradıcılığını məhz bu yöndən dəyərləndirmişdir: «Aydın, Oqtay, Elxan kimi qəhrəmanlarda ətraflarındakı insanlara həyəcanlar verən özəlliklər vardır. Bunlar atəşli sözlərilə, açıq fikirlərilə və cəsərtli hərəkətlərilə insanları sarsıdaraq arxalarından sürüklüyorlar. Min bir türlü fəlakət və səfalətə baxmayaraq cidale sürüklənən bu insanlar anlaşılmaz bir qüvvətlə bu rəhbərlərdən ayrılımyorlar.

Hətta qəhrəmanlar bunları işin əksiliyi ilə tanışdırıb kəndilərini təhlükədən uzaqlaşdırmaq istədikləri zaman belə onlar kəndlərini bəkləyən cəfalara məmnuniyyətlə hazır olduqlarını bildiriyorlar» (246, 22).

Məhəmməd Əmin bəy C.Cabbarlının əsərlərində qadın obrazlarının da kişilər qədər yetkin bir tip səviyyəsinə qalxdığını həssaslıqla müşahidə etmiş, onların «passiv etirazdan başlayaraq aktiv protestə və sosial mücadiləyə qədər yüksələn» təkamülünü izləmişdir (246, 22).

Tənqidçinin fikrincə, C.Cabbarlının müsbət qəhrəmanları kimi, mənfə qəhrəmanları da «yetkin bir şəkildə və qüvvətli olaraq təsvir edilmişlər», bundan məqsəd isə xeyirxahlığın qüdrətinin yenilməzliyini əks etdirməkdir.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda Sabit Rəhmanın «Vəfasız», Həmid Axundlunun «Kələfin ucu» romanları üzərində də ayrıca dayanılmışdır. Tənqidçi «Vəfasız» romanının («Vəfasız» povesti ilk nəşrində roman kimi təqdim edilmişdir) məzmununu vermiş, burada həyat həqiqətlərinin real təsvirinə görə onun müəllifinin müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldığını göstərmiş, hətta «Bakinski raboçi» qəzetində əsərin tənqidinə həsr olunmuş yazını da xatırlatmışdır (327).

Ədəbi tənqidin «tərsinə realist» adını verdiyi, «sinfi düşmən, xırda burjua zehniyyətinin əsəri» elan etdiyi Sabit Rəhmanın romanının gücü, müəllifə görə, «sovet həyatının olduqca «real» təsvirində, «təqib olunan insanın faciəsi»nin əks etdirilməsində, «təzyiqlərə qarşı mübarizə aparən qəhrəman tipi» yarada bilməsindədir (246, 23-24).

Tədqiqatçı Həmid Axundlunun «Kələfin ucu» romanının qəhrəmanı olan bir gəncin «milliyətçilik ruhuyla aşılandığına» görə əsərin yasaq olunmasına diqqəti çəkməklə, əslində ən təsadüfi müəlliflərin belə sovet siyasi təqiblərindən yaxa qurtara bilmədiyini fikrini ifadə etmişdir (246, 25).

Tədqiqatda 1937-ci il repressiyasına geniş yer verilmiş, onun ədəbiyyat, mədəniyyət və ictimai-siyasi həyatdakı mənfi təzahürləri izlənilmişdir. Milli düşüncələrin aradan götürülməsi, latın qrafikasından kirilə keçilməsi, millətin adının «türk»-dən «azərbaycanlı»ya tərk edilməsi, ideologiyada kommunizm məfkurəsinin hakim olması bu zorakı siyasətin yekunu kimi səciyyələndirilmişdir. O yazır: «Bu dövrdən başlayaraq azəri və ya Azərbaycan türkcəsi yox, Azərbaycan dili, milləti və ədəbiyyatı vardır. Milliyət və din camiası ilə vücuda gələn kültür mühiti yox, yalnız kommunist ideolojisi və sovet patriotizmi vardır. Məhəlli və milli dəyərlər yalnız bu «müştərək və böyük vətən»in mənfəətlərinə uyduqları nisbətdə sayılır və sevilirlər, əks təqdirdə əzilir və öldürülürlər» (246, 26).

M.Ə.Rəsulzadə milli ədəbiyyatın belə çətin bir dövrdə sənətkarların fəaliyyətdən qalmadığını, söz demək üçün forma axtarışlarını qeyd etmiş, bu dövrdə tərcümə ədəbiyyatına meylin güclənməsini, bir çox klassiklərin doğma türkcəyə tərcümə olunmasını ədəbi mücadilənin ifadə tərzini kimi səciyyələndirmişdir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarının yaradıcılıq yolundan bəhs edərək Səməd Vurğunun ədəbi irsini və onun məşhur «Vaqif» əsərini qısaca səciyyələndirən M.Ə.Rəsulzadə bu böyük sənətkara tarixi müstəvidə yanaşmış, onun hansı mühitin şairi olduğunu, hansı şəraitdə yazıb-yaratdığını unutmamışdır. Bir tərəfdən Stalini idealizə edən şeirlər, qarşı tərəfdən «Vaqif» kimi milli ruhlu dram əsəri yazan Səməd Vurğunun yaradıcılığına məxsus bu ikiliyi obyektiv yəndə dərk edən tənqidçi şairin ədəbi irsində ikinci məqamın üstün və aparıcı olduğunu sezməmiş, adı çəkilən pyesi «Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verən», «çağdaş Azərbaycan səhnəsinin ən uğurlu əsəri» kimi dəyərləndirərək Vaqiflə Qacarın deyışdiyi məşhur dramatik epizodu nümunə gətirmişdir (258, 27-28).

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda ədəbiyyatşünas-şair Cəfər Xəndanın «Təbrizin Qəməri» poemasına da nisbətən əhatəli yer ayrılmışdır. Tənqidçi «heca vəznində», «Dədə Qorqud» masallarının rəng və ahəngi ilə yazılan», «Azərbaycan şivəsi ilə ədəbi zövqünün özəllik və ünsürlərini» özündə birləşdirən poemanı vətənpərvərlik ruhuna görə təqdir etmiş və əsərdən gətirdiyi poetik parçalar fonunda onun məzmununu verə bilmişdir (258, 28-32).

Azərbaycanın mühacir şair və yazıçılarının yaradıcılığı da «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda müəyyən qədər elminəzəri təhlilini tapmışdır. Tənqidçi Almas İldırım, Gültəkin, Kərim Yaycılı, Sənan kimi istedadlı mühacir sənətkarlar haqqında ilk dəfə bəhs etmiş, onların yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatı fonunda dəyərləndirmişdir (258, 36-43).

Belə ki, «bolşevik senzurasından azad olaraq mühacirətdə yayımlanan» milli ədəbiyyat çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatın ayrılmaz üzvi tərkibi kimi səciyyələndirilmiş, onların yaradıcılığında azadlıq və istiqlalçılıq ideyalarının qabarıqlığı gətirilən ədəbi nümunələrlə şərtləndirilmişdir. Tənqidçi bu məsələ ilə bağlı diqqəti daha çox Gültəkinin yaradıcılığına yönəlmiş və onun:

İstiqlal, o sönməyən müəbbəd bir məşələ,
Könüllərdə tutuşur, gözlərdə sönsə belə, –

kimi əvəzsiz misralarını xatırladaraq fikirlərini belə yekunlaşdırmışdır: «Gültəkinin şeirlərində biz həqiqi milli inqilab həmləsinin nəşidələrini buluruq. Davanın hakkaniyyətinə və uğrundağı mücadilənin üstün gələcəyinə bağlanan ümid Gültəkində adətə dini bir mahiyyət alıyır» (258, 36). Şair haqqında təsəvvürü dərinləşdirmək üçün Məhəmməd Əmin bəy onun «Hürri dedim özümə, zəncir qıraraq» misrası ilə başlanan şeirini və Sibir düşərgələrindən bəhs edən «Buzlu cəhənnəm» mənzuməsini örnək gətirmişdir. Bununla yanaşı, Almas İldırımın

«Mən neçin şair doğuldum», «Hicran», «Qürbətdə», Kərim Yayıncının «Araz», Sənanın «İstiqlal şəhidlərinə» şeirlərini bütöv şəkildə verməklə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq məqsədi izləyən tədqiqatçı monoqrafik tədqiqatını haqqında məhəbbətlə bəhs etdiyi Gültəkinin:

«Sən bizimsən, bizimsən, durduqca bədəndə can,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!» (258, 43).–

misraları ilə bitirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» milli ədəbi prosesin təftiş olunduğu, bir çox adların və əsərlərin insafsızcasına rədd edildiyi, ədəbiyyat tarixini kimlərin təmsil edəcəyi mövzusunda mübahisələrin bitmədiyi müasir mərhələdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu əsərdə tarixilik prinsipi pozulmamış, ayrı-ayrı klassikləri dəyərləndirərkən dövrün təzahürləri (sovet vətənpərvərliyi, saxta beynəlmiləlçilik, kommunizm ideallarının tərənnümü, partiyanın vəsfi, dövlət xadimlərinin mədhi və s.) konkret adlarla bağlanmamış və bu, şəxsiyyətin faciəsindən daha öncə, zəmanənin və ədəbiyyatın faciəsi kimi qiymətləndirilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə sovet dövründə yazıb-yaratmış olan hər bir sənətkara istiqlal, hürriyyət və azadlıq ideyasından tutmuş ana dili probleminə qədər milli olan hər şeyə necə münasibət bəsləməsi fonunda qiymət vermişdir.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərilə yanaşı, Məhəmməd Əmin bəy, yeri gəldikcə, ayrı-ayrı məqalələrində müasir ədəbi prosesin müxtəlif problemlərini izləmiş, ədəbi şəxsiyyətlər haqqında tədqiqatlar aparmışdır. Bu mənada ədibin Ü.Hacıbəyliyə həsr elədiyi məqalə böyük sənətkarın ədəbi mövqeyinin aparıcı məqamlarının səciyyələndirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdədir (251).

«Şəkilcə də, məzmunca da ruslaşdırma» məqaləsində və bir çox digər yazılarında M.Ə.Rəsulzadə kultürün ruslaşdırılması məsələsinə toxunur, sosialist realismi metodunun formaca milli, məzmunca sosialist formulunun arxasında məhz bu siyasətin dayandığını göstərir. O haqlı olaraq bu qənaətə gəlir ki, millətlərarası terminlərin əslində olduğu kimi deyil, yalnız rusalarda işləndiyi şəkildə qəbul edilməsi, rusca terminlərin tərcümə edilmədən dilə gətirilməsi, başqa türk dillərindən sözlər alınmasına yol verilməməsi, ərəb, fars və türk dillərindən alınmış terminlərin eyni mənaya gələn rusca istilahlarla əvəz olunması və nəhayət, latın qrafikasından kiril qrafikasına keçid milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin ardıcıl, sistemli, məqsədyönlü şəkildə ruslaşdırılması siyasətinin nəticəsidir.

M.Ə.Rəsulzadənin bir sıra yazıları Güney Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bunların içərisində ikisi – «Ricali-Azərbaycan dər əsri məşrutyyə» («Məşrutyyə dövrü Azərbaycan xadimləri») və «Ədəbi bir hadisə» daha çox diqqəti cəlb edir. Birinci məqalədə ədib 1947-ci ildə İranda Mehdi Müctəhidinin çap etdirdiyi «Ricali-Azərbaycan dər əsri məşrutyyə» kitabını təhlil etmiş, Şəhriyar, Hacı Rza Sərraf və başqa şairlərinin yaradıcılığı fonunda Azərbaycanın Güneyində yaranan ədəbiyyata münasibətini bildirmişdir.

İkinci məqalədə isə ustad Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poeması təhlil olunmuşdur. İlk dəfə «Türk yurdu» jurnalında dərc olunan bu məqalə M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından sonra təkrar Ankaradakı «Azərbaycan» dərgisində işıq üzü görmüşdür (256).

«Ədəbi bir hadisə» Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» əsəri haqqında yazılmış ilk məqalələrdəndir. Bu əsəri Şəhriyarın türkcə ilk qələm təcrübəsi kimi dəyərləndirən tənqidçi daha çox dil faktoru üzərində dayanmış, onu əsasən bu baxımdan səciyələndirmişdir. Poemadan gətirilən çoxlu sayda örnəklər də əsərin dilini incələməyə xidmət edir. Başqa sözlə, milli-tarixi

zəmini əsas götürdüyündəndir ki, M.Ə.Rəsulzadə ustad Şəhriyardan Azərbaycan şairi kimi deyil, Azərbaycan türk dilinin şairi kimi bəhs etmişdir. Lakin əsərin əhəmiyyətini yalnız ana dilində yazılması ilə məhdudlaşdırmayan tədqiqatçı onun məzmunca da təkrarsızlığını, «ədəbi baxımdan böyük bir hadisənin əsasını qoyduğunu» qeyd etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Şair xalqın danışdığı dili elə axıcı bir şeir dili halına gətirir ki, bunu oxumaq-yazmaq bilməyən kəndli anlaya bildiyi kimi, ədəbi zövqü incə olan hər hansı ziyalı da böyük həzz ilə oxuyur və əsil sənət əsərindən duyacağı həyəcanı duyur» (256). Şəhriyar şeirinin bakirəliyini, dərin mənalara ifadə etdiyini, şairin kəlmələri, sözləri seçməkdə məharətini, klassik ənənəni kor-koranə təqliddən uzaqlığını onun istedadının təkrarsızlığı kimi səciyyələndirən tənqidçi məqalənin sonunda fikirlərini belə yekunlaşdırır: «Zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələrində hadisə və mərhələ təşkil edən əsərlər az deyildir. Fəqət bunlardan bilavasitə son illərdəki ədəbi həyatda görünənlər arasında heç biri «Heydərbaba» qədər canlı, qanlı və bir baxışda, hətta deyə bilərik ki, milli deyildir» (256).

Göründüyü kimi, böyük siyasi xadimin Azərbaycanın Güneşində yaranan ədəbiyyata, sənətə, ümumən bədii düşüncənin təkamülünə xüsusi önəm verməsi ədəbi-kulturoloji amillə yanaşı, həmçinin sosial-siyasi məramına söykənməkdədir.

* * *

Məhəmməd Əmin bəyin ədəbi-tənqidi məqalələrində yalnız Azərbaycanın deyil, ümumən türk ədəbi-kulturoloji fikrinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı da təhlil obyektinə çevrilmişdir. Ədibin Tofiq Fikrət, Mehmet Emin Yurdaqul, Əhməd Midhət, Şəmsəddin Sami bəy, Xalidə Ədib Adıvar, Ayaz İshaqi və başqa müəlliflər haqqında yazıları, müxtəlif səpkili məqalələrində bu və ya digər münasibətlə söylədiyi fikir və mülahizələri diqqəti çəkməkdədir.

Türk ədibi Əhməd Midhət Əfəndinin (1844-1912) Bakıda H.Z.Tağıyev teatrında səhnəyə qoyulmuş «Siyavuş» (Əsərin orijinalda adı «Fürsi-qədimdə bir faciə, yaxud Siyavuş»dur. V.S.) dramı ilə bağlı yazdığı eyniadlı məqaləsində «İttihad» mədrəsəsi kollektivinin hazırladığı tamaşanı əhatəli şəkildə təhlil edən tənqidçi bir tərəfdən yazarın, digər tərəfdən teatr heyətinin əməyini dəyərləndirməyə çalışmışdır (117).

Arnavut əsilli Osmanlı yazarı Şəmsəddin Sami bəyin (1850-1904) «Əhdə vəfa» pyesinin tamaşası ilə bağlı yazdığı eyniadlı məqaləsində tənqidçi əsəri mövzu-problem baxımından təhlil etmiş, səhnə tərtibatı və aktyor oyunu barədə fikir və mülahizələrini bildirmişdir. Ədib Səməd Mənsuru Azərbaycan səhnəsini «böylə bir qiymətədar əsərə sahib olmağa vasitə olduğu üçün» təqdir etmiş, pyesdə əksini tapan hadisə və əhvalatların yerli mühitlə səsleşdiyini vurğulamışdır (114).

Şəmsəddin Sami bəyin digər əsəri olan «Gaveyi-ahəngər» pyesinin səhnə taleyinə həsr etdiyi «Drama tapıldı» adlı məqaləsində isə Məhəmməd Əmin bəy diqqəti müəllifin sənətkarlıq dühasına yönəldərək bu aspekti tamaşanın uğuru kimi səciyyələndirmişdir: «İranın ruhi-milliyəsi ilə qarışmış da insaniyyət aləminin son qələbənin nur və yaxşılıq tərəfində olduğu haqqında bəslədiyi imanın ayinəsi olan bu gözəl əfsanə Şəmsəddin Sami bəy kimi ustad bir qələm sayəsində o qədər ruhlanmış, o qədər canlanmış, o qədər müəssir bir səhnə əsərinə dönmüşdür ki...ondan gözəlini artıq təsəvvür etmək olmaz. «Gaveyi-ahəngər» pyesasını hər hankı bir klassik Avropa əsərilə şübhəsiz ki, yan-yanə qoyula bilər» (152, 509-511).

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə bədii əsərlərin dil baxımından sadəliyinə xüsusi diqqət yetirmiş, yazılan örnəklərin anlaşılıqlı olmasını mühüm keyfiyyət kimi təqdir etmişdir. «Asan dil – yeni lisan» adlı məqaləsində türk şairi Tofiq Fikrətin şeirlərinin dilini ərəb-fars sözlərinə hədsiz dərəcədə yer verildiyi üçün tənqid edirdi (152, 222). Ədib bəhs olunan məqalədə Əh-

məd Kamal bəy və Əli bəy Hüseynzadənin Osmanlı türkcəsilə yazdığı əsərlərin Azərbaycanda ədəbiyyatın və mətbuatın dilinə ciddi təsir göstərdiyinə də diqqəti çəkirdi.

«Yeni lisançılar və türkçülər» adlı məqaləsində məşhur türk şairi Mehmet Əmin Yurdaqulu bir çox müasirlərindən fərqli olaraq sadə bir dildə yazdığına, əruzdan imtina edərək heca vəzninə üstünlük verdiyinə görə yüksək qiymətləndirən tədqiqatçı sənətə bu cür yanaşmanı vacib amillərdən biri kimi səciyyələndirir: «Məhəmməd Əmin bəy sadə türkcə yazır, ərəbcə, farsca tərkiblər qətiyyənlə işlətməz. Ərəbcə, farsca lüğətlərdən də ancaq çox işlənmiş və türkləşmiş olanları qullanır. Öylələrini ki, onları Anadolu köylüləri də bilirlər. Məhəmməd Əminin vəznləri də türkcədir. O, ərəb vəzni olan əruz qaydaları ilə şeir yazmaz. O, milli türkcə vəznilə yazır. Bizim aşıqların oxuduqları söz vəznində, heca vəzni, bu vəzni ixtiyarda yeni lisançılarla türkçülər bir çox faydalar tapıyolar. Məhəmməd Əmin bəy də o faydaların aşığıdır. Bir kərə şeir türkləşir, sonra əruz vəznində bəzi kəlmələr türkcənin ahənginə müğayir olaraq pozulur. Halbuki heca vəznində türkcə ahənginə heç bir xələl gəlməz. Sonra ərəbcə və farsca kəlmələr heca vəzninə uymadığından bu vəznə şeir yazılarkən bittəb istər-istəməz türkcə lüğətlərə müraciət məcburi oluyor. Ən başlıcası bu ki, bu surətlə yazılan şeirləri xalq anlıyor, sevə-sevə oxuyur» (152, 229).

Tənqidçi «Türkiyədə qadınlar» adlı məqaləsində görkəmli yazıçı Xalid Ədib Adıvarın yaradıcılığını təhlil etmiş, onun əsərlərini, xüsusilə «Yenu Turan» romanını milliyyətçi, türkçü ruhuna görə yüksək dəyərləndirmişdir (152, 241-242).

Ədibin yazılarında digər türk xalqları mühacirətinin ədəbi şəxsiyyətləri də, yeri gəldikcə, dəyərləndirilmişdir. Bu mənada onun ədəbi yaradıcılığını siyasi mübarizələri qədər görümlü və gərəklı sandığı tatar yazıçısı və siyasi xadimi Ayaz İshaqiyyə həsr etdiyi məqaləsi xüsusi qeyd oluna bilər (215).

M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, gürcü ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar aparmış, Akaki Sereteli, Maçadilişvili kimi müəlliflər haqqında elmi-publistik səpkili yazılar dərc etdirmişdir. «Gürcüstanın böyük şairi», «Möhtəşəm və milli bir gün. Gürcü şairi Akakinin mərasimi – dəfnindən», «Qaçaq Kərəm» məqalələri bu baxımdan maraq doğurur (152,392-396; 153, 68-72).

Bütövlükdə M.Ə.Rəsulzadənin çağdaş ədəbiyyatla bağlı tədqiqatları elmi tutumu, ideya-estetik aspekti, baxış tərzinin bənzərsizliyi ilə diqqəti çəkir.

SON SÖZ YERİNƏ

Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni fikir tarixinin ən böyük nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə son dərəcə mürəkkəb, çətin və keşməkeşli bir həyat yolu keçmiş və zəngin yaradıcılıq irsi qoyub getmişdir. Əlli ildən artıq olan bu yaradıcılıq yolunun ümumi şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilməsi göstərir ki, o ruhən ədəbiyyatla bağlı olmuş, siyasi həyatın qoynuna ədəbi mühitdən atılmış, ictimai-siyasi fəaliyyətinin ən gərgin məqamlarında belə ədəbiyyatı özünə doğma bilmişdir. Məhəmməd Əmin bəy ədəbiyyatın müxtəlif janr və formalarına müraciət etmiş, çeşidli mövzulara üz tutmuş, lakin heç bir zaman yazmaq xatirinə qələm çalmamış, bədii yaradıcılığı özünü üçün məqsəd və mərama çevirməmiş, əksinə ondan siyasi ideallarının əksi və tərənnümü üçün bəhrələnmişdir. Ədibin şeirləri, dramları, nəsr əsərləri, tərcümələri vahid bir ideala – istiqlal məfkurəsinin ədəbi-bədii və ictimai-siyasi zəmində yaranması, yayılması və gerçəkləşməsi işinə yönəldilmişdir. Bu anlamda onun yaradıcılığı XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında azadlıq, hürriyyət və istiqlalçılıq ideyalarının oyanışı və formalaşmasının başlanğıcı və təkanverici amili kimi dəyərləndirilməlidir.

Bədii əsərlər yazmaqla yanaşı, ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri istiqamətdə axtarışlar aparən M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığının mühüm bir qolunu maarif, mədəniyyət, folklor, klassik və müasir ədəbiyyatla bağlı araşdırmalar təşkil edir.

Onun «Azərbaycan kultür gələnləri», «Azərbaycan şairi Nizami», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» kimi dəyərli tədqiqatları, siyasi araşdırmalarının elmi-kültüroloji məqamları, çoxlu sayda ədəbi-tənqidi məqalələri bu fikri təsdiq etməkdədir. O, mədəni irsə milli düşüncə və milli ideologiya ruhunda yanaşaraq ədəbi faktları və şəxsiyyətləri bu zəmində dəyərləndir-

diyindən yaradıcılığının elmi-metodoloji aspekti, mədəniyyət konsepsiyasının örnək olaraq açıqlanması ilə maraqlı və əhəmiyyətlidir. M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq irsi çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox nəzəri məsələlərinin milli zəmində yenidən öyrənilməsi baxımından da aktualıq kəsb etməkdədir.

Məlum olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin müxtəlif mərhələ, problem və şəxsiyyətlərinə müraciəti başlıca olaraq iki aspekt və istiqaməti ilə seçilir. O, bir tərəfdən milli ədəbi-mədəni irsi tədqiq etmək, araşdırmaq məramını izləmiş, digər tərəfdən onun təbliği, tanındılması və yayılması ilə məşğul olmuşdur. Ona görə də ədibin bu müxtəlif aspektlərin müştərək məhsulu kimi reallaşan əsərləri özünəməxsus məzmun, forma və janr xüsusiyyətləri kəsb etməkdədir.

M.Ə.Rəsulzadənin çoxşaxəli fəaliyyətində ədəbiyyat, hər şeydən öncə, siyasi mücadilənin ayrılmaz üzvi tərkibi kimi gerçəkləşir. Böyük mütəfəkkirin elə bir siyasi əsəri yoxdur ki, hər hansı şəkildə ədəbiyyatla bağlanmasın və buna qarşılıq elə bir ədəbi əsəri yoxdur ki, orada siyasi ruh hakim olmasın. Ədəbi və siyasi məqamların belə qovuşuğu, vəhdəti və ortaqlığı onun yaradıcılığının məxsusi keyfiyyəti kimi reallaşır.

Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində ikinci bir sənətkar tapmaq mümkün deyildir ki, onun yaradıcılığında ədəbiyyat və siyasət problemi M.Ə.Rəsulzadənin irsində olduğu kimi açıq, aydın və hərtərəfli şəkildə qaldırılmış olsun.

Azərbaycan mühacirətini vahid təşkilatda birləşdirmiş, mühacirət mətbuatının əsasını qoymuş, mühacir sənətkarların yaradılığını tədqiq etmiş və özü də onun orijinal, maraqlı nümunələrin yaratmış olan M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi ümumilikdə qürbətdə yaranan milli ədəbiyyatın, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın tədqiqi, onun başlıca problemlərinin araşdırılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə irsinin tədqiqi istiqamətində bu araşdırma da daxil olmaqla indiyədək görülən işlər başlanğıc və təcrübə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu mənada kitabda M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-bədii və elmi-nəzəri yaradıcılığının bütün problemlərinin küll halında əhatə olunduğunu iddia etmək yanlış olardı. Əslində tədqiqat işində ümumiləşdirmələr aparılmış, bu çoxsaylı problemlərin yalnız ən mühüm və başlıca olanları nəzərdən keçirilmişdir.

Həç şübhəsiz ki, M.Ə.Rəsulzadənin həyatının, ictimai-siyasi fəaliyyətinin, ədəbi-bədii, elmi-nəzəri və publisistik yaradıcılığının öyrənilməsi istiqamətində yeni-yeni tədqiqatlara ehtiyac vardır. Hər şeydən əvvəl, ədibin əsərlərinin mükəmməl bibliografiyasının tərtib olunmasının onun yaradıcılığı ilə bağlı yeni-yeni araşdırmalara təkan olacağı unudulmamalıdır.

Gələcək tədqiqatlar üçün perspektiv rolunu oynayan bu əsərdə qaldırılan problemlərin böyük əksəriyyətinin ayrıca, müstəqil araşdırma obyektinə çevrilərək daha geniş kontekstdə öyrənilməsinə zərurət duyulmaqdadır. Xüsusilə, ədibin Azərbaycan klassikləri ilə bağlı tədqiqatlarının, milli mədəniyyət konsepsiyasının, ədəbiyyat və siyasət məsələlərinə dair görüşlərinin daha geniş müstəvidə öyrənilməsi zəruridir.

Bundan əlavə, Azərbaycanda və mühacirətdə ondan artıq müxtəlif səciyyəli mətbuat orqanına redaktorluq etmiş, çoxlu sayda məqalələr yazmış və mühərrir kimi xüsusi məktəb qoyub getmiş olan Məhəmməd Əmin bəyin publisistik yaradıcılığının da araşdırılması, mövzu və məzmunca təsnif olunması, imzalarının dəqiqləşdirilməsi elmi həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Ədibin elmi və bədii üslubun çalarlarını məharətlə özündə birləşdirən, son dərəcə canlı, obrazlı, təsirli və həyəcanlandırıcı olan dilinin və üslubunun öyrənilməsi, ədəbi və milli dil problemlərinin onun yozum-təfsirində təhlil edilməsi, yaradıcılığının poetikasının çözülməsi də dil tarixi və ədəbiyyatşünaslıq üçün ortaqlıq aktualıq kəsb etməkdədir.

M.Ə.Rəsulzadə irsinin öyrənilməsi istiqamətində aparılacaq tədqiqatlar və axtarışlar diletantlıqdan professionallığa yönəldilməli, bu işdə qəti olaraq özfəaliyyətə və konyukturaçılığa son qoyulmalı, böyük mütəfəkkir ədəbi-elmə ictimaiyyətə bütün yönərilə (yazıçı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, mədəniyyətşünas, publisist, tərcüməçi və s. kimi) obyektiv və həqiqətə uyğun şəkildə çatdırılmalıdır.

Lakin bütün bu sadalananlardan da vacib və təxirəsalınmaz olanı M.Ə.Rəsulzadə irsinin toplanıb nəşr olunması, əsərlərinin tənqidi mətninin hazırlanmasıdır. Yalnız bundan sonra Məhəmməd Əmin bəyin yaradıcılıq irsinin (ədəbi-nəzəri, kulturaloji və digər aspektlərdə) araşdırıldığından bəhs etmək olar.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ÖMÜR YOLU RƏQƏMLƏRDƏ

1884, 31 yanvar – Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur.

1902 – Müsəlman Gənclər Təşkilatını yaratmışdır.

1903 – Tiflisdə türkcə nəşr olunan «Şərqi-rus» qəzetində ilk mətbu yazısı dərc edilmişdir.

1904 – Məhəmməd Əmin bəyin fəal iştirakı ilə Bakıda «Hümmət» təşkilatı yaradılmışdır.

1904 - 1908 – Bakıda nəşr edilən qəzet və dərgilərdə davamlı olaraq məqalələri dərc edilmiş, bəzi mətbuat orqanlarının redaktoru olmuşdur.

1907 – A.Blümdən tərcümə etdiyi «Fəhlə sinfinə nə tövr azadlıqlar gərək» («Camaat nümayəndəliyi barəsində») kitabı nəşr olunmuşdur.

1908, 5 dekabr – Bakıda «Nicat» maarif cəmiyyəti tərəfindən «Qaranlıqda işıqlar» adlı dram əsəri səhnəyə qoyulmuşdur.

1909, fevral – İrana mühacirət etmişdir.

1909 – Tehranda «İrani-nou» qəzetini nəşr etməyə başlamışdır.

1910 – İran Demokrat Firqəsinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, firqənin Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir. Tehranda farsca «Tənqidi-firqeyi-etidalıyyun» adlı kitabını nəşr etdirmişdir.

1911, may – Rus səfəreti və İran istibdad rejiminin təzyiqi ilə Tehranı tərk edərək İstanbula mühacirət etmişdir.

1911 – Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (1836-1897) Hindistanda nəşr edilmiş «Məqaləti-cəmalıyyə»sindən «Vəhdəti-cin-

siyyə fəlsəfəsi»ni farscadan türkcəyə çevirərək «Türk yurdu» dərgisində çap etdirmişdir.

1911, oktyabr – Onun rəhbərliyi altında Bakıda Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası qurulmuşdur.

1912 – İstanbulda «Rus ədəbiyyatı nümunələri» adlı tərcümə kitabı nəşr olunmuşdur.

1913 – Rusiyada Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə bağlı elan edilən əfv-ümmümidən yararlanaraq İstanbuldan Bakıya dönmüşdür.

1914 – Rus yazıçısı Maksim Qorkidən etdiyi tərcümələri Bakıda kitab halında nəşr olunmuşdur.

1915, 2 oktyabr – «Açıq söz» qəzetini təsis etmişdir.

1917, aprel – Bakıda Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayında iştirak etmişdir. Qurultay Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə Rusiyanın federativ əsasda qurulması haqqında qərar çıxarmışdır.

1917, may – Moskvada Rusiya Müsəlmanlarının Qurultayında Rusiyanın federativ əsasda qurulması haqqında məruzə etmişdir.

1917 – «Camaat idarəsi» və «Bizə hansı hökumət faydalıdır» kitablarını nəşr etdirmişdir. Rusiya Dumasına Azərbaycan və Türküstandan millət vəkili seçilmişdir.

1917, iyul – Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Müsavat partiyası ilə Türk Ədəmi Mərkəziyyət partiyası birləşərək Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası Müsavat adı altında fəaliyyətə başlamışdır.

1917, 26-31 oktyabr Bakıda keçirilən Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası Müsavatın I Qurultayında iştirak etmiş, Mərkəzi Komitəyə üzv seçilmişdir.

1918, 28 may – Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan olunmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə səs çoxluğu ilə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilmişdir.

1918, iyul – Osmanlı dövlət başçıları ilə görüşmək və Avropa ölkələrinin iştirakı ilə Qafqaz məsələsinin müzakirə olunduğu konfransda Azərbaycanı təmsil etmək məqsədilə İstanbulla getmişdir.

1918, 27 iyul – Milli Şura Türk dilini Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi dövlət dili elan etmişdir.

1918, 9 noyabr – Milli Şura üç rəngli, ay və ulduzlu bayrağı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı kimi təsdiq etmişdir.

1918, 7 dekabr – Azərbaycan Parlamentinin açılışında tarixi nitq söyləmişdir.

1919 – Bakı Dövlət Universiteti təsis olunmuş, orada Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumuşdur.

1920, 27 aprel – Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqilliyini itirmişdir. Həmin axşam onun göstərişi ilə gizli Müsavat təşkilatı yaradılmışdır.

1920, may-iyun – Azərbaycanın Lahic qəsəbəsində gizlənməmiş, burada «Əsrimizin Siyavuşu» əsərini yazmışdır.

1920, avqust – Həbs olunaraq Bayıl məhəbəsinə salınmışdır.

1920 - 1922 – İ.V.Stalinin köməyi ilə həbsdən çıxarılaraq Moskvaya aparılmış və orada yaşamışdır. Moskvada Rusiya Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili kimi çalışmış, eyni zamanda, komissarlığa təbə olan Moskva Şərqlər İnstitutunda (keçmiş Lazarev İnstitutu) fars dili müəllimi olmuşdur.

1922 – Əvvəlcə Finlandiyaya, oradan isə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. İstanbulda «Yeni Qafqasya» dərgisinin əsasını qoymuş, «Azərbaycan cümhuriyyəti» və «Əsrimizin Siyavuşu» kitablarını nəşr etdirmişdir.

1924 – İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzinin təməlini qoymuşdur. «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» və «Rusiyada siyasi vəziyyət» kitablarını nəşr etdirmişdir.

1928 – «Azəri-türk» dərgisinin nəşrinə başlamışdır. «İxtilalçı sosializmin iflası və demokrasiyanın gələcəyi», «Milliyyət və bolşevizm», «Qafqasya türkləri» kitabları nəşr olunmuşdur.

1929 – «Odlu yurd» dərgisinin və «Bildiriş» qəzetinin nəşrinə başlamışdır.

1930 – Parisdə fransızca «Azərbaycan və istiqlaliyyəti», rusca «Panturanizm haqqında» kitabları nəşr olunmuşdur.

1931 – Sovetlər Birliyinin təzyiqi ilə digər mühacirlərlə birlikdə Türkiyəni tərk edərək Polşaya getmişdir.

1932 – Berlində «İstiqlal» qəzetinin nəşrinə başlamışdır.

1934 – Berlində «Qurtuluş» dərgisinin nəşrinə başlamışdır. Parisdə «Kafkasya Kanfederasyonu Misakı»nı imzalamışdır.

1936 – Varşavada onun başçılığı altında Musavat fırqəsinin Qurultayı keçirilmişdir. Qurultay Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktəsi ilə fırqənin Yeni Proqram Əsaslarını qəbul etmişdir. Berlində «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabı nəşr olunmuşdur.

1938 – Berlində almanca «Azərbaycan problemi», Parisdə rusca «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», Varşavada polyakca «Azərbaycan hürriyyət savaşı» kitabları nəşr olunmuşdur.

1939 – Polşanın almanlar tərəfindən istila edilməsi səbəbindən Rumıniyanın paytaxtı Belqrada köçmüşdür.

1941 – «Azərbaycan şairi Nizami» əsərini bitirmişdir.

1942 – Almanıyanın Xarici İşlər Nazirliyinin təmsilçisi Fon Şulenberqin dəvəti üzrə Berlində getmiş və orada Sovetlər Birliyinin məğlub olacağı təqdirdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti ilə bağlı danışıqlar aparmışdır.

1943 – Belqradda «Azərbaycanın tarixi gəlişimi» əsərini tamamlamışdır.

1947 – Avropadan Türkiyənin paytaxtı Ankaraya dönmüşdür.

1949 – Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaratmışdır. «Azərbaycan kültür gələnləri» kitabı nəşr olunmuşdur.

1950 – Ankarada «Çağdaş Azərbaycan tarixi» kitabı nəşr olunmuşdur

1951 – Ankarada «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi» və «Azərbaycan şairi Nizami» kitabları çap olunmuşdur.

1952 – Ankarada «Azərbaycan» dergisini nəşr etməyə başlamışdır. Avropada «Kafkasya İstiqlal Komitəsi»ni qurmuşdur.

1954 – «Dünya» qəzetində «Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» əsəri «Dünya» qəzetində çap edilmişdir.

1955, 6 mart – Ankarada 71 yaşında vəfat etmişdir.

1955, 8 mart – Ankaranın Əsrı məzarlığında dəfn olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan türkcəsində

1. «Açıq söz» qəzeti. 2 oktyabr 1915, sayı 1
2. Ağayev İslam. Xalqın nıcatı və ədəbiyyat, «Ədəbiyyat qəzeti», 31 may 1991
3. Ağayev Müstəqil. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri), Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2006
4. Axundzadə Mirzə Məhəmməd. Şeyx Nizami, Gəncə, 1909
5. Alpoud Əziz. Həyatımın hekayətləri, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2011
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, II cild, Bakı, «Lider» nəşriyyatı, 2005
7. «Azərbaycan» qəzeti (Bakı). 1918, sayı 41
8. «Azərbaycan» qəzeti (Bakı). 4 yanvar 1992
9. Azərbaycan Paris sülh konfransında (1919-1920). Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2008
10. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 10 cildə, III. c., Bakı, 1984
11. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1966
12. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988
13. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, II və III cildlər, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1964; 1973
14. Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi, Bakı, Azər nəşr, 1992
15. Bayramlı Zəkulla. «Azərbaycan şairi Nizami», «Azadlıq» qəzeti, 17-19 oktyabr 1994
16. «Bəsirət» qəzeti. 1915, sayı 53
17. Bəşirova Elnarə. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında milli istiqlal mövzusu, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2002
18. Blüm A. Fəhlə sinfinə nə tövr azadlıqlar gərək, Bakı, «Təkamül» qəzeti idarəsi nəşriyyatı, 1907

19. Cəfərli Məmməd. Azərbaycan legion ədəbiyyatı, Bakı, Qapp-poliqraf, 2005
20. Cəfərov Nazim. Milli-içtimai fikir tariximizdən, Bakı, Azər-nəşr, 1993
21. Çəmənəzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri, III c., Bakı, «Elm» nəş-riyyatı, 1977
22. Çıraqzadə Vahid. İstiqlal yollarında, Bakı, Azər-nəşr, 1992
23. Dode Alfons. Sonuncu dərs, «İqbal» qəzeti, 18 fevral 1914
24. Elçin. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, «Şərq-Qərb» nəş-riyyatı, 1994
25. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, II cild, Bakı, «Apostroff» nəşriyyatı, 2010
26. Ələkbərov Faiq. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2007
27. Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə), Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2014
28. Əlibəyzadə Elməddin. Nizami və tariximiz, Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2004
29. Əlişanoğlu Tehran. Məmməd Əminlə üz-üzə, «Ədəbiyyat qəzeti», 27 oktyabr 1992
30. Əliyev Mövsüm. Məmməd Əmin Rəsulzadə, «Azərbaycan» dərgisi, 1989, sayı 10
31. Əliyev Mövsüm. Məmməd Əmin Rəsulzadə, «Odlar yurdu» qəzeti, iyun, 1990, sayı 11 (466)
32. Əlizadə Axund Hacı Soltan Hüseynqulu oğlu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və islam, Bakı, 2003
33. Əlizadə Mayıs. Məmməd Əmin Rəsulzadə: «Milli birlik», «Fəryad» qəzeti, 28 may – 4 iyun 1991
34. Əlizadə Mübariz. Şirin surəti: yalanlar, həqiqətlər, «Ədəbiyyat qəzeti», 24 yanvar 1992
35. Ələkbərli Nazif. Üç budaq, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1999
36. Əmin M. Şeytan işinin nəticəsi, «Təkamül» qəzeti, 16 dekabr 1906, sayı 1
37. Əmin M. Həsbi-hal, «Füyuzat» dərgisi, 12 noyabr 1907, sayı 30
38. Əmin M. Mütaliələrimdən, «İrşad» qəzeti, 15 aprel 1908, sayı 51

39. Əmin M. Yol təəssuratı, «Tərəqqi» qəzeti, 30 iyun 1909, sayı 144
40. Əmin M. Təbriz. Səttar xanla mülafat, «Tərəqqi» qəzeti, 28 may 1909, sayı 116
41. Əmin Məhəmməd. Acı bir həyat, Bakı, Orucov qardaşları mətbəəsi, 1912
42. Fərzəliyeva Mətanət. M.Ə.Rəsulzadə və ana dilimiz, Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2003
43. Fikrin karvanı. Bakı, «Yazıçı» nəşriyyatı, 1984
44. «Füyuzat» dərgisi (Bakı), 1907, sayı 31
45. Hacıbəyov Üzeyir. Türk-rusi və rusi-türk lüğəti, Bakı, Orucov qardaşları matbaası, 1907
46. Hacıbəyov Üzeyir. Təəssürat, «Azərbaycan» qəzeti, 9 dekabr 1918
47. Hacıyev Hacı. İstiqlalın əzablı yolu, Bakı, Azərbaycan Jurnalistlər İttifakı nəşriyyatı, 1991
48. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda, Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2011
49. Həsənqızı Almaz. Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığında dastançılıq məsələləri, Bakı, Azərnəşr, 2002
50. Həsənqızı Almaz. Mühacirətdə folklor janrlarının tədqiqi, Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012
51. Həsənli Cəmil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920), Bakı, 2009
52. Həsənov Cəmil. Ağ ləkələrin qara kölgəsi, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1991
53. Həsənov Cəmil. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, Bakı, Azərnəşr, 1993
54. Həşimova Aygün. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti, Bakı, 1992
55. Hüseyni M.E. Ədəbiyyat tariximizdən səhifələr, Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2004
56. Hüseynli Tural. Hüseyn Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı, Bakı, Azərnəşr, 2004
57. Hüseynov Şirməmməd. Milli haqq və ədalət axtarışında, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2004

58. Hüseynzadə Əli bəy. Siyasəti-fürusət, Bakı, Elm, 1994
59. Hüseynzadə Əli bəy. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar, Bakı, Azərənəşr, 1996
60. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir, Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1997
61. İbrahimli Xaləddin. Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1996
62. İbrahimli Xaləddin. Azərbaycan mühacirəti tarixi, Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2013
63. İbrahimov Səfər. Məmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan Milli Şurası, «Azərbaycanın səsi» qəzeti, fevral, 1992, sayı 4
64. «İttifaq» qəzeti. 7 dekabr 1908
65. Köçərli Firidun bəy. Ədəbiyyatımıza dair məktub, «Şərqi-Rus» qəzeti, 18 dekabr 1904, sayı 252
66. Köçərli Firidun bəy. Mirzə Fətəli Axundov, Tiflis, 1911
67. Köçərli Firidun. Marksizim-leninizm və Azərbaycanda demokratik içtimai fikir, Bakı, Azərənəşr, 1976
68. Qasımzadə Qasım. Mühacirət və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi məsələləri, «Ədəbiyyat qəzeti», 22 noyabr 1991
69. Qənizadə Sultan Məcid. Gəlinlər həmayili, Bakı, «Yazıcı» nəşriyyatı, 1986
70. Qorki Maksim. Xan ilə oğlu, Bakı, 1914
71. Qurban Teyyub. Dönməzlik, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2011
72. Qurbanov Şamil. Bədii sözün gücü ilə, «Ədəbiyyat qəzeti», 24 yanvar 1992
73. Qurbanov Şamil. Mübarizə yollarında, «Ədəbiyyat qəzeti», 27 mart 1992
74. Qurbanov Şamil. Əsrin möcüzəli diktatoru, «Axtarış» qəzeti, 6 mart 1992
75. Qurbanov Şamil. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası, Bakı, Azərənəşr, 1996
76. Qurbanov Şamil. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, 2001
77. Qürbət notları. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Ceyhun bəy Hacıbəyliyə məktubları, «Ədəbiyyat qəzeti», 31 yanvar 2014, № 4 (4911)

78. Lermontov M.Y. İsmayıl bəy, «Dirilik» dərgisi, 1914, sayı 2; 4; 5; 6; 10; 15
79. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, «Nicat» nəşriyyatı, 1992
80. M.Ə.R-zadə. Qara pul, «İrşad» qəzeti, 16 fevral 1906, sayı 48
81. M.Ə.R-zadə. Rüstəmin yuxusu, «İrşad» qəzeti, 9 noyabr 1906, sayı 260
82. Mirzəyev Rasim. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olumuş dissertasiya, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanası, Bakı, 1992
83. Musayev Musa. Məmməd Əmin Rəsulzadə Lahıca, «Bakı» qəzeti, 10-12 dekabr 1991
84. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I-II cildlər, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
85. Nazim Əli. Firdovsi və yaradıcılığı, «İnqilab və mədəniyyət» dərgisi 1934, sayı 9-10
86. Nəcəfov Bəxtiyar. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, «Bilik» nəşriyyatı, 1992
87. Nərimanov Nəriman. Məqalə və məktubları, Bakı, Yeni Türk Əlifba Komitəsi Nəşriyyatı, 1925
88. Nərimanov Nəriman. Ucgarlarda inqilabımızın tarixinə dair, Bakı, Azərnəşr, 1990
89. Nəsibli Nəsib. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2011
90. Nəsibzadə Nəsib. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1990
91. Onullahi Seyidağa. Şirin türk qızıdır, müsəlmandır, «Azərbaycan müəllümi» qəzeti, 6 mart 1991
92. Rəhimov Əbülfəz. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Seyid Həsən Təqizadəyə məktubu, «Tarix, fəlsəfə hüquq» dərgisi, 1989, sayı 2, s.106-114
93. Oruclu Məryəm. Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992), Bakı, 2001
94. Oruclu Məryəm. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar, Bakı, 2005

95. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə, Bakı, 2001
96. Rathauzer Y. Şura Azərbaycanı uğrunda mübarizə, Bakı, 1929
97. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Muxəmməs, «Şərqi-rus», 18 may 1903, № 20
98. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Mövcibi- heyvət, «İrşad» qəzeti, 9 yanvar 1906
99. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Növhe, «Dəvət» qəzeti, 20 iyun 1906, sayı 14
100. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Nagəhan bəla, «Təkamül» qəzeti, 3 fevral 1907, sayı 7
101. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Həsbi-hal, «Füyuzat» dərgisi, 1907, sayı 30
102. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Təsəvvürati-əhraranə, «Füyuzat» dərgisi, 1907, sayı 32
103. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Məzaliyət içində mübhəmiyət, «İrşad» qəzeti, 6 Dekabr 1907, sayı 124
104. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Saillərə, «İrşad» qəzeti, 19 fevral 1908, sayı 21
105. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. İşsiz, «Tərəqqi» qəzeti, 14 oktyabr 1908, sayı 76
106. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Rəfi-şeytanət, «Tərəqqi» qəzeti, 9 dekabr 1908
107. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Bir qocanın müsibəti, «Tərəqqi» qəzeti, 30 yanvar 1909, sayı 23
108. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Bəbir xan, «Şələlə», 1913, sayı 26
109. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Hədəfi-amalıma, «İqbal» qəzeti, 10 noyabr 1913, sayı 501
110. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Tənqid və təqriz, «İqbal» qəzeti, 13 noyabr 1913, sayı 504
111. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Qardaşım, arkadaşım, «İqbal» qəzeti, 14 noyabr 1913, sayı 505
112. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. «Bahadır və Sona», «İqbal» qəzeti, 8,13, 22 və 29 dekabr 1913, sayı 523; 528; 535; 541
113. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. «Fərhad və Şirin», «İqbal» qəzeti, 20 yanvar 1914, sayı 557

114. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. «Əhdə vəfa», «İqbal» qəzeti, 26 yanvar 1914, sayı 562
115. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. «Əsli və Kərəm», «İqbal» qəzeti, 18 fevral 1914
116. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. «Balalara hədiyyə», «İqbal» qəzeti, 20 aprel 1914, sayı 631
117. Rəsulzadə M. Ə. «Siyavuş», «İqbal» qəzeti, 25 aprel 1914, sayı 636
118. Rəsulzadə M. Ə. «Qaçaq Kərəm», «İqbal» qəzeti, 19 oktyabr 1914, sayı 767
119. Rəsulzadə M. Ə. Rüstəm və Zöhrab, «İqbal» qəzeti, 2 noyabr 1914, sayı 779
120. Rəsulzadə M.Ə. Milli dirilik, «Dirilik» dərgisi, 1914, sayı 1-7
121. Rəsulzadə M.Ə. Səttar xan, «İqbal» qəzeti, 10 noyabr 1914, sayı 786
122. Rəsulzadə M. Ə. Diyanət, milliyət və məişət nöqtəyi-nəzərindən kənd məktəbləri, «İqbal» qəzeti, 11 dekabr 1914, sayı 811
123. Rəsulzadə M. Ə. «Nadir şah», «İqbal» qəzeti, 14 dekabr 1914, sayı 813
124. Rəsulzadə M. Ə. Drama tapıldı. «Gaveyi-ahəngər»dən aldığım təəssürat, «İqbal» qəzeti, 21 dekabr 1914, sayı 819
125. Rəsulzadə M. Ə. Gürcüstanın böyük şairi, «İqbal» qəzeti, 28 yanvar 1915, sayı 850
126. Rəsulzadə M. Ə. Möhtəşəm və milli bir gün. Gürcü şairi Akakinin mərasimi – dəfnindən, «İqbal» qəzeti, 11 fevral 1915, sayı 862
127. Rəsulzadə M.Ə. Qurtuluş, «Qurtuluş» məcmuəsi, 1 oktyabr 1915, sayı 1
128. Rəsulzadə M.Ə. Tutacağımız yol, «Açıq söz» qəzeti, 2 oktyabr 1915, sayı 1
129. Rəsulzadə M. Ə. Gürcü məsləkdaşımızla bəhsimiz, «Açıq söz» qəzeti, 31 yanvar 1916, sayı 99
130. Rəsulzadə M. Ə. Bir az da tarixdən. «Ənuşirəvani-adil» pyesi münasibətilə, «Açıq söz» qəzeti, 2 fevral 1916, sayı 101

131. Rəsulzadə M. Ə. Haşım bəy Vəzirov «Açıq söz» qəzeti, 7 fevral 1916, sayı 105
132. Rəsulzadə M. Ə. Qurtuluş bayramı. Novruz – yeni gün, «Açıq söz» qəzeti, 8 mart 1916, sayı 130
133. Rəsulzadə M. Ə. Molla Nəsrəddin, «Açıq söz» qəzeti, 22 aprel 1916, sayı 166
134. Rəsulzadə M. Ə. «Ölülər», «Açıq söz» qəzeti, 1 may 1916, sayı 173
135. Rəsulzadə M. Ə. Məktəb və mədrəsə, «Açıq söz» qəzeti, 1916, sayı 138
136. Rəsulzadə M. Ə. «Allah xofu», «Açıq söz» qəzeti, 7 sentyabr 1916, sayı 279
137. Rəsulzadə M.Ə. Firudin bəy Köçərli məktubuna aid, «Açıq söz» qəzeti, 23 sentyabr 1916, sayı 290
138. Rəsulzadə M.Ə. Getdiyimiz yol, «Açıq söz» qəzeti, 9 oktyabr 1916, sayı 299
139. Rəsulzadə M. Ə. İslam dini və ana dili, «Açıq söz» qəzeti, 27 fevral 1917, sayı 413
140. Rəsulzadə M.Ə. Bahari hüriyyət, «Açıq söz» qəzeti, 15 mart 1917
141. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1990
142. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1991
143. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1991
144. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, Azərənəşr, 1991
145. Rəsulzadə M.Ə. Panturanizm haqqında, «Azərbaycan» dərgisi (Bakı), 1991, № 6
146. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərqi siyasəti, Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1994
147. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan davası, Bakı, «Ay-ulduz» nəşriyyatı, 1998

148. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Azərbaycanca milli hərəkət, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2009
149. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Milli birlik, Bakı, «Çıraq» nəşriyyatı, 2009
150. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, «Təknur» nəşriyyatı, 2011
151. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909), I cild, Bakı, Azərneşr, 1992
152. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914), II cild, Bakı, Şirvanneşr, 2001
153. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1915-1916), III cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2012
154. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1917-fevral 1918), IV cild, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2013
155. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1918-aprel 1920), V cild, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2014
156. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, Bakı, «Qələm» nəşriyyatı, 2013
157. Rüstəm Süleyman. Müsavatçılara cavab, Əsərləri, 6 cildə, I c., Bakı, 1977, s.121
158. Rüstəmxadə Azadə. «Azərbaycan şairi Nizami» əsəri, «Həyat» qəzeti, 19 may 1992
159. Salikov A. Şəkli-idarə haqqında iki baxış, Bakı, 1917
160. Sultanlı Vaqif. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mühacirətdə. «Azərbaycan» qəzeti, 21 dekabr 1990, № 50 (62)
161. Sultanlı Vaqif. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası, Bakı, BDU nəşri, 1993
162. Sultanlı Vaqif. Ağır yolun yolçusu, Bakı, Azərneşr, 1996
163. Sultanlı Vaqif. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti, Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı, 1997
164. Sultanlı Vaqif. Azadlığın üfüqləri, Bakı, Şirvanneşr, 1997
165. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvanneşr, 1998
166. Süleymanov M.A. M.Ə. Rəsulzadə və Azərbaycan mədəniyyəti, Sənətsünaslıq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2000

167. Şaiq Abdulla. Xatirələrim, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1973
168. Şair Nəim. Vəlvələ və zümzümə, «Füyuzat» dərgisi, 1907, sayı 9
169. Şərqdə ilk Demokratik Respublika (28 May- Respublika günü ilə əlaqədar elmi-praktik konfrans). Məqalələr toplusu, Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2014
170. «Şərqi-rus» qəzeti. 2 may 1903, sayı 14
171. Şeyxzamanlı Nağı. Azərbaycan istiklal mücadiləsi xatirələri, Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1997
172. «Tərəqqi» qəzeti. 10 dekabr 1908
173. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirəti, Bakı, Tural–Ə NPM, 2001
174. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirət mətbuatı, I hissə, Bakı, Qapp-poliqraf, 2002; II hissə, Bakı, Ozan, 2003
175. Talıbzadə Kamal. XX Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1966
176. Talıbzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1984
177. Vurğun Səməd. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild, Bakı, Azərənəşr, 1986
178. Yaqublu Nəsiman. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1991
179. Yaqublu Nəsiman. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, 2001
180. Yaqublu Nəsiman. Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (sovetlər dönəmi: 1920-1991-ci illər), Bakı, «Abşeron Nəşr», 2009
181. Yaqublu Nəsiman. Bakının qurtuluşu, Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2010
182. Yaqublu Nəsiman. Müsavat Partiyasının tarixi, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2012
183. Yaqublu Nəsiman. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası, Bakı, «OL» MMC nəşriyyatı, 2013
184. «Yeni iqbal» qəzeti, 1915, sayı 8
185. «Yeni iqbal» qəzeti, 1917, sayı 524

Türkiyə türkcəsində

186. Ağaoğlu Samed. Babamın arkadaşları, III baskı (ilavelerle), İstanbul, Baha matbaası, 1969
187. Ağaoğlu Samed. Həyat bir macera, İstanbul, Kitap yayınevi, 2003
188. Ağaoğlu Süreyya. Bir ömür böyle geçti (Sessiz gemiyi beklerken), İstanbul, 1973
189. Akpınar Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Dergah yayınları, 1994
190. «Akşam» gazetesi. 23 Nisan 1339 (hicri)
191. Aküzüm Feyzi. M.Emin Resulzadəyə görə çeşitli cepheleriylə Azərbaycan istiklal mücadelesi, Ankara, 1977
192. Aküzüm Feyzi. Hiyanət kadrosunu tanıyalım, Ankara, 1979
193. Aküzüm Feyzi. Resulzadə ilə Beş Yıl, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), 1984, yıl 33, sayı 250
194. Altunbay Mehmet. Hürriyete uçan türk, Ankara, Sevinç matbaası, 1989
195. Avşarlı M. Azeri Edebiyatında milli ve vatani mektep, «İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası», İstanbul, 1942, sayı 21-30
196. Azer Sanan. İran türkləri, İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1942
197. «Azerbaycan» dergisi (Ankara). Kasım, 1953, yıl 2, sayı 10
198. «Azerbaycan» dergisi (Ankara). Ocak-Şubat, 1954, yıl 3, sayı 10-11(22-23)
199. «Azerbaycan» dergisi (Ankara). Nisan, 1954, yıl 3, sayı 25
200. «Azerbaycan» dergisi (Ankara). Mart, 1955, sayı 12 (36)
201. Bala Mirza. Rezulzadə Mehmed Emin, «Dergi» (Münih, Almanya), yıl 1, Ocak-Mart 1955, s.134-139
202. Bayat Ali Haydar. Hüseyinzadə Ali Bey, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998
203. Baykara Hüseyin. Azerbaycanda yenileşme hareketleri. Ankara, 1966
204. Baykara Hüseyin. Azerbaycan istiklal mücadilesi tarihi, İstanbul, 1975

205. Cabağı Wassan Giray. Kafkasya-Rus mücadelesi, İstanbul, 1967
206. Caferoğlu Ahmet. Azeri edebiyatında istiklal mücadelesi, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1932
207. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara, 1953
208. Caferoğlu Ahmet. Türk Kavimleri, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983
209. Caferoğlu Ahmet. Azerbaycan Edebiyatı. «Türk dünyası edebiyatı», I, İstanbul, 1991
210. Çemenzeminli Y.V. Tarihi, coğrafi ve iktisadi Azerbaycan, İstanbul, 1921
211. Dakuklu Mehmet Hurşit. Mehmet Emin Resulzade, «Kardeşlik», 1965, yıl 4, sayı 9
212. Devlet Nadir. Rusya Türklerinin milli mücadele tarihi (1905-1917), Ankara, 1985
213. Dr.Tevetoğlu. Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya, Komünizmle Mücadele Yayınları, 8, Ankara, 1968, s.198-200
214. «Emel» gazetesi. 27 Eylül 1339 (hicri)
215. Emin M. Milli yazıcı Ayaz İshakı, «Kurtuluş», Mart-Nisan, 1937, sayı 29-30
216. Gültekin. Buzlu cehennem, Derleyen ve hazırlayan Mirza Bala, İstanbul, 1948
217. «İkdam» gazetesi. 17 Mayıs 1339 (hicri)
218. İlgar İ

225. Karaca Ahmet. Mehmet Emin Resulzade'ye göre Genceli Nizami ve Türklük, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Mayıs-Haziran, 1991, sayı 279
226. Karaca Ahmet. Azerbaycan Milli Kurtuluş Hareketinin Mühaceret hayatındaki doruk noktaları, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Kasım-Aralık 1991
227. Keykurun Naki. Dertleşme, İstanbul, 1963
228. Keykurun Naki. Azerbaycan istiklal mücadelesi hatıraları, İstanbul, 1964
229. Mehmetzade Mirza Bala. Azerbaycan Misaki-Millisi, İstanbul, 1927
230. Mehmetzade Mirza Bala. Milli Azerbaycan Harekatı, Ankara, 1991, 239 s.
231. M.E.Resulzadenin hal tercümesi. «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Ocak-Şubat 1954
232. Mim. Elif. Gazeteci Seyyid, «Yeni Kafkasya» dergisi, 27 Nisan 1926
233. Müsavat partisi Yeni program esasları. Varşova, 1936
234. Nalcıoğlu Belkız Ulusoy. Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbuldaki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2004
235. Oder Kerim. Azerbaycan, İstanbul, Boğaziçi yayınları, 1982
236. Oder Kerim. Örnek lider Resulzade, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Mart, 1955, sayı 12 (36), s.3-8
237. Özcan Ufuk. Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliği. Yüzyıl Dönümünde Batıcı bir Aydın, İstanbul, Donkişot Yayınevi, 2002
238. Resuloğlu Mehmet Ali. Müsavat partisinin kuruluşu, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Kasım-Aralık 1991
239. Resulzade Mehmet Emin. İran türkleri, «Türk yurdu» dergisi (İstanbul), 1911, yıl 1, sayı 4, 14, 18, 21, 22, 24
240. Resulzade Mehmet Emin. Zaruru bir izah, «Yeni Kafkasya» dergisi (İstanbul), 15 teşrini-əvvəl (Ekim) 1339/1922, sayı 4
241. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan Cumhuriyeti, İstanbul, Evkafi-islamiye matbaası, 1923

242. Resulzade Mehmet Emin. İstiklal mefkuresi ve Gençlik, İstanbul, Amedi matbaası, 1925
243. Resulzade Mehmet Emin. Ortaklı bir yıldönümü, «İstiklal» gazetesi (Berlin), 13 Nisan 1933, sayı 32
244. Resulzade Mehmet Emin. Şefibeyçilik. Bozğunçu Şefi beyin neşriyat ve inşaatı dolayısıyla efkari-umumiyeği tenvir, İstanbul, 1934
245. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan Kültür Gelenekleri. Ankara, 1949
246. Resulzade Mehmet Emin. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1951
247. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951
248. Resulzade Mehmet Emin. Şekice de, muhtevaca da Ruslaştırılma, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), 1952, yıl 1, sayı 5
249. Resulzade Mehmet Emin. Dede Korkut destanları, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), 1952, yıl 1, sayı 6
250. Resulzade Mehmet Emin. Vezirli Necef bey, «Birleşik Kafkasya» dergisi, Ekim, 1952, sayı 15
251. Resulzade Mehmet Emin. Büyük kompozitör Hacıbeyli Üzeyir, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Kasım, 1952, sayı 8
252. Resulzade Mehmet Emin. Nevruz Bayramı, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), 1954, yıl 3, sayı 12 (24)
253. Resulzade Mehmet Emin. Ricali-Azerbaycan der asri Meşrutiyet, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), yıl 4, sayı 34-35, Ocak-Şubat, 1955
254. Resulzade Mehmet Emin. Mirza Fethali Ahundzade, «Azerbaycan» dergisi, yıl 4, sayı 34, Ocak-Şubat, 1955
255. Resulzade Mehmet Emin. Mayıs duyguları, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Mart, 1955
256. Resulzade Mehmet Emin. Edebi bir hadise, I, «Azerbaycan» dergisi (Ankara), Temmuz-Ağustos, 1955, yıl 4, sayı 40-41; II, Eylül-Ekim, 1955, yıl 4, sayı 42-43
257. Resulzade Mehmet Emin. Milli Tesanüd, Ankara, Kardeş matbaası, 1978

258. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan Kùltür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, Kardeş matbaası, 1984
259. Resulzade Mehmet Emin. Asrımızın Siyavuşu, Ankara, Yenigün Matbaacılık, 1989
260. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti-teşekkùlü ve şimdiki vaziyeti), İstanbul, Azerbaycan Türkleri Kùltür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1990, 205 s.
261. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan şairi Nizami, İstanbul, 1990
262. Resulzade Mehmet Emin. İran Türkleri, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993
263. Resulzade Mehmet Emin. Kafkasya Türkleri, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1993
264. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaycan problemi, Ankara, Mars matbaası, 1996
265. Resulzade Mehmet Emin. Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları, İstanbul, Turan Yayıncılık, 1997
266. Rüstembeyli Şafi. Yıkılan Putlar, İstanbul, 1933
267. Rüstembeyli Şafi. M.E.Resulzade'nin feci sükutu, İstanbul, 1935
268. Sünbül Tahir. Azerbaycan Dosyası, Ankara, 1990
269. Şehzamanlı Naki. Biz ve onlar, İstanbul, Milli mecmua matbaası, 1934
270. Şerafettin Erel. Azerbaycan politikaçılarının yanlışları, İstanbul, 1968
271. Şimşir Sebahattin. Mehmet Emin Resulzadenin Türkiyedeki hayatı, faaliyetleri ve düşünceleri, Ankara, Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü, 1995
272. Şimşir Sebahattin. Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920-1991), Ankara, Azerbaycan Kùltür Derneği Yayınları, 2000
273. Şimşir Sebahattin. Azerbaycanın istiklal mücadelesi, İstanbul, İQ kùltür sanat yayıncılık, 2002
274. Şimşir Sebahattin. Mehmet Emin Resulzadenin Meclisi-Mebusan Konuşmaları (1918-1920), İstanbul, İG kùltür sanat yayıncılık, 2003

275. «Tanin» gazetesi. 4 Nisan 1339
276. Türkekul Mustafa Hakkı. Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavid, Ankara, 1960
277. Vezirov Yusif bey. Azərbaycan edebiyatına bir nazar, İstanbul, Matbaayi-Amire, 1921
278. Yayıncı Kerim. Böyük mücahid, «Azərbaycan» dergisi (Ankara), 1955, yıl 4, sayı 12 (36), s. 11-12
279. «Yeni Kafkasya». 23 Ocak 1923, sayı 5
280. «Yeni Kafkasya». 1 Ağustos 1925, sayı 21
281. «Yeni Mecmua». 15 Mayıs 1923, sayı 10 (76)
282. Yurtsever A.Vahap. Emin Bey Hakkında Bazı Hatıralar, «Azərbaycan» dergisi (Ankara), 1955, yıl 4, sayı 12 (36), s.13-16
283. Yurtsever A.Vahap. Gizli «Müsavət» teşkilatının karakteristik vasıfları, «Azərbaycan» dergisi (Ankara), Kasım-aralık, 1991
284. Yücel Hasan Ali. Resulzade, «Cumhuriyet» gazetesi, 27 Mart 1955
285. Zenkovski A.Serge. Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık, İstanbul, 1983

Rus dilində

286. Абуталыбов Рамиз. Годы и встречи в Париже, Москва, Изд-во «SJS media», 2006
287. Адресь-календарь Азербайджанской республики на 1920-й г., Под редакций А.И.Ставровского, Баку, 1920
288. «Азербайджан», 1918, № 59
289. Азербайджанская Демократическая Республика. Сборник статей, посвященный 90-летию Первой республики, Москва, «Салам пресс», 2008
290. Алиев Г. Легенда о Хосрове и Ширине в литературах народов Востока, Изд-во Восточной Литературы, Москва, 1960
291. А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. 1923–1926 гг., Сост., предисл. и прим. С.М. Исаков, Москва, Издательство «Социально-политическая Мысль», 2012

292. Аркомед С.Т. Материалы по истории отпадения Закавказья от России, Тифлис, 1931
293. Балаев Айдын. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг., Баку, Изд-во Элм, 1990
294. Балаев Айдын. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955), Москва, Изд-во Флинта, 2009
295. Балаев Айдын. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943), Москва, ИПЦ «Маска», 2013
296. Балаев Айдын. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет, Баку, Изд-ство «Китаб Клубу» 2014
297. Бельский С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане, Баку, 1927
298. Бертельс Е.Э. Низами и Физули, Избранные труды, Изд-во Восточной Литературы, Москва, 1962
299. «Большая Советская Энциклопедия», III изд., Москва, Изд-во Советская Энциклопедия, 1974, стр. 128-129
300. Воспоминания И.В.Сталине. «Восточный экспресс» (Москва), 1993, № 1-2
301. Гордлевский В.А. Избранные сочинения, в 4-х томах, Т.2, Изд-во Восточной Литературы, Москва, 1961
302. Гулиев Гасан. Эмигрантская литература Азербайджана, Баку, Изд-во «Нурлан», 2004
303. Гусейнов М.Д. Партия «Мусават» в прошлом и настоящем, Тифлис, «Закнига», 1927
304. Гусейнов Т. Октябрь в Азербайджане, Баку, 1927
305. Зейналзаде А., Ибрагимова М. «Политический опасный» журнал Алиаббаса Музниба «Дирилик», «Новруз» qəzeti, 1 oktyabr 1991
306. Из истории Азербайджанской эмиграции. Сборник документов, Сост., предисл. и примеч. С.М.Исхаков, Москва, Изд-во «Социально-политическая Мысль», 2011
307. Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-ые годы XX века). Составитель Виляят Гулиев, Баку, Озан, 2011
308. «Известия Бакинского Государственного Университета». 1922, № 2

309. Исмаилов Р. От переводчика, «Хазар» (Баку), 1990, № 1
310. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». Сборник документов, Сост., пред., пер., прим. Г.Г.Мамулия, Москва, Изд-во «Социально-политическая Мысль», 2012
311. Караев А.Г. Из недавнего прошлого, Баку, 1926
312. Караев А.М. Азербайджанская эмиграция 1920–1930 г.г. (Культурологический аспект деятельности), АКД, Москва, 1991
313. Книга моего деда-Коркута. Перевод академика В.В.Бартольда, Изд-во Акад Наук СССР, М-Л, 1962
314. Кулиев Д.Ж. Борьба коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политике в Азербайджане, Баку, Азербешр, 1970
315. Кулиев М. Враги Октября в Азербайджане, Баку, 1927
316. Лермонтов М.Ю. Сочинения, Т. 1, Москва, Изд-во «Правда», 1988
317. Мамедова Фарида. Политическая история и историческая география Кафказской Албании, Баку, Элм, 1986
318. Манатов Ш. К вопросу о реформе арабского алфавита, «Жизнь национальностей», 5 мая 1922 г., № 9 (15)
319. «Новый Восток». 1922, № 1
320. Письмо товарища Сталина по поводу реакционной брошюры Мамед Эмин Расулзаде, SPHMDA, fond 456, siy. 14, sax.vah.96 a
321. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, 1927
322. Раевский А. Партия Мусават и ее контр-революционная работа, Азгиз, Баку, 1929
323. Расулзаде М.Э. О пантуранизме, Оксфорд, 1990
324. Расулзаде М.Э. Сиявуш нашего времени, «Хазар» (Баку), 1990, № 1
325. Расулзаде М.Э. Воспоминание И.В.Сталине, «Восточный экспресс» (Москва), № 1-2

326. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку, ч.1, 1927
327. Рафили М. Проповедь буржуазного гуманизма, «Бакинский рабочий», 30 мая 1934 г., № 125
328. Садыхлы Муртуз. Судьба семьи Расулзаде, Газ. «Новруз», 12 феврал 1991
329. Самедов В. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 1, Баку, Азернешр, 1962
330. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказьи, Тифлис, 1932
331. Советский Азербайджан: мифы и действительность, Баку, Элм, 1987
332. Соколов А.Г. Судьбы русской литературной эмиграции 1920-х годов, Изд-во Московского университета, Москва, 1991
333. Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана, Баку, 1928
334. Топчибашев Али Марданбек. Письма из Парижа, Баку, Азернешр, 1998
335. Указатель статей и материалов помещенных в «Жизнь национальностей» за 1918-1922 гг., «Жизнь национальностей» (Москва), январь 1923 г.
336. Шахтагинский М. К реформе арабского алфавита. «Жизнь национальностей» (Москва), 22 марта 1922 г., № 4 (10)
337. Шахтагинский М. К вопросу о реформе арабского алфавита. «Жизнь национальностей» (Москва), 26 июнь 1922 г., № 13 (19)

Tatar dilində

338. Ибрагимов Галимжан. Кара маяклар, яки ак едебиятлар, Москва, 1924

Fars dilində

339. Adəmiyyət Firudin. Fikri demokrasiyi ictimai der nehzəti Məşrutıyyəti İran, Tehran, 1354/1975
340. Ariyənpur Yəhya. Əz Səba ta Nima, Tehran, 2 cildə, II с., 1351/1972

341. «Ayəndə» dərgisi. 1988, sayı 1-2
342. Azadi Həsən. Poşte pərdəhaye hərəmsəra, Urmiya, 1366/ 1987
343. Bahar Məlikişşüara. Tarixi muxtəsəri ehzabi siyasiyi İran, İki cildə, I c., Tehran, 1323/1944; II c., 1363/1984
344. Braun E. Tərbiyət M. Tarixi mətbuat və ədəbiyyati İran dər dövreyi Məşrutıyyət (fars dilinə tərcümə), 3 cildə, II c., Tehran, 1337/1958
345. Haşimi Məhəmməd Sədr. Tarixi cəraid və məcəllati İran, 4 cildə, I c., Tehran, 1327/1948
346. Hatıratı Hacı Səyyah. Dərləyən Hamid Səyyah, Tehran, 1346/1967
347. «İrani-nou» qəzeti. 13 rəbüssani 1329/ 14 aprel 1911, sayı 15
348. «İrani-nou» qəzeti. 14 rəbüssani 1329/ 15 aprel 1911, sayı 16
349. «İrani-nou» qəzeti. 26 cəmədiyül əvvəl 1329/25 may 1911, sayı 51
350. «İrani-nou» qəzeti. 28 cəmədiyül əvvəl 1329/27 may 1911, sayı 52
351. «İrani-nou» qəzeti. 31 cəmədiyül əvvəl 1329/ 30 may 1911, sayı 55
352. İttihadiyyə Mənsurə (Nizammafi). Peydayeş ve tehevülü ehzabi siyasiyi Məşrutıyyet, Tehran, 1361/1982
353. Kohen Qoel. Tarixi sansor dər mətbuati İran, Tehran, 1362/1983
354. «Məclis» qəzeti. 6 zigədə 1328/ 10 noyabr 1910, sayı 27
355. Məlikzadə Mehdi. Tarixi inqilabi Məşrutıyyəti İran, 7 cildə, VI c., Tehran, tarixsiz
356. Məmalik Müəyyirül. Yaddaşthayi əz zindəgani ye hususiye Nəsrəddin şah, Tehran, tarixsiz
357. Nəvai Əbdülhüseyn. Heydər Əmioğlu və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, «Yadigar» dərgisi, 1327/1948, sayı 1-2
358. Övraqi-tazeyabi-məşrutıyyət və nəqşi-Təğizadə, Tehran, Toplayanı İrəc Əfşar, 1359/1980
359. Rəisniya Rəhim. Heydər Əmioğlu dər gozər əz tufanha, Tehran, 1360/1981
360. «Suxən» dərgisi. 1955, sayı 4

361. Zindəgi tufani. Xatıratı Seyyid Həsən Tağızadə. Nəşrə hazırlayanı İrəc Əfşar, Tehran, 1368/1989

Avropa dillərində

362. «Deutsch Österreichische Tages Zeitung». 29 Marz 1924
363. Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia 1917-1921, New York, Oxford Philosophical Library, 1951
364. Münschi Hilal. Die Republik Azerbeidshan, Berlin, 1930, 60 p.
365. Patrik von zur Mühlen. Zwischen Hakenkreuz und Sowyetstern. Der Nationalismus der Sowyetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg, Düsseldorf, 1971
366. Resulzade M.E. L'Azerbaidjan en lutte pour L'Indépendance, Paris, 1930
367. Resulzade M.E. Azerbaidjan, Paris, 1930
368. Resulzade M.E. Azerbajdzan w walce o niepodlegose Warszawa, 1938
369. Resulzade M.E. Das Problem Azerbeidshan, Berlin, 1938
370. Swietochowski Tadeuz. Russian Azerbaijan 1905-1920, Cambridge University Press, 1985

SUMMARY

Love to Independence

The monograph researches the life, environment, literal-artistic and theoretical-culturological creature of Mammad Amin Rasulzade, a great political feature and constitutor of the Azerbaijan National Republic (1884-1955). His biography turned into object of analysis not in the social and political aspect but in path of literature and culture and, vivid view of the literal and cultural environment was established.

M.A.Rasulzade's artistic works constituting an essential branch of his creature were widely and systematically researched in the monograph. His poems, prose, dramaturgical works and translations were analyzed in separate section and direction of his works to a unique ideal i.e. establishment, expansion and realization of the independence thought on the literal-artistic and social-politic basis was underlined.

M.A.Rasulzade's theoretical, aesthetical, literal, critical and scientific researches constituting the richest branch of his creature also were analyzed in detail.

Particularly, the literati's serious researches titled «Siyavush of our century», «Azerbaijani cultural sources», «Contemporary Azerbaijani literature», «Nizami, Azerbaijani poet», etc. were analyzed on scientific and theoretical basis and, the scientific and methodological significance of these works in the modern period was discovered.

Realization of literature in the M.A.Rasulzade's many-sided activity as an integral part of political battle is underlined in the monograph. Each political work of the great thinker is connected with literature and all of his works are full of

political spirit. Such link and unity of literal and political moments is realized as particular feature of his creature which is commented on scientific and theoretical basis.

The book is benefited of the most essential researches regarding M.A.Rasulzade.

KİTABIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Ölümsüz şəxsiyyətə söz heykəli.....	4
Ön söz yerinə.....	6
I FƏSİL	
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə elmi-nəzəri fikirdə.....	12
II FƏSİL	
Həyatı və mühiti.....	55
III FƏSİL	
Bədii dünyası.....	91
a) Poeziyası.....	92
b) Dramaturgiyası	103
c) Nəsrİ	116
ç) Tərcümələri.....	127
IV FƏSİL	
Ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri yaradıcılığı	136
a) Ümumi kulturoloji görüşləri; milli mədəniyyət konsepsiyası.....	138

b) Ədəbiyyat və siyasət məsələsinə dair görüşləri	149
c) Folklorşünaslıq axtarışları	160
ç) Klassik irsin tədqiqi	165
d) Çağdaş ədəbiyyat məsələləri	192
Son söz yerinə	214
Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ömür yolu rəqəmlərdə	218
Ədəbiyyat	223
Summary	244

Qeyd üçün

Qeyd üçün

İSTİQLAL SEVGİSİ

**Bakı,
"Elm və təhsil"
2014**

Müəlliflə əlaqə saxlamaq üçün aşağıdakı
ünvana müraciət oluna bilər:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
Z. Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət Universiteti,
Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Tel.: (+99412) 439-04-25 (iş)
(+99450) 313-10-22 (cib)
E-mail: vagif_sultanli@yahoo.com

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir Məmmədli

Bilgisayar bəzəyi: Zahid Məmmədli
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova

Yığılmağa verilmiş **16.04.2014**
Çapa imzalanmış **27.05.2014**
Şərti çap vərəqi **15.5** Sifariş № **71**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Sayı 1000

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32 511-37-82; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər 3-cü Maqomayev 8/4.